

FILOZOFICKÁ FAKULTA MASARYKOVY UNIVERZITY V BRNĚ

Seminář dějin umění

PORTA COELI

Diplomová práce

Vyhotovil: Aleš Flídr

Vedoucí práce: Doc. Dr. Milena Bártlová

Brno 2004

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a v seznamu pramenů a literatury uvedl veškeré použité informační zdroje.
V Brně dne 20. července 2004

Obsah

I.	Úvod	1
II.	Pohled současného badatele	2
II.1	Rozbor pramenů a literatury	2
II.2	Rozbor obrazových pramenů	5
II.3	Současná podoba kláštera	7
II.3.1	Klášterní komplex	7
II.3.2	Bazilika	8
II.3.3	Portál	13
II.3.4	Křížová chodba	17
II.3.5	Konvent	20
II.3.6	Novogotická kaple	21
II.3.7	Proboštství	21
III.	Podoba kláštera ve 13. století	22
III.1	Zakladatelé a donátoři	22
III.1.1	Konstancie Uherská	22
III.1.2	Přemysl Otakar I.	22
III.1.3	Přemysl, markrabí moravský	22
III.1.4	Václav I.	23
III.1.5	Biskup Robert	23
III.2	Založení a první stavba kláštera	24
III.3	Podoba jednotlivých objektů	33
III.3.1	Bazilika	33
III.3.2	Portál	37
III.3.3	Předsíň	41
III.3.4	Ambit	42
III.3.5	Gotický konvent	44
III.3.5.1	Východní křídlo a kapitulní síň	44
III.3.5.2	Západní křídlo - dnešní kaple	46
III.3.5.3	Severní křídlo	48
III.3.6	Kaple sv. Kateřiny	48
III.3.7	Opevnění komplexu	51
III.3.8	Opatství, špitál, hospic nebo kurie?	53
III.4	Postup výstavby a konečná podoba	54
III.5	Uměleckohistorický rozbor	59
III.5.1	Porta coeli mezi románským stylem a gotikou .	59
III.5.2	Bazilika	59
III.5.2.1	Púdorys baziliky	59
III.5.2.2	Stavební huť a kamenické značky	61
III.5.3	Příbuzné památky na našem území	62
III.5.3.1	Tzv. tišnovský okruh.....	62
III.5.3.2	Stavby současné s Předklášteřím	67
III.5.3.3	Stavby ovlivněné Předklášteřím	69
III.5.4	Zahraniční souvislosti	73
III.5.4.1	Dosavadní názory.....	73
III.5.4.1.1	Architektonická plastika.....	73
III.5.4.1.2	Figurální plastika	75
III.5.4.2	Země a lokality	77
IV.	Závěr	83
V.	Archivní prameny	85
VI.	Použitá literatura	86
VII.	Obrazové přílohy	92

I. Úvod

Kláster Porta coeli v Předklášteří u Tišnova bezesporu patří mezi naše nejcennější středověké památky. Svým stářím i celkovou zachovalostí klášterního komplexu, včetně hospodářského zázemí, si zaslouží pozornost badatelů, již se mu už po půldruhé století dostává. Seznam zpráv, článků i

dílčích studií je úctyhodný. Klášter se též stal námětem několika diplomových prací, slavný západní portál si jako disertaci vybral ke zpracování i Albert Kutal. Stavebně historický průzkum, o nějž se zasloužil kolektiv pod vedením Dobroslava Líbala, čítá spis o 318 stranách, přílohy nepočítaje. Množství práce, nesčíslně popsaných stránek, jména velkých badatelů, přesto má všechno jeden malý háček. V soupisu literatury chybí monografie, která by shrnovala všechna doposud známá fakta a vytvářela celistvý pohled na dějiny i uměleckou hodnotu Porta coeli. Politické a hospodářské dějiny kláštera jsou na tom dnes o něco lépe, podrobně je však zpracováno pouze období od založení instituce do husitských válek¹, tedy jen čtvrtina doby z celkové existence Porta coeli, umělecké zhodnocení v podobě, jako má např. Anežský klášter v Praze či velehradský klášter², dodnes chybí. Proč tomu tak je? Hodnota každé památky, a s tím velmi těsně související zájem badatelů, se mimo jiné měří i stavem jejího zachování. Platí, že čím výraznější je stav odpovídající předpokládané původní podobě umělecké památky, tím snadnější je určení, zařazení a hodnocení. Porta coeli, respektive její nejstarší část, jež bude především v zorném pohledu zkoumání této práce, dnes vyhlíží jako původní. Proto ten téměř obdivný zájem, který vyvolala a dosud vyvolává, jakmile se však hlouběji pohledem vnoříme do chladných prostor baziliky nebo ambitu či kapitulní síně a zaryjeme se doslova a do písmene pod vrstvu nátěrů, jež kryjí „kamennou“ masu zdí, pilířů, sloupků, žeber, konzol a hlavíc, rozhoupe se nám pod nohama pevná půda původnosti tak, až se nám nejistotou podlomí kolena. A nejistota téměř vždy odrazuje.

V této své práci nehodlám suplovat chybějící souhrnnou monografii, jež klášteru doposud chybí, mým cílem je na základě dnes dostupných informací blíže osvětlit historické i umělecké procesy, které ve vzdálené minulosti působily na středověký klášterní komplex i jeho jednotlivé části, a určily tak výslednou podobu této významné architektonické památky. Pokud to stav našeho současného poznání dovolí, budu se snažit zjistit, co lze v komplexu Porta coeli momentálně označit za středověké, tedy odlišení pozůstatků původní klášterní pevnosti (kostel, klášter, kaple, zázemí, opevnění) od pozdějších doplňků, ať už jsou jakéhokoliv stáří, a to jak pomocí analýzy stavebního vývoje, tak uměleckohistorickým rozbohem za pomoci analogií z doby vzniku kláštera.

Je slušností poděkovat osobám, bez nichž by tato práce vznikala podstatně obtížněji. Za velmi vstřícný postoj k mým přáním vidět v Porta coeli co nejvíce děkuji paní převorce, Sr. M. Anežce Hasoňové, O.Cist., i dalším sestřím ze zdejšího klášterního společenství, a R.D. Mons. Josefu Šindarovi, děkanovi v Tišnově, za zpřístupnění jinak nedostupných materiálů k restaurátorským zásahům na klášteře Dr. J. Zaccpalovi z Podhoráckého muzea v Předklášteří, za překladatelskou a korekturní spolupráci Mgr. I. Pospíšilovi a za řadu cenných rad a trpělivost doc. M. Bartlové.

I. Pohled současného badatele

II.1 Rozbor pramenů a literatury

V úvodní pasáži jsem se zmínil o velkém množství literatury a pramenů, které se ke klášteru Porta coeli vztahují. Z prací, jež za minulých sto padesát let o této památce vznikly, si na následujících řádcích povšimnu pouze důležitých titulů, a to jen ve zkratce, neboť na jejich obsah bohatě odkazují v dalším textu.

Na počátku odborného uměnovědného bádání na Moravě stojí tři práce, jež svým charakterem patří ještě do osvícenské vědy. Jsou to tištěná práce

¹ Hladík 1994.

² Soukupová 1989; Pojsl 1990.

F. J. Schwoye a v rukopise zachované poznámky J. P. Cerroniho a A. Schweigla. Schwoyova topografie³ přináší sice nejpodrobnější informace, i tak se však týkají pouze dějin kláštera a jeho pozemkové držby, tyto údaje jsou doplněny seznamem dochovaných jmen abatyší, které stály v čele zmíněné církevní instituce. O podobě tehdy před krátkou dobou zrušeného kláštera ani řádka, jeho popis se naopak objevuje ve Schweiglově práci⁴, která se však soustředí především na vnitřní výzdobu baziliky, na niž se ostatně v mládí sám Andreas Schweigl podílel. Cerroniho sbírka, přesněji jeho skici k umění na Moravě⁵, se v krátkosti dotýká opět historie kláštera (založení a zakladatelé) a barokní výzdoby klášterního kostela. Vlastních archivních pramenů k stavebnímu vývoji kláštera se ze starší doby zachovalo minimálně⁶.

Poměrně slušný počet informací o klášteře máme z 50. let 19. století. Souvisí to se vznikem nejstarších institucí, které měly v náplni své činnosti výzkum a ochranu stavebních památek rakouské monarchie, a s rozvojem regionálního zájmu o historické pamětihodnosti, který v této době začali projevovat místní kněží, učitelé a úředníci. Někdy z let 1849-1853 pochází nejstarší známý popis západního portálu, který nám zanechal tehdejší předklášterský lokalista P. Jan Svoboda⁷. Komplex Porta coeli byl tehdy v ohrožení samotné své další existence, což vyburcovalo k aktivitě jednak zdejšího faráře Jana Evangelistu Bílého, jednak vídeňskou Centrální komisi⁸. Z pera J. E. Bílého vyšel v roce 1854 malý sešitek⁹, jehož obsah byl téměř ve stejném znění otištěn v kalendáři Moravan o rok později¹⁰. Tento velmi činnorodý regionální historik a spisovatel se podrobně zabýval nejen historií kláštera, ale i tehdejším tristním stavem, v němž se celý komplex nacházel. Snad právě z popudu Bílého, možná ale z vlastní vůle, se v této době začaly zajímat o klášter další dvě významné osobnosti, Mořic Trapp a Bedřich hrabě Sylva-Taroucca. Trapp, tehdy ještě ne v postavení kustoda brněnského Františkova muzea, ale vychovatele ve šlechtické rodině, publikoval v Památkách archeologických a místopisných článků o Porta coeli¹¹, který redakce, řízená Archeologickým sborem Vlasteneckého muzea v Praze, sama doplnila o informace převzaté ze zmiňovaného Moravanu, Bílý tento článek v dalším čísle Památek ještě doplnil¹². Bedřich Sylva-Taroucca, tehdejší moravský konzervátor, informoval vídeňskou Centrální komisi o stavu památky, dokonce sepsal i studii na toto téma. Komise ji však nikdy nevydala, přednost dala tehdejšímu profesorovi archeologie a dějin umění na pražské univerzitě, Janu Erazimu Vocelovi, který v rozsáhlé studii¹³ nejen shrnul historii kláštera a jeho tehdejší podobu, ale jako první se pokusil o umělecké zhodnocení a zasazení do celkového evropského vývoje. Do 50. let 19. stol. spadá i vydání druhé topografické práce Ř. Volného¹⁴, týkající se církevních památek na Moravě, kde se zmiňuje o tehdejší podobě kláštera. Vypadá to však, že ve svých poznámkách zachycuje starší stav, neboť jeho popis se neshoduje s ostatními tehdejšími autory.

V následujícím období, tj. v 60. až 80. letech 19. století, což je kritická doba pro konečnou podobu klášterního komplexu tak, jak jej dnes vidíme, literatura i prameny téměř mlčí. V odborné literatuře se o kamenické výzdobě kláštera zmiňuje pouze W. Lübke v rámci své rozsáhlé práce o dějinách sochařství¹⁵. V archivních fondech velkostatku

³ Schwoy 1793, 415-422.

⁴ Hálová-Jahodová 1972, 186.

⁵ MZA G12, Cerr. I., č. 32-34.

⁶ Klášterní archiv je uložen v MZA v Brně pod signaturou E10.

⁷ SOABV, farní úřad Předklášteří, farní kronika, inv. č. 1, s. 87.

⁸ Tehdejší aktivitu Centrální komise zachycují materiály, jež byly při dělení vídeňských archivů v roce 1920 přesunuty do StÚA v Praze, fond PÚ Vídeň, kart. 79. Ve Spisovém archivu NPÚB, fond Porta coeli se nacházejí rukou psaná excerpta, pořízená z tohoto fondu.

⁹ Bílý 1854.

¹⁰ Bílý 1855.

¹¹ Trapp 1857b; též Trapp 1857a.

¹² Bílý 1857.

¹³ Wocel 1859.

¹⁴ Wolny 1856, 339n.; první topografie, kde nastíněna pouze historie kláštera, vyšla o dvacet let dříve - Wolny 1837, 504n.

¹⁵ Lübke 1870, 413-414.

Předklášteří, který tehdy patřil cisterciáckému klášteru v Mařídolu v Horní Lužici, jsou informace velmi torzovité, musíme se s nimi však prozatím spokojit. Archiv vídeňské centrální komise až na jednu zprávu z roku 1885¹⁶ mlčí.

Konec století znamená opětovný nárůst zájmu o Porta coeli. V odborných i zájmových časopisech se objevuje celá řada článků, jež se věnují historii i stavu zachování památky, většinou kladně hodnotí stav konventu a naopak negativně se vyjadřují nejdříve k tristnímu stavu, posléze však i k probíhající opravě baziliky, jež zůstala i po návratu jeptišek v roce 1901 farním kostelem¹⁷. K pokusům o odborné zhodnocení dochované architektury se v této době řadí rozsáhlý článek z pera znalce české středověké architektury F. J. Lehnera, publikovaný v roce 1901 v časopise *Method*¹⁸, dále několik stran z monumentální práce architekta a znalce umění Augusta Prokopa, jež zachycuje vývoj architektury na Moravě¹⁹, a drobná stať od zástupce památkové péče St. Sochora, která se sice věnuje pouze západnímu portálu, ale poprvé tu výrazněji zaznívá pochybnost o původnosti dochovaných architektonických i sochařských článků²⁰. Období přelomu 19. a 20. století je již také daleko hojněji zastoupeno jak v archivu vídeňské Centrální komise²¹, tak ve fondech klášterního velkostatku²², materiály se v obou případech dotýkají především výstavby novogotické kaple Nanebevzetí Panny Marie pro potřebu řádových sester tehdy obnoveného kláštera.

V době první republiky odborná literatura klášter Porta coeli téměř opomíjela, v prvním díle kolektivní práce o českém výtvarném umění z roku 1931 je architektonická stránka komplexu zmiňována je letmo, plastice je věnováno prostoru jen o něco málo více²³, stejný přístup je uplatněn i v pracích V. Mencla z této doby²⁴. Naproti tomu regionální literatura se klášteru velmi věnovala²⁵, v této skupině svým zájmem o památky i odborností vynikal tišnovský patriot, gymnaziální profesor a tehdejší přednost obrazárny Moravského muzea Karel Krejčí. Z jeho pera vzešlo několik článků, které jsou pro nás dnes cenné tím, že znal klášterní komplex z vlastní zkušenosti, znal zdejší poměry, a zachytil tak místní tradice vážící se k některým uměleckým artefaktům spojeným s klášterem. Především se však jako první do hloubky zabýval osobou Josefa Břenka, který se v 19. století nejvíce podepsal na konečné podobě zkoumaného objektu²⁶. Podrobné dějiny kláštera v této době vypsali jediní člověk, a to Rudolf Klátil, který, ač působil v Předklášteří jako truhlářský mistr, na základě klášterního archivu a farních kronik podal velmi erudovaný pohled na sedm set let trvání existence Porta coeli²⁷. V roce 1928 svoji pozornost na Porta coeli, přesněji na západní portál, poprvé zaměřil i Albert Kutal, a to ve své disertaci, kterou obhajoval na tehdy čerstvě založeném brněnském semináři dějin umění²⁸. Z dobové zahraniční literatury bych neměl opomenout zhodnocení, jež se objevilo v rozsáhlé práci Richarda Hamanna, týkající se německé raně gotické plastiky²⁹. Z doby okupace pak pocházejí dvě práce Ericha Bachmanna, ve kterých tento německý badatel řešil mimo jiné i otázky provenience a stáří klášterní baziliky³⁰, a studie Helmuta Altrichtra,

¹⁶ NPÚB, Spisový archiv, fond Porta coeli; též v AMZM, Sbirka A1, kart. č. 251, inv. č. 52.

¹⁷ Slavík 1891; Raab 1895; Houdek 1900; Kolísek 1901; Edgar 1907.

¹⁸ Lehner 1901; též Lehner 1907, 176, 181.

¹⁹ Prokop 1904, 167-172, 187.

²⁰ Sochor 1913, 56-57.

²¹ NPÚB, Spisový archiv, fond Porta coeli.

²² MZA, E10, kart. 76 a 79.

²³ Birnbaum 1931, 108; Pečírka 1931, 183-185.

²⁴ Mencl 1937, 225, 236; Mencl 1939, 36.

²⁵ Oharek 1923, 139-142 i jinde; Kožíšek 1924.

²⁶ Krejčí 1927, 28-33; Krejčí 1934; Krejčí 1938; Krejčí 1940.

²⁷ Klátil 1925.

²⁸ Tato práce je dnes nedostupná, na SDU FF MU se její výtisk již nenachází, nepodařilo se mi ji objevit ani jinde.

²⁹ Hamann 1922, 124-125.; Hamann 1923, 129-134.

³⁰ Bachmann 1940, 21, 22, 58, 59, 95; Bachmann 1941, 45-47.

týkající se rozsahu klášterního panství v předhusitské době³¹. V této době také došlo k výrazné stavební úpravě a opravě klášterního kostela, což nám dnes dokládají především materiály uložené v Podhoráckém muzeu v Předklášteří³².

Z období po druhé světové válce a dále pochází velké množství literatury a pramenů, opět je můžeme rozčlenit na proud vědecký a vlastivědný. Do odborné linie patří pozornost, kterou umělecké stránce Porta coeli věnoval A. Kutal³³ (jeho rozборы sochařské výzdoby v rámci větších studií s největší pravděpodobností vycházejí z výše zmíněné disertace) a D. Líbal³⁴. K osobě Dobroslava Líbala se váže ještě jeden důležitý pramen, a to stavebně historický průzkum, který byl v roce 1965 zpracován kolektivem autorů - právě pod vedením tohoto významného badatele v oblasti středověké architektury³⁵. Je škoda, že výsledky této práce nebyly nikdy náležitě zveřejněny, neboť podrobný průzkum tehdy prokázal, nakolik rozsáhle byla v 19. století doplněna zdejší architektonická plastika, a to především v křížové chodbě³⁶. Určitým ohlasem jsou zmínky vložené do Líbalových pozdějších přehledových prací³⁷.

V odborné literatuře byla též několikrát probírána otázka doby založení kláštera a jeho majetku³⁸, dále bylo nabídnuto první celistvé vysvětlení ideového programu západního portálu baziliky³⁹, některé články reagovaly na stavebně historické objevy⁴⁰, heslo Porta coeli se objevilo v řadě velkých syntéz nebo monografických článků, věnujících se středověké architektuře⁴¹. Klášterní komplex a jeho nejbližší okolí se stalo v poslední čtvrtině 20. století cílem i několika záchranných i systematických archeologických výzkumů, jež přinesly řadu potvrzení i nových objevů⁴². Pracovník brněnského památkového ústavu V. Nejedlý se dotkl památkových zásahů na Porta coeli v řadě souhrnných článků, týkajících se restaurování památek a dějin památkové péče na Moravě⁴³. Ve sledovaném období vznikly na téma cisterciáckého kláštera v Předklášteří i dvě diplomové práce na brněnském semináři dějin umění⁴⁴.

Z množství regionální literatury lze vyzdvihnout alespoň brožury vydávané jako kapesní průvodce po kláštře i zdejším Podhoráckém muzeu, psané převážně odborníky⁴⁵, a několik článků od místních vlastivědných pracovníků⁴⁶, z této řady bych chtěl zdůraznit přínos D. Hladíka, který, ač opět není povoláním historik, ale kněz, napsal velmi erudovanou práci o dějinách kláštera v jeho počátcích⁴⁷.

³¹ Altrichter 1943, 26-33.

³² NPÚB, Spisový archiv, fond Porta coeli se o opravě pouze zmiňuje, podrobná zpráva uložena v Podhoráckém muzeu v Předklášteří - Dufek 1950.

³³ Kutal 1942, 9-13; Kutal 1949; Kutal - Líbal - Matějček 1949, 44-45.

³⁴ Líbal 1948a; Líbal 1948b, 21-27, Kutal - Líbal - Matejček 1949, 13; Líbal 1956.

³⁵ NPÚB, Archiv map a plánů, 7-4-1092 a 1093.

³⁶ Nebylo to úplně první upozornění, už o šestnáct let dříve na tento stav poukázala ve své disertační práci na brněnském semináři dějin umění Sedláčková-Kladivová.

³⁷ Houšková 1994, 123-129; Líbal 2001, 489-497.

³⁸ Joachimová 1968; Kuthan 1974; Šilhan 1987; Charvátová 1991; Kopiczková 1993.

³⁹ Kuthan - Neumann 1979.

⁴⁰ Kudělka a kol. 1988-1989; Dvořák 1996; Dvořák 1998.

⁴¹ Mencl 1960a, 186, 187; Mencl 1960b, 18, 19; Mašín 1977, 192; Homolka 1982, 86-90; Kutal 1982, 305-310; Líbal 1984, 149, 150; Kutal 1984, 217-219; Kudělka 1984, 85, 86; Kuthan 1994, 393-407; Benešová a kol. 2001, 122-123.

⁴² Michna 1984; Michna 1990; Belcredi 1989; Belcredi 1990; Belcredi 1993; Doležel 1993; Doležel 1999.

⁴³ Nejedlý 1983a; Nejedlý 1983b; Nejedlý 1988; Nejedlý 1991; Nejedlý 2002.

⁴⁴ Sedláčková-Kladivová 1949; Kalinová 1980.

⁴⁵ Drobná 1940; Petřů 1966; Král 1987; Zaccpal 1997.

⁴⁶ Sedlák 1948; Švábenský 1959; Král 1979; Trmač 1975, 1979, 1980 a 1984; Hájek 1981.

⁴⁷ Hladík 1994.

Archivní fondy kláštera Porta coeli jsou v letech 1951 až 1991 prázdné, což souvisí se zrušením kláštera a převzetím budov a majetku státní správou. O jeho využití nás poměrně podrobně informují spisová akta brněnského památkového ústavu⁴⁸, chybí zde však nejdůležitější materiál, a to restaurátorská zpráva týkající se záchranných prací na západním portále baziliky a podpovrchových průzkumů, k nimž došlo i na dalších místech areálu ve druhé polovině 70. let⁴⁹. V 80. letech, během rekonstrukce budovy proboštství, byl vyhotoven stavebně historický průzkum této části areálu, který se spolu s podrobnou zprávou do dnešní doby zachoval⁵⁰. Stejně tak lze v archivu památkového ústavu nahlédnout do materiálů, jež dokumentují zatím poslední restaurátorský zásah v Porta coeli, a to opětovné očištění a zabezpečení západního portálu, k němuž došlo v letech 2000 až 2002⁵¹. Na závěr tohoto podniku uspořádal Brněnské biskupství v listopadu 2002 mezinárodní konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002. Dodnes však nebyl publikován sborník příspěvků, jež byly tehdy proneseny, a tudíž řada nových informací o klášteře a jeho zařazení do středoevropských souvislostí není stále přístupných. Pouze případný zájemce o výsledky stavebně historických a restaurátorských postupů může nahlédnout do čtvrtého čísla Zpravodaje STOP z roku 2002 a několika souvisejících článků⁵².

II.2 Rozbor obrazových pramenů

Zatímco literatury a pramenů k Porta coeli je dostatek, o ikonografickém materiálu to říci nemůžeme. První dva pohledy na klášter pocházejí až z 18. století, jeden z roku 1727⁵³, druhý se řadí přibližně do 60. let zmíněného století⁵⁴. Oba dva nám ukazují z ptačí perspektivy podobu celého klášterního areálu v barokním hávu, který je výsledkem několikerych přestaveb a rozšíření během 17. a 18. století (obr. 20 a 21). Z doby barokní výstavby kláštera se nezachovaly žádné plány či nárysy (tedy dnes nejsou obsaženy ve fondu Porta coeli v MZA v Brně), ale je možné, že byly přemístěny po zrušení kláštera či ve 2. polovině 19. století, a dostaly se tak buď do Mařídolu v Horní Lužici či jinde, kde nejsou dnes běžně dostupné.

Z 19. století se nám mnoho obrazového materiálu též nezachovalo. Z různých zdrojů víme, že 24.7.1846 nakreslil západní portál člen brněnské muzejní společnosti Adolf rytíř Wolfskron⁵⁵, v roce 1853 měl „překrásný portál a křížovou chodbu vykreslit umělec Svoboda z Brna“⁵⁶. Někdy v letech 1854 až 1857 pořídil nákresy zemský konzervátor Bedřich hrabě Sylva-Taroucca⁵⁷, hned poté portál a další části dokonce vyfotografoval průvodce redaktora Mitteilungen vídeňské Centrální komise K. Weisse, A. Widter⁵⁸. Všechny tyto materiály jsou však dnes ztraceny či uloženy neznámo kde ve vídeňských, pražských či brněnských archivech. Zřejmě nejstarší pro nás dnes dostupná kresba je pohled na kostelní průčelí, uložený v současnosti v MZA v Brně⁵⁹ - její stáří však neznáme, neboť chybí vrocení (obr. 22). První datovaný pohled je kresba olůvkem od Mořice Trappa z roku 1856, uveřejněná o rok později v Památkách archeologických a místopisných⁶⁰,

⁴⁸ NPÚB, Spisový archiv, fond Porta coeli.

⁴⁹ Konečnou restaurátorskou zprávu se mi nepodařilo doposud nikde objevit, některé doprovodné studie jsou k dispozici v Podhoráckém muzeu v Předklášteří - Frömlová 1976; Bortlík 1980; Zahradník 2000.

⁵⁰ Konečný 1988.

⁵¹ NPÚB, Archiv restaurátorských zpráv, 831/1.

⁵² Štaffen - Unger 2001; Unger 2002a; Unger 2002b; Hašek - Tomešek - Unger 2003; Štaffen 2003.

⁵³ Originál kolorované kresby od tišnovského syndika C. J. Wokauna je dnes uložena v Archivu města Brna, sbírka Hofferian, č. 38/109.

⁵⁴ Originál anonymní kolorované kresby se dříve nacházel v knihovně osekého kláštera, dnes v pozůstalosti Z. Wirtha, uložené v ÚDU AV ČR v Praze.

⁵⁵ Krejčí 1938, 7.

⁵⁶ Bílý 1854, 43.

⁵⁷ Sylva-Taroucca 1857, 14.

⁵⁸ Weiss 1857, 166.

⁵⁹ MZA, G126, kart. 2, č. 125.

⁶⁰ Trapp 1857.

v tomto roce na příkaz vídeňské Centrální komise vznikly i nákresy (obr. 3 až 5), jež vyhotovil inženýr c. k. ministerstva obchodu F. Kirschner a které byly použity ve Vocelově článku z roku 1859⁶¹.

Mlčení literatury v období 60. až 80. let předminulého století se odráží i v ikonografickém materiálu. Z doby největší restaurátorské aktivity na klášterním areálu nemáme žádné kresby ani plány, nic co by dokládalo, jakých oprav či doplnění se na stavbě nebo výzdobě kláštera dopustil J. Břenek či kdokoliv jiný⁶². V archivu Porta coeli najdeme plány až z úplného konce 19. století, ty se však vážou k úpravě konventu pro nově přichozí jeptišky a především k novogotické klášterní kapli (obr. 7)⁶³. V odborné i vlastivědné literatuře byly v této i následující době (až do 40. let 20. stol.) používány neustále půdorys i kresby z Vocelova článku. Na konci 19. století byly prostory kláštera poprvé řádně fotograficky zdokumentovány. Část těchto fotografií se dodnes nachází v archivu brněnského památkového ústavu⁶⁴, některé z nich byly využity v soudobé literatuře, mimo to byla vytvořena řada snímků pro soukromé účely⁶⁵. K fotografování klášterního komplexu, především západního portálu, docházelo pak poměrně pravidelně po celé 20. stol., a to hlavně v souvislosti s různými rekonstrukčními a restaurátorskými zásahy. V roce 1941 provedl fotodokumentaci Fotoměřičský ústav z Prahy⁶⁶. K preciznímu zaměření kláštera došlo až v letech 1962-63⁶⁷, na jeho základě byl v roce 1964 vyhotoven stavebně historický průzkum, jež se stal součástí zmiňované práce Líbalova kolektivu (obr. 9 až 11)⁶⁸.

II.3 Současná podoba kláštera

II.3.1 Klášterní komplex

Areál Porta coeli se nachází asi 2 km západně od centra města Tišnova, na severozápadním okraji obce Předklášteří (obr. 2). Leží v údolní nivě na soutoku dvou řek, Svratky a Loučky, v nadmořské výšce 260 m. n. m. Okolní vysoké kopce, patřící k jihovýchodní části masivu Českomoravské vrchoviny, dosahují výšky přes 400 m. n. m. Historickým centrem oblasti je město Tišnov, které jako poddanská osada existovalo už v době založení kláštera, v pramenech je doložen zdejší kostel sv. Václava⁶⁹. Obec Předklášteří vznikla až v průběhu 15. století, kdy se zde usazovali řemeslníci, nezbytní pro chod kláštera, a poddaní, kteří pracovali na klášterním velkostatku. Ze 16. století máme pro tuto osadu doložen název „Klášteří“, tehdy měla 35 usedlých⁷⁰. Vlastní areál kláštera je výsledkem stavební činnosti cisterciáckého řádu trvajících několik století, od okamžiku založení v roce 1232 až po dobu obnovy Porta coeli v druhé polovině 19. století. V centru celého komplexu se nachází orientovaný farní kostel, původní klášterní bazilika, k níž přiléhá ze severní strany první kvadratura s gotickým ambitem a rajským dvorem. Vedle ní se směrem k severu nachází druhá kvadratura zvaná Bělidlo, třetí kvadratura, pojmenovaná Deskový dvůr, se rozkládá východně od středověké křížové chodby. Součástí tohoto dvora je budova Opatství, historické sídlo abatyšské, které přiléhá k jeho jihovýchodnímu nároží. K západní straně ambitu se přimyká novogotická kaple, která dnes slouží k modlitbám řádových sester. Prostor před průčelím baziliky a tímto novogotickým kostelem ohraničuje na

⁶¹ Wocel 1859.

⁶² Jedinou výjimkou je plán od brněnského stavitele Eduarda Exnera z 10.11.1876, který zachycuje podobu staré sýpky v místech dnešní novogotické kaple. MZA, E10, kart. 76, č. 130.

⁶³ MZA, E10, kart. 76, č. 3, 4, 5, 7, 8, 9 a další.

⁶⁴ NPÚB, Starý fotoarchiv, fond Porta coeli, fotografie jsou označeny Österr. Staatliche Lichtbildstelle Wien.

⁶⁵ Houdek 1901, 75 - fotografie mu zaslal tehdejší klášterní důchodní V. Šícha.

⁶⁶ NPÚB, Spisový archiv, fond Porta coeli.

⁶⁷ NPÚB, Archiv map a plánů, 4-5-6197.

⁶⁸ NPÚB, Archiv map a plánů, 7-4-1092 a 1093.

⁶⁹ CDB III/2, s. 283-285, č. 215.

⁷⁰ Klátil 1925, 8.

jihozápadní straně dlouhá dvakrát lehce zalomená patrová budova bývalého probošství, později nazývaná Zámeček, dnes sídlo Podhoráckého muzea, na severozápadní straně pak přízemní hospodářský objekt. S jižní stěnou presbytáře baziliky sousedí sakristie, na niž bezprostředně navazuje budova tzv. hovorny, což byl v minulosti oficiální vstup do neveřejné části kláštera, touto budovou prochází průjezd směrem k Opatství.

Výše popsané budovy tvoří jakési vlastní jádro celého klášterního komplexu, které je ze všech stran obklopeno dnes již velmi narušeným hospodářským zázemím. Severně od Bělidla se rozkládají zbytky kdysi velice působivě upravené klášterní zahrady, severozápadním směrem lze spatřit poslední z několika klášterních rybníků, které v minulosti zajišťovaly nejen přísun rybiho masa do místní kuchyně, ale i ochranu kláštera. Západním a jižním směrem se nachází řada barokních objektů hospodářského dvora, které jsou jen torzem toho, co lze spatřit na vedutách z 18. století. Mezi nimi určitě stojí za zmínku monumentální budova barokní sýpky, která tvoří nejzápadnější objekt celého areálu. Na východní straně klášterního prostoru se rozprostírají nevelké sady a zahrady, oddělené od obce Předklášteří vysokou raně barokní zdí, tato kamenná zeď původně obíhala celý areál, dnes ji lze neporušenou vidět na východní a severní straně, na západní jen v torzech, na jižní straně již úplně zmizela. Hlavní vchod do komplexu, tzv. fortna, se nalézá v jihovýchodním rohu, tvoří ho patrová budova s průjezdem a vrátnicí.

Za zdmi kláštera se rozkládala řada dalších hospodářských objektů, z nichž připomenu alespoň prádelnu a klášterní mlýn, neboť strouha, která je zásobovala vodou z klášterních rybníků, protékala a protéká dodnes i vlastním areálem. Vodní kanál prochází klášterem od západu k východu a postupně podtéká pod hlavní obvodovou zdí, budovou probošství, míjí v těsné blízkosti novogotickou kapli, a dále proudí pod Bělidlem a následně klášterními zahradami, aby opět pod vysokou klášterní zdí opustil celý komplex.

II.3.2 Bazilika⁷¹

Půdorys baziliky tvoří latinský kříž. Patero pilířů na pravé i levé straně dělí západní rameno kříže na tři lodě, prostornou loď hlavní a dvě lodě boční. Šířka hlavní lodě se rovná součtu šířky obou bočních lodí, všechny tři pak mají po pěti klenebních polích, neobjevuje se zde už tzv. vázaný systém, kdy jedno klenební pole hlavní lodě odpovídá dvěma polím lodě boční. Taktéž výška bočních lodí odpovídá polovině výšky lodi střední. K západnímu trojlodí se přidružuje prostorná příčná loď o stejné šířce i výšce jako loď hlavní. Příčná loď se vlastně skládá se tří pravidelných čtverců, z nichž prostřední tvoří vlastní křížení, oba boční čtverce pak oproti obvodovým zdem trojlodí předstupují k jihu a k severu o šířku bočních lodí. Obě čelní zdi bočních křídel transeptu zdobí v patře barokní krucht, severní je přístupná po točitém schodišti, jež prochází věžičkou vysunutou z hmoty vlastní stavby, na jižní kruchtě dnes nevede na rozdíl od minulosti žádný přístup. Na východní stranu křížení se napojuje kněžiště, skládající se opět z pravidelného klenebního čtverce a polygonálního závěru na půdorysu pěti stran osmiúhelníku. K oběma stranám presbytáře se přimykají polygonální kaple o stejném půdorysu jako jeho závěr, které tvoří pokračování pohledové osy severní i jižní boční lodě.

Do kostela lze vstoupit buď hlavním portálem, vybudovaným uprostřed západního průčelí, nebo bočním vchodem, jež prochází jižním průčelím příčné lodě. Za západním vstupem následuje chrámová předsíň, po obou stranách sledovaná bočními prostory, z nichž severní obsahuje schodiště na krucht, jižní slouží jako deponitář, nad ním v patře se nachází komora. Hlavní loď odděluje od bočních deset pilířů. První dva nejbliže západnímu stupu tvoří rozhraní mezi chrámovou předsíní a podkruchtím, další dva nesou směrem k hlavní ose kostela krucht, směrem ven klenbu bočních lodí. Následující dva pilíře vpravo i vlevo jsou úplně shodné a pravidelné, poslední dva, které oddělují trojlodí od příčné lodě, vynikají větší mohutností a bohatším článkováním.

⁷¹ Viz obrazové přílohy č. 8-10 a 27-40.

Jádrem prvních čtyř dvojic pilířů⁷² je obdélník na všech čtyřech stranách zdobený příporami, jeho čtvero nároží je lemováno jemným článkováním, jež se na straně střední lodi skládá z úžlabí a válce v průvodu proužků, na straně bočních lodí má hruškovitý profil. Přípory na třech stranách pilířů vystupují v podobě tříčtvrtečních sloupků, na čtvrté straně, směrem ke střední lodi, se nachází skupina tří drobnějších přípor nalepených těsně na sebe. Tři přípory na straně hlavní lodě stojí na příslušných nakoso postavených kubických patkách, jež po vnější straně tvoří pět stran osmiúhelníka, tříčtvrteční sloupky na ostatních stranách pilíře mají sokl opět v podobě poloviny oktogonu. V místě dosednutí sloupku se nachází široká talířovitá patka, do níž se zahluhuje dvojice drobných úžlabí, která jsou od sebe odděleny lištou, dřík sloupku je těsně nad patkou obtočen kulatým oblounovitým prstencem. Tato profilace obíhá i vlastní pilíř.

Přípory na boku pilířů nesou pasy arkádových oblouků a přípory směrem do bočních lodí podpírají pasy a žebra klenby těchto lodí. Přípory jsou na horním konci zakončeny především kalichovitými hlavicemi, v několika případech tu najdeme i košovité tvary. Trojice sdružených přípor vystupuje po stěně střední lodi nad arkádové oblouky, až do výšky oken. Jejich hlavice taktéž kalichovitého i košovitého tvaru mají daleko bohatší vegetabilní výzdobu. V nejzápadnější části baziliky, nad kruchtou, se objevuje též figurální výzdoba, zastoupená těly dvou draků s jednou hlavou, kočičí a lví hlavou. Na hlavicích spočívají vysoké polygonální krycí desky (opět polovina oktogonu), zakončené abaky s houbovitě podvinutými okraji. Tyto krycí desky mohou mít v rozích i čtvercový tvar, pak bývá mezi ně a vlastní hlavicí vložen kulatý talíř. Na abacích lze spatřit náběžní štítky převážně prostého tvaru, ze kterých vyrůstají klenební žebra a pasy. Několik náběžních štítků má tvar srdčitý, v místech dosednutí polygonálních klenebních pasů občas chybí úplně. Všechna žebra a meziklenební pasy vykazují, tak jako kdekoliv jinde v kostele, gotické zalomení. Jejich výzdoba je minimální, pouze široký pas na vnitřních plochách arkád, oddělujících střední loď od bočních, má jemné článkování v obou nárožích. Arkádové pasy mají jednoduchý polygonální tvar (pět stran osmibokého hranolu), pasy i žebra klenby hlavní i bočních lodí jsou klínové profilace s vyžlabením v místech zkosení. Křížení žebor je zakryto svorníky, které jsou buď nezdobené, nebo se na nich ve víru točí listy, případně rozevírá jednoduchá roseta⁷³. Odpovídající přípory s hlavicemi rámuji i vchody do kaplí na boku presbytáře, profil lomeného oblouku sedícího na polygonálních abacích je však odlišný, tvoří ho obloun na vrcholu jemně zašpičatělý. Tyto kaple mají zevnitř podkovovitý tvar a jsou zakončeny konchami (žebrové klenby zde chybí).

Na rozhraní třetího a čtvrtého pole severní lodě se nachází jediná výjimka porušující celkovou pravidelnost a symetrii stavby. Meziklenební pas je zde zdvojen, přičemž identické dvojče na obou stranách místo na přípory dosedá na jednoduché polygonální konzoly bez jakékoliv výzdoby. Jde o pokus o dorovnání stavební odchylky, která vznikla zřejmě chybným vyměřením této části kostela.

Arkádovým pilířům odpovídají na vnějších stranách bočních lodí nástěnné tříčtvrteční sloupky, opět zdobené kalichovitými hlavicemi, na nichž se nacházejí především jedna nebo dvě řady listů s pupenci. Na hlavicích jsou stejné polygonální vysoké krycí desky s houbovitě podvinutými abaky, jako je tomu na mezilodních pilířích, rozdíl nevykazují ani polygonální sokly.

Shodná šířka i výška transeptu s lodí hlavní zapříčinila odpovídající zesílení čtveřice pilířů nesoucích vlastní křížení. Jejich půdorys vytvářejí dva do kříže se protínající obdélníky, z jejichž kratších stran vystupují opět přípory v podobě tříčtvrtečních sloupků, rohy, kde se setkávají, jsou vyplněny slabšími příporami. Většina hlavic má kalichovitý tvar s bobulovou výzdobou, jak tomu je v trojlodí, na dvou však lze spatřit propletené vinné listoví, odpovídající spíše chóru kostela. Na mohutných krycích deskách zde lze spatřit silné a výrazně ze zdi vyčnívající abaky, z nichž vybíhají jednoduché polygonální meziklenební pasy, ze slabších

⁷² Tato pravidelnost je narušena u prvních dvou dvojic pilířů nesoucích kruchtou, neboť jejich půdorys byl v baroku rozšířen o další hmotu.

⁷³ Na jednom křížení žebor hlavní lodě svorník chybí.

přípor v rozích pilířů naproti tomu vystupují daleko subtilnější žebra o hruškovitém profilu. Příčná loď, stejně jako trojlodí, má jednoduchou čtyřdílnou křížovou klenbu bez svorníků, vlastní křížení je však proraženo velkým kruhovým otvorem, který vede do věžičky se zvonem. Tento kruh je rámován ztupeným půloblounem. Tvar žeber v severním i jižním rameni transeptu odpovídá hlavní i bočním lodím trojlodí.

Na východ od křížení se rozkládá kněžiště stejně vysoké jako hlavní i příčná loď, vítězný oblouk není oproti zbytku kostela nijak očividně zdůrazněn, jeho profil má stejnou podobu jako čelní pas bočních kaplí. Podlaha presbytáře se zvedá pouze o jeden jediný schod oproti křížení. Klenební čtverec kněžiště je založen na východních pilířích křížení a na podobně tvarovaných polopilířích, jež oddělují tento čtverec od polygonálního závěru. Oba meziklenební pasy se opírají o čtyři mohutné třičtvrtě válcové přípory běžící středem pilířů i polopilířů, klenební žebra vybíhají ze slabších přípor v rozích. Hlavice těchto přípor jsou obdobně mohutné jako jinde v kostele, klenební vzorec se zde však odlišuje, křížová klenba je šestidílná. Přípory nesoucí příčné žebro nezačínají na podlaze, ale v poloviční výšce chórových stěn. Konzolu na severní stěně tvoří esovitě prohnutý čtvernožec na vinném listu, druhá konzola a obě hlavice jsou spleteny z vinného listí, jež je však daleko jemnější prací než na příporách ve zbytku kostela. Pasy i žebra mají daleko složitější profilaci než ve zbytku kostela, hruškovitý profil pasu je po obou stranách provázen jemným žlábkem, oblounem, opět žlábkem a malým odstupněním, hruškovitý profil žebra je lemován pouze jedním žlábkem, naopak je na obou stranách obohacen o drápek, zahnutý směrem k vrcholu žebra. V presbytáři i závěru se žebra ve středu zdatelně snižují a jsou zdobena lehce vysutými svorníky, z nichž první nese štít s třemi dráčky s ptačím tělem, jež se klaní třem pěticipým listům v centru. Žebra polygonálního závěru se opírají o štíhlé přípory umístěné v jeho zalomeních, hlavice mají stejnou výzdobu jako na rozích křížení, profil žeber je stejný jako v presbytáři, svorník má vegetabilní výzdobu.

Světlo do baziliky proniká třemi druhy oken. Západní štít a štít v průčelí jižního ramene transeptu nesou analogická okna v podobě jednoduché rosety. Kružbový vzorec tvoří osm kruhů pravidelně rozložených po obvodu většího kruhu v centru okna⁷⁴. Prostor mezi jednotlivými kruhy a ostěním okna vyplňují sférické trojúhelníky. Jestliže kružbový vzorec je u obou oken stejný, odlišují se v profilaci svých ostění, roseta v západním štítě ho má hlubší a rozevřenější, jižní roseta naopak mělčí a sevřenější. Do hlavní a jižní boční lodě, dále do transeptu a do obou bočních kaplí vedle kněžiště vedou jednoduchá úzká okna se široce rozevřenou špaletou a půlkruhovým záklenkem⁷⁵. Stěny presbytáře jsou členěny vysokými okny s dvoudílnou v horní části do hrotů vytaženou kružbou, mezi něž je vložen kruh, po stranách opět se sférickými trojúhelníky. Špalety těchto oken se též rozevírají ve směru ven a neobsahují žádnou profilaci. Určitou zvláštností je pouze jejich vložení ještě do jedné úzké špalety, která je po celém obvodu obíhá jako jakási šambrána. Tyto okna se v původní podobě nezachovala dodnes všechna, některá jsou narušena úpravami z barokního období.

Podlaha kostela je pokryta kamennou dlažbou, skládající se ze čtvercových desek bílé a modré barvy⁷⁶, pravidelný vzorec je na dvou místech přerušen jednoduchými deskami bez nápisů, jež kryjí vstupy do hrodek, určených k pochovávání obyvatel kláštera a služebníků kostela. Pod deskou v křížení se nachází větší krypta, sestupuje se do ní po pohodlných schodech, valená klenba je z cihel a po obou stranách chodby jsou ve zdech tři řady výklenků, které mají formu pecí. Zde jsou pohřbeny řádové sestry,

⁷⁴ Geometrickým sestrojením tohoto okna se zabýval Švastal 1987, 522-523.

⁷⁵ Těchto oken lze napočítat asi dvacet, přičemž na severní straně hlavní lodě nepřivádějí do baziliky světlo, neboť vedou na půdu nad severní boční lodí. Dále v severní stěně příčné lodí je dnes okno zvenčí zazděno, jeho špaleta je vidět zevnitř, naopak je tomu u zazděných oken bočních kaplí, okna jsou zazděna zevnitř, světlo dnes do kaplí přivádí okenní otvory proražené pravděpodobně v baroku.

⁷⁶ Prostor za oltářem v závěru kostela a boční prostory vedle předsíně mají podlahu sestavenou ze čtvercových cihlových neglazovaných dlaždic menších rozměrů než stávající dlažba.

hrobka pro kostelní kaplany, pocházející ze stejné doby, tj. z 18. století, se nalézá pod kruchtou. Vnitřní zdi baziliky pokrývá silná vrstva omítky, jejíž vrchní část se skládá z několika desítek vrstev vápnění a výmalby, naposledy z počátku 20. století.

Zdi baziliky z vnější strany na několika místech vzpírají opěrné pilíře se strmými pulty. Nižší pilíře drží jižní zeď jižní boční lodě, vysoké pilíře se nacházejí na nároží jižního průčelí příčné lodě a na polygonálním závěru kostela, v případě kněžiště jsou jednou odstupňované. Severní stěnu severní boční lodě podpírá jižní rameno křížové chodby, hlavní loď je bez opěráků. Na vnější straně kostela se příliš kamenické výzdoby nenalézá. Západní a jižní štít lemuje kamenný dvouvrstvý obloučkový vlys, který na severní straně transeptu nenajdeme. Korunní kamennou římsu severní i jižní stěny střední lodě zdobí jazykovité listy, zakončené pupenci, stejná výzdoba se uplatňuje i na západní straně severního ramene příčné lodě a na obou polygonálních kaplích na bocích presbytáře. Korunní římsa z cihel a malty na jižním rameni transeptu a na presbytáři je profilovaná dvěma ústupky bez jakékoliv další výzdoby. Celý kostel při patě obíhá jednoduše členěný sokl, jež se nejprve zvedá vertikálním směrem, pak jemným konkávním obloučkem ustupuje dozadu, následuje prohnutý zářez, nad nímž vytváří jemný žlábek a obloun jakousi esovitou profilací, nahoře celá hmota ještě jednou konkávně ustupuje. Venkovní nároží průčelí i polygonálních kaplí, taktéž zalomení závěru nad opěráky jsou zdůrazněny odhalenými opracovanými kvádry. Všechny opracované kamenické články na bazilice jsou především z červeného arkózového pískovce, který se vyskytuje v celé délce boskovické brázdy, výstupy nejbližší k Předklášteří se nalézají v okolí obce Drásov, kde se tento kámen těžil ke kamenickým účelům ještě na počátku minulého století.

Hlavní a příčnou loď spolu s presbytářem kryjí vysoké sedlové střechy, v místě protnutí jejich hřebenů, přímo nad křížením, vystupuje nízká jednopatrová kubická věžička, zakončená stanovou střešou, v níž visí několik zvonů. Závěr kostela, stejně jako boční kaple vedle presbytáře zakrývají polygonálně zalamané střechy, nad oběma bočními loděmi se sklání jednoduché pultové zastřešení.

Na soklu, opěrných pilířích a okenních špaletách západní a jižní strany baziliky, taktéž na východního chóru a obou bočních kaplí se nalézá řada kamenických značek (obr. 17 až 19). Nejvíce se jich objevuje nejnižše, tedy na spodním soklu a na něm ležící římsě, jednu značku můžeme však i vidět na levé špaletě dveřního otvoru v západním portálu. V interiéru baziliky a přilehlého starého konventu doposud nalezeny nebyly.

Výše jsem popsal celkové vnitřní uspořádání baziliky, poměrně detailně jsem se věnoval rozčlenění prostoru i plochy stěn a strukturu kleneb. V následujících odstavcích se podrobně dotknu jemné kamenické výzdoby, jež pokrývá jednotlivé hlavice, konzoly a svorníky.

Nejprve se budu věnovat hlavicím v přízemí trojlodí, tedy na příporách v bočních lodích a v mezilodních arkádách. Zde se vyskytují mohutné kalichovité i košovité tvary. Kalichovité hlavice nejčastěji nesou bobulovitou výzdobu (obr. 34a), v některých případech bobuli nahradilo rozpuklé poupě nebo polorozvitý lístek. V jednom případě jsou základny bobulí překryty řadou laločnatých listů, v dalším je pak tato řada listů doplněna o horizontálně položený plastický prstenec, přes který se směrem ven přehýbají další listy (obr. 33b). Další hlavice, jejichž tvar je vlastně polovinou oktogonu, mají velmi antikizující tvar, ve spodní polovině jsou zdobené stylizovanými dubovými listy, v horní části ornamentální výzdobou s plastickými volutami (obr. 34c). Do této skupiny náleží také hlavice, jejichž velmi plochý páskový ornament nahoře vždy vyúsťuje ve dvojici spirál, a typ pokrytý vertikálně položenými pětilaločnatými listy se stonky propletenými stužkou (obr. 34c). Košovité hlavice se nacházejí v druhém poli obou bočních lodí ve směru od západu. Obě mají rostlinný dekor, v jednom případě jsou lístky pravidelně uspořádány, ve druhém se neorganicky proplétají (obr. 34a).

Západní část trojlodí se od zbytku odlišuje. Na rozhraní prvního a druhého pole severní boční lodě se nachází místo přípory dvojité konzoly (částečně skrytá pod příčnou zdí bočního prostoru), jejíž hlavice je bobulová, spodní část je pak pokryta propletením stylizovaných listů. Mezi obě tyto části je vložen druhotně použitý kamenický článek s jemnou rostlinnou výzdobou, která odpovídá danému umístění (obr. 33c). V rohu

prvního pole severní boční lodě můžeme spatřit opět dvojitou konzolu, její košovitá hlavice nese dekor složený z dužnatých jetelových listů, spodní část má růžkovitou výzdobu a abakus není oktogonální, ale obdélný (obr. 32b). Na vnitřní straně západní zdi baziliky se nacházejí dvě velmi zvláštní konzoly, dnes však z velké části zakryté příčkami, jež oddělují boční prostory od kostelní předsíně. Konzoly mají v jádře obdélný tvar, k němuž se na viditelném boku i čele přimykají krátké přípory s kalichovitými bobulovitými hlavicemi, zespodu jsou všechny části těchto konzol zakončeny rostlinným dekorem, jehož nejvýraznějším projevem je vinný list s hroznem (obr. 32a,c,d).

Všech deset svorníků v bočních lodích nese výzdobu ze stylizovaných květů a listů (obr. 35). Některé květy tvoří jednoduché okvětní lístky, jiné se skládají z malé růžice obklopené listy se stopkami. Tyto listy nejrůznějšího tvaru a provedení často obíhají plochu jakoby strhávány vírem, a to i ve dvou řadách nad sebou. Dva svorníky pokrývají členité lístky vzájemně propletené do sebe.

Přípory po obou stranách oblouků, kterými se boční kaple rozevírají do transeptu, kryjí analogické kalichovité hlavice jako v přízemí západního trojlodí, všechny jsou bobulovité, některé bobule se též mění v polorozvité lístečky. Základna pod bobulemi je v jednom případě pokryta jemnými zahnutými lístky (obr. 36a), v dalším případě je překryta stylizovanými dubovými listy (obr. 36b). Téměř všechny hlavice, z nichž vybíhají klenební žebra transeptu, mají taktéž kalichovitý tvar a bobulovitou výzdobu (obr. 38d). Určitým specifickým oproti přízemí jsou rostlinné rozviliny obepínající kalichy některých hlavic.

Zcela jiná výzdoba se objevuje na košovitých hlavicích trojitých přípor v hlavní lodi, jež jsou všechny opatřeny velmi vyvinutým listovým dekorem (obr. 39a,b,d). Některé hlavice jsou pokryty velkými, značně zprohýbanými laločnatými listy vertikálně postavenými, jiné mají velké vykrajované listy, které se otáčejí na jednu stranu. Další se skládají z pětilaločnatých listů vyrůstajících ornamentálně ze dvou stopek, proti nimž se obracejí trojlisty. Najdeme tu i hladké košovité hlavice, kde od krycí desky vyrůstá několik spojených listů bez jakékoliv vnitřní nervatury.

Výše popsaný stav výzdoby pokračuje i v prostoru hlavní lodi nad kruchtou, kde však najdeme i několik specifických záležitostí (obr. 37a-d). Vedle mohutných laločnatých listů se zde vyskytují motivy, kde jsou listy téměř potlačeny, a hlavice jsou pokryty ornamentální změtí stonků a úponků, jinde se vrcholové listy palmet rozbíhají do drobných volut. Naprostým unikátem je trojice kalichovitých hlavic, od jejichž těla pokrytého vysokými stylizovanými listy odstupují úzké prstence, podobné obručím, jež se po stranách upínají přímo na stěnu. Přípory mezi prvním a druhým klenebním polem hlavní lodi neběží k zemi, tedy přesněji k podlaze krucht, ale končí ve dvoumetrové výšce zoomorfními konzolami, na jižní straně na nás hledí hlava lví, na severní patrně kočičí (obr. 38a,b). V jihozápadním rohu krucht je přípora ukončena jednoduchou kalichovitou hlavicí, jež má v této části kostela neočekávanou bobulovou výzdobu. V severozápadním koutě naopak můžeme spatřit další zoomorfní motiv, tvořený těly dvou okřídlených draků, jejichž krky se potkávají v jedné, asi opět kočičí hlavě, z jejíž tlamy vystupuje bohatě rozeklaný jazyk. Ocasý jsou ve spodní části spleteny (obr. 38c).

Presbytář a transept nesou všechny druhy výzdoby, se kterými se lze setkat v ostatních částech baziliky. Najdeme zde jak jednoduché kalichovité bobulové či pupencové hlavice, tak hlavice s řadou stylizovaných jednotlivých listů, jež vyrůstají z prstencového proutku (obr. 40c,d). Určitou výjimku tvoří košovité listové hlavice, jejichž poměrně už naturalisticky ztvárněné listy vytvářejí hustý věnec po obvodu koše. Přípory pod těmito hlavicemi opět nekončí až na zemi, ale ve výšce vnitřního parapetu oken. Konzolu na severní straně tvoří esovitě prohnuté zvíře stojící na listech (obr. 40a), na jižní straně pak tzv. růžky (obr. 40b). Visutý svorník chórového závěru má listovou výzdobu odpovídající klenbě bočních lodí, v kněžišti nese svorník zoomorfní motiv, okolo pěticipých lístků se zde otáčejí tři draci s ptačím tělem. Klenba hlavní lodi nese svorníky bez výzdoby, transept je bez svorníků.

II.3.3 Portál⁷⁷

Průčelí baziliky je nejčlenitější částí celého vnějšku kostelní stavby. Mohutný ústupkový portál si vyžádal značné zesílení spodní poloviny průčelí, a to téměř na dvojnásobek průměrné síly ostatních kostelních zdí. Toto zesílení je nahoře ukončeno malou pultovou stříškou, která se dotýká horním okrajem zmiňované rosety v západním štítě. Mohutná síla zdi v neztenčené míře pokračuje od portálu nalevo až k jižnímu průčelí novogotické klášterní kaple a ukrývá v sobě nejprve vertikální šachtu s točitým schodištěm, jež končí až v místě prvního obloučku na vlysu, který rámuje štít, za tímto útvarem následuje velice drobný prostor vymezený tloušťkou zdi. Po schodišti z červeného pískovce, jež je osvětlováno jedním kruhovým a jedním obdélníkovitým okénkem, lze vystoupit k otvoru vedoucímu na stříšku nad portálem a na půdňí prostor nad severní boční lodí. Napravo od centrálně umístěného portálu síla zdi trochu ustupuje, ne však na běžný průměr, neboť se zde nalézá zastřešený výklenek s Olivetskou horou. Jižní roh průčelí ukončuje šikmo postavený opěrný pilíř.

Architekturu portálu tvoří nálevkovitě se zužující tvar, jehož pravé i levé ostění tvoří naprosto pravidelně pět ústupků se sochami, mezi něž je vloženo pět sloupků, vlastní vstup do kostela má podobu pravouhého obdélníka vymezeného špaletou a konzolkami, jež nesou tympanon o stejné šířce jako dveřní otvor. Horní část portálu vytváří deset archivolt uprostřed lehce zalomených. Napravo a nalevo od portálové architektury leží na vyvýšeném soklu dva lvi, nad nimiž z volné plochy stěny vystupují dvě osaměle stojící sochy, celý soubor je orámován mohutným přízvedním žebrem, zakončeným na obou stranách konzolou.

Celý portál je u své paty lemován jednou odstupněnou podnoží, na níž dosedá římsa tvořená dvěma oblouhy oddělenými od sebe žlábkem. Tato římsa je šestkrát vertikálně přetnuta diagonálně natočenými hranami, jež odpovídají výstupkům v horní části. Od těchto hran běží přes horní část soklu jemně předstupující pásy. Sokl s římsou probíhá i pod dopředu vysunutými lvy a navazuje na velmi podobný útvar, který obíhá celý kostel. Ze spodní římsy se na každé straně portálu zvedá pět sloupků a pět oblých ústupků. Každý sloupek stojí na kubickém podstavci, který je překryt talířovitou patkou, jež trochu podstavec přečnívá, a je proto podepřená drobnou kalichovitou konzolkou, těsně nad patkou pak dřík sloupku obtáčí jemný prstenec. Subtilní dříky jsou uprostřed přerušeny poměrně mohutným talířovitým prstencem, svrchu i zespoda doprovázeným drobným oblounem. Sloupky jsou ukončeny bohatě zdobenými hlavicemi, jež mají na levé straně kalichovitý tvar, na pravé košovitý. Hlavice jsou zakončeny kubickým abakem s tenkou horní deskou, pod níž je v levé části portálu vložen talíř.

Oblé ústupky vystupují na obou stranách portálu pouze do poloviny výše ostění, jejich povrch je pokryt bohatými a do hloubky vyřezanými rostlinnými arabeskami, které vyrůstají z otevřených tlam a jícňů fantastických zvířat a draků, jež stojí na diagonálně postavených kubických podstavcích. V úrovni nad talířovitými prstenci sloupků přecházejí oblouny v konzoly, na kterých stojí sochy deseti apoštolů. Konzoly nemají jednotnou podobu, šest jich je vytvořeno z mohutných akantových listů, jedna z jazykovitého listoví, jeden apoštol stojí na lvu, další na drakovi a pod posledním cení zuby dvě fantastická zvířata. Sochy v horní polovině ostění portálu jsou nedílnou součástí kamenných bloků zapuštěných hluboko do stěny, figury jsou k nim přisazeny na koso. Apoštolové nehledí jedním směrem, těla jsou natočena jak směrem dovnitř, ke dveřím, tak směrem ven, k divákovi. Stupeň opracování kamene je nestejný, bohatost drapérií se u jednotlivých soch liší, určení konkrétního apoštola je možné jen u soch nejbližší vstupu do kostela, nalevo drží klíč sv. Petr, napravo se o meč opírá sv. Pavel. Ostatní figury buď drží zavřenou či otevřenou knihu, nebo jsou přepásány rozvinutou mluvící páskou. Všechny sochy mají jednu ruku schovanou v záhybech drapérie, druhá, vystupující, je novodobě dotvořená ze štuky. Nad štukovými hlavami apoštolů, v úrovni hlavic sloupků, jsou záklenky, jejichž výzdobu opět tvoří bohaté a do hloubky vyřezané arabesky z akantových a vinných listů. Lze je však spatřit pouze nad osmi sochami, nad devátou je dodnes zachován pravý úhel původního kamene, nad desátou se

⁷⁷ Viz obrazové přílohy č. 41 až 50.

můžeme poučit, jak vypadal už opracovaný polotovár, nachystaný k vlastnímu vysekání rostlinné výzdoby.

Vlastní dveřní otvor vroubí po celém obvodu, tedy jak na bocích, tak na architrávu, jemný pás propleteného akantového listí, doplněného o vinné hrozny, na konzolách, které drží tympanon, se tyto hrozny snaží utrhout dvě postavy. Jejich identifikace je dodnes předmětem sporu, staří badatelé mluví o andělech⁷⁸, novější o mniších⁷⁹ nebo o dělnících na vinici Páně⁸⁰, v poslední době se objevil názor, že jde o markrabího Přemysla a stavitele díla⁸¹. V místě těchto konzol začíná horizontální římsa, která nad hlavicemi sloupků běží až k mohutnému vnějšímu přízednímu žeburu. I ona je pokryta stylizovanými listy, které se zčásti podobají vinným, zčásti však připomínají spíše palmetu. Na několika místech lze mezi lístky zahlédnout vinné hrozny, horní okraj římsy je zdoben množstvím hroznových zrnek.

Nad průběžnou římsou se pne bohatá rostlinná dekorace archivolt, jejich lehce zalomené oblouky se zvedají do větší výšky, než je dvojnásobek výšky ostění v dolní části portálu. Počet archivolt odpovídá počtu ústupků se sloupky a výstupků se sochami. Pětice archivolt, odpovídajících spodním sloupkům, je zdobena jazykovitými lístky, jež vždy střídavě po jednom a po dvou vyrážejí a na konci se stáčejí do jemně vroubkovaného pupence, jde vlastně o donekonečna se opakující pupencové hlavice. Těchto pět archivolt nevyrůstá přímo z průběžné římsy, ale začíná na kubickém podstavci se srdčítým náběžním štítkem, který je překryt dvěma listy. Druhá pětice archivolt, příslušejících k dolním výstupkům s oblouky a apoštoly, nese bohaté ornamenty rostlinných arabesek, jež vyrážejí z nízkého diagonálně postaveného drobného podstavce. Každá archivolta nese jinou stylizovanou rostlinnou výzdobu, na první od kraje se vinou zatáčející se akantové listy, na druhé se vzájemně prorůstají větvíčky posázené routami, třetí nese široce rozevřené listy vinné révy, nikoliv však hrozny, čtvrtá je ozdobena stonky s jetelovými listy a na páté se objevuje stejný dekor jako na ostění dveří, jsou to akantové listy doplněné vinnými hrozny. V literatuře se lze setkat s názorem, že výzdoba arabesek na oblounech pod figurami se shoduje s dekorem výše popsaných archivolt, není tomu tak, platí to snad jen v případě první řady od vnějšího kraje portálu, ostatní se očividně odlišují. I do zdobených archivolt pronikli dráčky, z tlamy jednoho vyrůstají arabesky uprostřed levé strany, druzí dva svými propletenými krky spojují pravou a levou větev prvního vnitřního oblouku, přímo nad hlavou Spasitele na tympanonu.

Dostáváme se k poslední části portálu, k centrálně umístěnému tympanonu, který nese na svém okraji vlastní průběžnou dekoraci. Spodní okraj tvoří architráv nad vstupem do kostela, který je vrouben výše popsaným akantovým listem s vinnými hrozny, lehce zalomený oblouk střeží řada dráčků, opírajících se o sebe buď krky (hlavičky mají stočené nad tělo) nebo ocasy, které přecházejí směrem dolů v akantové lístky. Zbylou plochu tympanonu vyplňuje figurální výzdoba. V horní části trůní Spasitel, sedící na oblouku duhy, obklopen lehce oválnou mandorlou. Kristova hlava s vousy je obtočena kruhovou svatozáří, do níž je vložen řecký kříž. Figura pozdviženou pravíci žehná světu dvěma prsty, v levé ruce svírá zavřenou knihu života, nohama se opírá o spodní okraj mandorly.

Krista obklopují symboly čtyř evangelistů, nahoře orel a polopostava anděla, dole busty lva a býka, všichni kromě anděla mají za hlavou kruhovou svatozář a jsou podloženy lehce prohnutou páskou, která je pod býkem téměř neznatelná. U nohou žehnajícího Spasitele klečí v hlubokém předklonu a na obou kolenech donátoři stavby, držící ve svých rukou model kostela. Model připomíná trojlodní baziliku s polygonálními závěry, se střešou nad každou lodí zvláště, a to v pohledu od východu. Útvar, z kterého chrámová stavba vyrůstá, připomíná pásy pod symboly evangelistů. Nalevo od modelu, po pravíci Kristově, se hluboko sklání král, jehož tvář je porostlá vousem a hlavu s krátce kadeřenými vlasy zdobí koruna⁸². Pravíci drží spodek a levíci

⁷⁸ Např. Lehner 1901, 49.

⁷⁹ Sedláčková-Kladivová 1949, 73 dokonce figurky mnichů identifikuje jako sv. Benedikta a sv. Bernarda, nejvýznamnější postavy řádu.

⁸⁰ Kuhan - Neumann 1979, 109.

⁸¹ H. Soukupová tuto hypotézu vyslovila na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002.

⁸² Určení této postavy je také předmětem dlouholetých sporů, jde buď o krále

vršek kostelního modelu, přes oděv těsně přiléhající k tělu má přehozen plášť s mnoha záhyby. Vpravo od modelu klečí královna Konstancie, její tělo se nesklání tak hluboko jako královo, model taktéž drží oběma rukama. Hlavu královny ozdobenou korunou zahaluje rouška, která jí splývá až na ramena, tělo je oděno řasnatým rouchem a dlouhým pláštěm. Za Konstancií stojí Jan Křtitel, jehož tvář je ozdobena krátce přistřiženým plnovousem a hlavu pokrývají delší kadeře. Rukama ukazuje na postavu Spasitele, jeho tělo kryje dlouhý plášť bez jediného záhybu, pouze jeho okraj je plasticky lemován. Na druhé straně tympanonu, za postavou krále oroduje Panna Marie, zahalená do dlouhého roucha a širokého pláště, který jí splývá od hlavy až k patě, její ruce jsou též obráceny k figurě Krista v centru výjevu.

Vlastní portálový záklenek přesahují napravo i nalevo dopředu vysunutě podstavce, na nichž trůní figury lvů. Lvi nejsou vidět celí, zadní část těla je zanořena do masy zdi, pouze tlapy zadních nohou a konec ocasu s chocholkou vystupují na jejich bocích⁸³. Hlavy se stylizovanou, do pravidelných kosočtverců rozdělenou, hřívou se zvedají poměrně dost vysoko nad přední tlapy, v nichž levý dříve držel lavabo a pravý dnes velmi ohlazenou polopostavu člověka, navíc vytvořenou ze štuky. Tvář obou lvů je též dodělávaná v novější době. Pravý lev na svých zádech nese široký talířovitý prstenec pokrytý lístky, z něhož vyrůstá dřík sloupku, na levém lvu prstenec chybí, dřík se dotýká přímo lvího hřbetu. Sloupky jsou nahoře zakončeny košovitými hlavicemi z akantových listů, vrchní mohutné kalichovitě se rozšiřující abaky tvoří zároveň podstavce pod sochy apoštolů, kteří tak vystupují před zesílenou zeď portálu, oddělení od ostatních figur, jež se nacházejí před výstupky. Pravý apoštol drží v ruce cosi, co připomíná ptačí brk upravený do písátka, u levého se můžeme opravdu jen dohadovat (kámen, kůže, měch, hubka, medová plástev?). Poslední částí portálové architektury je již zmiňované přízední žebro, které vpravo i vlevo vyrůstá z mohutných dvojitých konzol, jež se skládají ze silného abaku s houbovitě podvinutou vrchní deskou a z košovitě hlavice, která je stejně jako spodní ustoupení pod krátkou příporou ozdobenou jednoduchým prstencem, pokryta mohutnými dužnatými listy. Tyto konzoly byly nachystány nejen pro to, aby nesly zmiňované žebro, ale, jak dosvědčují další dva žeberní výběhy natočené směrem ven, měly též podepřít klenbu a oblouky zamýšlené chrámové předsíně, jejíž analogie se zachovala například v Třebíči.

Celý portál je vytesán ze čtyř druhů kamene, z červeného arkózového pískovce, bílého mramoru, žlutobílého řasového vápence a okrového křemenného pískovce⁸⁴. Materiál pochází z více či méně vzdálených lokalit v okolí Předklášteří.

Po předchozím velice stručném popisu se v následujících řádcích budu věnovat detailům důležitým pro uměleckohistorický rozbor. Na portálu se vyskytuje celkem čtrnáct hlavic, pro něž obecně platí, že čím dál od středového vstupu se nalézají, tím jsou méně kvalitní. Na severní straně ostění lze spatřit pět kalichovitých hlavic s jazykovitými listy, jež jsou zakončeny mohutnými pupenci složenými z jednotlivých lístků (obr. 42c,d). Na hlavici nejdál od rámu dveří jsou krajní jazykovité podnože pupenců pokryty laločnatými listy, na hlavici nejbliže ke vstupu jsou tyto podnože úplně nahrazeny stonky s dužnatými jetelovými listy.

Do jižního ostění je vloženo pět košovitých hlavic, jejichž bohatě propletené akantové listoví, které je v několika případech opatřeno velmi výraznou nervaturou, je hluboce perforované, výzdoba se tak s nebývalou lehkostí vzdaluje od vlastní hmoty hlavice (obr. 42a,b). Jednotlivá akantová výzdoba hlavic je porušena zoomorfním motivem na druhém koši od rámu dveří, který na listech nese dvě dvojice okřídlených dráčků, jež svými propletenými krky tvoří nároží košovitého tvaru⁸⁵.

Přemysla II. nebo Václava I., proti markrabímu Přemyslovi svědčí koruna.

⁸³ Poslední restaurátorský zásah odhalil, že kamenické opracování lvích těl končí přesně u stěny, ve zdi je zazděn pouze neopracovaný kus kamene.

⁸⁴ Štaffen 2002, 30.

⁸⁵ Právě tato hlavice se ve štukové kopii několikrát objevuje na vnitřní i vnější straně okenních sloupků křížové chodby. Jde o zřejmý doklad použití originálního článku na vyhotovení novodobých kopií během opravy ve druhé polovině 19. století.

Dvojice hlavic se nalézají pod postavami apoštolů umístěných před vnější stěnou portálu. Exemplář na severní straně se typově přibližuje pětici košovitých hlavic ostění, jeho výzdoba je však daleko méně prostorově utvářena, záhyby akantových listů pevně tkví na jádru hlavice (obr. 45c). Druhá hlavice ze zmíněné dvojice, tj. pod jižním apoštolem, má kalichovitý tvar a pokrývají ji dvě řady stylizovaných listů nad sebou (obr. 45d - s tímto ztvárněním se setkáme na některých konzolách ambitu). Poslední dvě hlavice jsou součástí konzol podpírajících žebra zamýšlené předsíně před portálem. Jejich tvar a výzdoba očividně odpovídají konzolám v křížové chodbě. Mohutné dužnaté listy - v jednom případě přehnuté směrem dolů, ve druhém obracející se jedním směrem - vyrůstají svými stonky ze subtilních prstenců, pod nimiž se nalézají kratičké přípory, jež jsou dole zakončené konzolkami spletenými z drobných lístků (obr. 45a,b).

Oblouny ve spodní polovině ostění portálu jsou pokryty rostlinnými pletenci, které vystupují výrazně před hmotu kamene, v některých případech je míra probrání kamene až obdivuhodná. Rostlinný dekor je zde dvojího druhu: jednu skupinu tvoří révové úponky s hrozny, jejichž listy s jemným naznačením nervatury jsou vcelku plošně provedené, druhý typ tvoří bohatě plasticky vyvinutý dužnatý akant, jehož stonky s listy se stáčíjí do volut (obr. 41c,d). Velmi podobné typy výzdoby se opakují i v záklencích za hlavami apoštolů a v archivoltách s tím, že rozdíly jsou pouze ve tvarování listů, v archivoltách ke dvou zmíněným příkladům přistupují ještě rozviliny s jetelovými lístky (obr. 47b). Co se týče rozmístění ornamentální výzdoby v celkové ploše portálu, platí, že jednotlivé druhy této výzdoby neodpovídají ani vertikálně, ani horizontálně, též použitý materiál vykazuje velkou rozmanitost ve složení i barvě. Výzdoba oblounů a archivolt vykazuje na řadě míst, nejčastěji v místech s nejhlubším probráním, novodobé doplnění, které plně odpovídá okolní modelaci. Též řada pupenců z hlavic a archivolt byla v minulosti olámana⁸⁶ a později opět doplněna zdařilými kopie.

Srdčité náběžní štítky, ze kterých vyrůstají archivoly pokryté pupencovým dekorem, pokrývá z vrchní strany listová výzdoba (obr. 48c,d). Každý štítek nese jiný druh stylizovaných listů, některé jsou laločnaté, jiné špičaté s výraznou nervaturou, jeden exemplář se přibližuje spíše geometrické struktuře než přírodnímu tvaru. Výborný stav zachování této povětrnostním vlivům výrazně vystavené výzdoby vzbuzuje podezření, zda se jí v době nedávné nedotkly kamenické nástroje restaurátorů, jež tvary listů obnovily.

Lvi na bocích portálu se těmto živočichům příliš nepodobají (obr. 46c,d). Zvířata leží na zemi, jejich těla jsou do polovice zad skryta v hmotě zdi, na boku vystupují části zadních tlap a ocasů s chocholkou na konci. V předních tlapách, jež jsou položeny dopředu rovnoběžně s tělem, drží jeden lev torzo lidské figury, u druhého je kámen ohlazen natolik, že není možné rozpoznat jakékoliv detaily. Vztyčené hlavy pokrývá až k hrudi stylizovaná hřiva, jejíž jednotlivé chomáče jsou na sebe kladeny po způsobu šupin. Lvi hlavy se obracejí k ose portálu, obličejové masky jsou novodobé, vymodelované z umělého kamene. Obličej pravého lva z bílého mramoru velmi připomíná lvi konzolu nad kruchtou uvnitř baziliky (obr. 38a).

Dráčci na úpatí oblounů jsou vzhledem ke stopám po částečném poškození originální (obr. 44), naproti tomu současná podoba fantastických příšer, lva, draka a mohutných dužnatých listů pod nohama apoštolů je vzhledem k očividnému štukovému doplnění spíše výsledkem obnovy v 19. Století (obr. 43a,c,d). Každé spodobněné zvíře je jiné, ani dráčci se neopakují.

Sochy apoštolů patří k nejvýraznějším částem portálu, jejich figury stojí téměř volně, s blokem kamene jsou spojeny jen v malé části zad a nohou (obr. 41a,b). Sochy stojí v kontrapostu, kompozice pohybu těla je však u jednotlivých figur rozdílná. Pohybuje se od toporné strnulosti levé krajní figury, přes štíhlou vypjatost jejího stranového protějšku a přirozený mírně stylizovaný pohyb většiny ostatních postav, až k esovitému prohnutí sochy sv. Jana Ev. Kompozice drapérií vychází z řasení antického šatu, látka těsně přiléhá k tělům apoštolů, hluboce i mělce rozvinuté záhyby pokrývají celý její povrch. Na každé soše se pravá a levá strana

⁸⁶ Zbytky této otlučené či opadané drobné výzdoby našel při terénních pracích před portálem v roce 1940 prof. E. Dufek. Dufek 1950, 7.

drapérie jakoby setkává v místě, kde se okraj šatu obrací do podoby jakési lastury. Tento prvek spojuje všechny sochy do jedné skupiny. Ruce apoštolů se od sebe odlišují - jedny mají dlouhé prohnuté štíhlé prsty, jiné jsou široké a ploché v zápěstí a dlani, zvláštností jsou ruce jakoby v zápěstí násilně zlomené. Jedna ruka u každého apoštola bývá volná, druhá obvykle téměř zahalená nebo zavěšená v roucho splývající z ramene. Sochy střídavě drží knihu nebo mluvící pásku.

Modelace reliéfu tympanonu je poměrně vysoká (obr. 47a). Přesto nese jen drobné stopy po poškození: na Kristově žehnající ruce byly uraženy prsty, na královských postavách nosy⁸⁷. Postava Spasitele je pojata frontálně, tvář jemných rysů, orámovaná vlasy a vousy, má přísný neosobní výraz. Drapérie v horní části těla je pojata velmi plošně, na levém rameni však roucho sestupuje v pilovitě poskládané kaskádě záhybů. V dolní části těla šat výrazně formují Kristova kolena, která zřetelně určují záhyby okolo. Postavy Panny Marie a královského páru mají roucha řasena do značně dekorativních záhybů, které nesplývají a tvoří až ornamentální obrazce (obr. 47c,d a 49a) Naproti tomu šat Jana Křtitele je naprosto jednoduchý, bez jediného zřasení, pouze jeho okraj je zvýrazněn oblým lemem (obr. 49b). Obličej Jana Křtitele souvisí nejvíce s Kristovou tváří, ostatní obličej je již nejsou tak neosobní, v případě donátorů lze předpokládat určitou snahu o portrét. Modelace drobných figurek na konzolkách pod tympanonem je úsporná, ale velmi dokonalá, i na nich lze rozeznat motiv obráceného okraje šatu v podobě lastury.

Na figurální výzdobě portálu pracovalo několik kameníků. Všichni měli pravděpodobně stejné nebo podobné školení, pocházeli ze stejné oblasti a ve své tvorbě používali obdobné tvarové a kompoziční znaky. Přesto je jejich sochařský rukopis rozdílný. Podle jednotlivých detailů rozlišil A. Kutal ruku asi tří autorů⁸⁸, J. Bradna po očištění a podrobném zhodnocení dokonce pěti⁸⁹.

II.3.4 Křížová chodba

Z východního konce severní boční lodě baziliky vede vstup do jihozápadního nároží ambitu⁹⁰, průchod klesá po deseti schodech, neboť podlaha křížové chodby leží mnohem níže než dlažba kostela. Ambit obíhá rajský dvůr, uprostřed něhož se dodnes nachází studna, a je velmi pravidelný, každá jeho strana měří téměř čtyřicet metrů a člení se na sedm arkád, klenebních polí se zde tedy nachází, přičteme-li rohová, celkem třicet dva. Arkády jsou zvenčí podepřeny opěrnými pilíři, které zároveň drží i barokní oblouky, jež nesou první patro s celami řeholnic.

V každé z osmadvaceti arkád otočených ven je trojdílné okno, nad jehož středem se ještě nachází okrouhlý otvor s vloženým čtyřlístem. Okna jsou dělena kubickými pilířky o čtvercovém profilu, každý pilířek je zevnitř i zvenčí ozdoben drobným sloupkem s patkou a hlavicí. Na vnitřních stranách velkých meziokenních pilířů se po trojicích nalézají sloupky stejného tvaru, které vyrůstají ze tří nakoso postavených kubických podstavců, jež tvoří vrchní část vysokého soklu, podobajícího se polovině šestihranu. Na čtyřech vnitřních nárožích ambitu se objevuje dokonce sloupků pět, tentokrát stojí na pěti stranách šestiúhelníku. Sloupky se tímto způsobem dostávají do výšky okenní podprsně, což přispívá k optickému sjednocení celé křížové chodby.

Všechny sloupky, jak ty v meziokenních prostorech, tak před pilířky v oknech, mají široké talířovité patky, položené na pravidelné kubické podnože, válcovitý dřík, listím či zvířecím motivem ozdobenou hlavicí, oddělenou od dříku prstencem, a krycí čtvercovou desku. Na ní v případě okenních sloupků dosedají lehce zalomené záklenky oken s jemně profilovanými hranami, tvořenými dvěma oblouky, oddělenými žlábkem. Tato profilace končí nevysoko nad hlavicemi sloupků ladným drápkovitým zakončením. V případě trojice či pětice sloupků před pilíři na krycích deskách leží polygonální houbovitě podvinuté abaky, jež nesou srdčité náběžní štítky. Střední sloupek podpírá klenební pas, boční sloupky pak

⁸⁷ Bradna 2002, 54.

⁸⁸ Kutal 1949.

⁸⁹ Bradna 2002, 55n.

⁹⁰ Viz obrazové přílohy č. 8, 9 a 51-59.

žebra křížení, která mají profil shodný s žebry v chóru kostela. Pasy a žebroví dosedají na vnější straně ambitu na dvojité konzoly, zdobené v místě vystoupení ze zdi především růžkovitým dekorem, výše velmi krátkou poloválcovou příporou zakončenou prstencem, ještě výše kalichovitou či košovitou hlavici⁹¹ a nejvýše opět vysokou krycí deskou s houbovitě podvinutým abakem. Většina konzol má prosté náběžní štítky, pouze rohové nesou srdčité. Sloupky z venkovní strany okenních pilířků mají též talířovité patky s kubickou podnoží, jejich hlavice nesou opět velmi variabilní výzdobu.

Funkční průchod z ambitu do kostela, ale i druhý, dnes zazděný, který ústí do místnosti se schodištěm na kruchtě, jež se nachází vedle chrámové předsíně, je upraven do podoby malého portálu. Boční ostění se směrem ke dveřím diagonálně zužuje, jedinou jeho výzdobou jsou tři sloupky vystupující ze tří čtvrtin ze stěny. Sloupky vyrůstají z talířových patek, žlábků a oblounů, v horní části ostění je zdobí drobné hlavice s rostlinou a zoomorfní výzdobou, krycí desky jsou téměř neznatelné. Nad hlavicemi leží horizontální poloválcová římsa na ní jednoduché náběžní štítky, z nichž vybíhají tři válcová žebra, která sledují lehce lomený oblouk, jež připomíná svým tvarem tudorskou Anglii. Tympanon nad pravouhlym průchodem s nezdobenou špaletou v obou naprosto identických portálech chybí.

Z východního ramene křížové chodby se sestupuje po čtyřech schodech do kapitulní síně⁹². Průchod je lehce zalomený, s kamenným ostěním, jehož profilace se skládá z plošky, hlubokého žlábků, úzkého polooblounu, širokého oblounu a dalšího žlábků. Profilace probíhá bez přerušení, kousek nad zemí končí drápkovitým zakončením. Téměř identickou profilací má vstup do rajského dvora v jihovýchodním rohu ambitu. Napravo i nalevo od průchodu do kapitulní síně jsou ve stěnách proražena nízká široká okna se segmentovým záklenkem, zjevně barokní či moderní. Kapitulní síň má obdélný půdorys, který je dvěma osmibokými pilíři rozčleněn na šestero klenebních polí, v nichž lze spatřit jednoduchou křížovou klenbu. Pilíře vyrůstají z vysokých oktogonálních podnoží, které jsou třikrát odstupňované a nahoře zakončené římsou s výžlabkem a jednou odstupněným prstencem. Pilíře se v nejvyšší části plynulým obloučkem rozšiřují, zdobené hlavice naprosto chybí, abakus tvoří dvakrát odstupňovaná krycí deska s vloženým horizontálním oblounem, zakončená houbovitým podvinutím. Na ní dosedají klenební pasy a žebra, vyrůstající ze srdčitých náběžních štítků. Žebra s hruškovitou profilací, jež je na obou stranách sledována zářezem, úzkým polooblounem, hlubokým žlábkem, dovnitř zahnutým drápkem a opět zářezem, dosedají na stěnách síně na dvojité konzoly, jejichž tvar odpovídá podpěrám ze zdi křížové chodby, pouze středová přípora je zkrácena na minimální délku. Výzdoba všech kalichovitých hlavic je stejná, výjimkou je poškozená konzola v jihovýchodním rohu, tvoří ji vysoké úzké rýhované jazykovité listy bez bobulí na konci, které vyrůstají z prstence, jež ukončuje krátkou příporu. Malá konzolka pod ní má opět růžkovitou výzdobu odpovídající křížové chodbě. Všechny svorníky v klenbě nesou variabilní listovou výzdobu. Světlo do kapitulní síně proniká skrze velké kruhové okno ve středu východní stěny a dvojicí úzkých oken s polokruhovitým záklenkem po obou stranách rosety, nezachovala se v nich jediná stopa po kružbě. Uprostřed místnosti se nachází kamenné lektorium zjevně novodobého původu.

Podlaha ambitu je pokryta dvoubarevnou mozaikou z malých oblázků. Podle třech vnějších stěn ambitu běží úzký nehluboký kanálek, na čtvrté, jižní, straně se nalézá lapidárium, které obsahuje kamenické články různého stáří z náhodných nálezů v prostoru kláštera. V kapitulní síni lze spatřit čtvercovou cihelnou dlažbu, na níž po obvodu stojí jednoduché dřevěné lavice.

Silné a nerovnoměrné vrstvy omítky kryje bílá vápenná výmalba. Uprostřed severní strany ambitu, přímo proti velkému vstupu do rajského dvora, se na stěně nachází mramorová deska s pozlaceným nápisem „LapsVM ConCorDIA Vetat“, jež v sobě skrývá chronogram 1761.

⁹¹ Geometrická, vegetabilní a figurální výzdoba hlavic konzol, stejně jako hlavic vnitřních i venkovních sloupků, je velmi bohatá, jejímu podrobnému popisu a rozboru se budu věnovat v příslušné části věnované středověké podobě ambitu.

⁹² Viz obrazové přílohy č. 60-62.

Ambit je třetí část klášterního komplexu s bohatou kamenickou výzdobou. Začnu dvojitými konzolami, které se vyskytují po obvodu celé křížové chodby a taktéž v kapitulní síni. Téměř všechny tyto konzoly jsou ve spodní části zakončeny malou růžkovitou konzolkou, v několika případech formovanou do jakýchsi podlouhlých silně stylizovaných listů (obr. 52c a 53c). V křížové chodbě najdeme ale i několik případů, kdy jsou růžky nahrazeny jedním velkým listem, skupinou stylizovaných lístků na stoncích (obr. 53b) či hrozny. Délka krátkého dřívku zmíněných konzol je velmi proměnlivá, někde dokonce chybí úplně, stejné je to s jejich hlavicemi, u nichž se v křížové chodbě jediný motiv neopakuje v detailu dvakrát. V kapitulní síni jsou zakončení konzol bez výjimky růžkovitá. V této prostora je devět z deseti kalichovitých hlavic na dvojitých konzolách stejných, tvoří je vysoké úzké rýhované jazykovité listy bez bobulí na konci (obr. 60b,c), pouze jedna hlavice se svou výzdobou odlišuje, její tělo pokrývají jemné listy podobající se nejvíce husím brkům (obr. 60d).

Na následujících řádcích se budu věnovat popisu hlavic na konzolách i hlavic z vnější i vnitřní strany okenních arkád dohromady. Největší skupinu tvoří kalichovité hlavice bobulové, jejichž bobule stojí buď o samotě, nebo ve dvojicích, a mají tvar jednoduchý, nebo se podobají volutám, dále připomínají pupence, poupata, květy, lístky nebo dužnaté pásky (obr. 54b,c a 55a). V několika případech byly bobule nahrazeny lehce dužnatými listy, jež se podobají mušličkám. Na některých hlavicích se bobule, kvítky i lístky mísí dohromady, v dalších případech jsou na základny bobulí přilepeny velké laločnaté listy (obr. 55b). Další kalichovité hlavice nesou výzdobu z dlouhých palmových listů, jež vyrůstají silnými stopkami z prstence pod hlavicí a pod abakem se klenou obloukem navenek (obr. 54d). Jinde najdeme listoví vyrůstající z prstencového proutku (obr. 53c) nebo mohutné květy na hladké či rýhované stopce, jež se směrem dolů rozšiřuje.

Košovité hlavice mají výzdobu složenou především z dužnatých bohatě plasticky vyvinutých listů, jež pokrývají hlavice nejružnějším způsobem. Patří sem velké laločnaté listy těsně obepínající koš hlavice, velké listy s pilovitými okraji, jež vyrůstají z nároží krycích desek, a vertikálně široce rozložené vinné listy (např. obr. 52a; či 53d). Další typ hlavice obepínají dvě řady pětilaločnatých listů, kdy horní řada se obrací jedním směrem, dolní řada směrem opačným a stopky obou řad vyrůstají z dolní části hlavice, kde jsou spojeny obloučky (obr. 54a). Tento motiv stopek pospojovaných obloučky se zde vyskytuje v mnoha případech.

Další skupina nese palmetové listy, ať už dužnaté, nebo jen kresebně provedené, jež se navzájem dotýkají špičkami, překřičují se nebo spirálově zahýbají (obr. 51a,b či 52b,c). Tyto palmetové listy se občas najdou v kombinaci s jetelovými. Na jedné hlavici se však nachází pouze jetelový dekor tak, jak jsme se s ním setkali v severozápadním nároží severní boční lodě, trojlístky vyrůstají ze společného velmi subtilního stonku (obr. 53b). Velmi pokročilé jsou konzoly pokryté silnými dužnatými listy s nepravidelně rozeklanými okraji a s rozvětvenými stopkami vyrůstajícími z prstence (obr. 51c) a též jiné konzoly, které zdobí útlé stočené rostlinné úponky posázené drobnými lístky (obr. 51d). V druhém případě jsou koše hlavic výrazně perforované, výzdoba je vzdálená od vlastní hmoty hlavice. Jedna hlavice nese výrazný geometrický dekor, jež nám nejspíše připomene píšťaly (obr. 55c). Naopak velmi naturalistické ztvárnění najdeme na hlavicích, jejichž ozdobou je jediný veliký trojdílný, nervaturou silně protkaný, list zakončený nahoře jakýmsi chocholem.

K původní výzdobě ambitu lze přiřadit i dva zoomorfní motivy, které se nacházejí na hlavicích na boku okenních otvorů do rajského dvora. Jde o těla dvou lvů, jejichž krky se stýkají v jedné hlavě (obr. 56b), a o lva bojujícího s okřídleným drakem (obr. 55a), jež se zde nachází jednou jako originál a podruhé jako kopie. K originální výzdobě konventní části kláštera patří i šestice svorníků na klenbě kapitulní síně (obr. 61b,d a 62). Motivы jejich výzdoby odpovídají svorníkům z bočních lodí kostela, jsou však výrazněji propracovány. Ve dvou případech se jedná o lístky hvězdovitě rozestavěné okolo malé rosety ve středu svorníku, v ostatních případech jsou prohnuté listy, některé i s naznačenou nervaturou, okolo středové rosety hnány vírem.

II.3.5 Konvent

Komplex budov, představující vlastní klášter, je velmi rozlehlý, netvoří ho jen raně středověká bazilika s portálem a ambit s kapitulní síní, ale řada dalších křídel a prostor⁹³. Na východní straně ambitu, mezi severním koncem příčné lodi a kapitulní síní se nalézají dvě podélné místnosti s jednoduchou valenou klenbou a podlahou v úrovni ambitu, jež můžeme s určitostí datovat do nejstarší fáze kláštera. První místnost je do křížové chodby otevřená širokým lomeným obloukem se skoseným kamenným ostěním. Do druhé místnosti se vstupuje nízkým průchodem s půlkulatým záklenkem, jež je lemován kamenným ostěním s jednoduchou profilací, která je složena ze dvou oblounů s vloženým žlábkem, jež končí nevysoko nad podlahou drápkem. Středověkého stáří budou i dvě místnosti severně od kapitulní síně, jejichž podlaha odpovídá nivó kapituly. Na vnější straně východní zdi se totiž pod omítkou ukrývá část levého okenního ostění z červeného pískovce, jehož horní část nabíhá do půlkulatého záklenku. Z ambitu sice dnes nevede do těchto prostor přímý vstup, kdysi tu však byl, jak napovídá půlkulaté kamenné ostění analyticky vystupující z hmoty zdi. V prvním patře kvadratury se rozkládají chodby a cely jeptišek, dnes nepřístupné, neboť jsou součástí klauzury.

K západní straně středověkého křídla se zmiňovanou kapitulní síní se připojuje raně až vrcholně barokní Deskový dvůr, který tvoří tři patrová dvouraktová křídla. Vnitřní nádvoří obíhají po celé jeho délce široké chodby, v přízemí kdysi otevřené ven mohutnými půlkruhovými arkádami na pilířích⁹⁴, v prvním patře uzavřené stěnou a osvětlené okny. Z těchto spojovacích koridorů se vstupuje do místností o velice podobných rozměrech, v přízemí klenutých valenými klenbami s lunetami, v patře plochostropých. Vrcholně barokní kvadratura nazývaná Bělidlo, která se rozkládá severně od starého ambitu, je též patrová a dvouraktová, ale její vnitřní uspořádání je jiné než u Deskového dvora. V západním i východním křídle běží průběžné spojovací chodby po vnější straně budov, zatímco směrem do nádvoří vystupují rizality, u severního křídla je to právě naopak. Okna z chodby míří na dvůr, do velké zahrady se budova obrací rizalitem. Zmíněné rizality obsahují největší sály v celém komplexu, ve zbytku budov se nalézají opět pravidelné podélné prostory. Pouze křídlo sousedící s křížovou chodbou se odlišuje, je jednoraktové a v půdorysu nepravidelné. K vlastním klášterním budovám patří i tzv. Opatství, původní raně barokní sídlo abatyše, které navazuje komunikačně na jihovýchodní nároží Deskového dvora. Tvoří ho patrové jednoraktové stavení na obdélném půdorysu s polovalbovou střechou, obklopené na dvou stranách, východní a jižní, v obou podlažích otevřenými půlkruhovými arkádami na pilířích.

II.3.6 Novogotická kaple

Jako klášterní kostel dnes neslouží bazilika, ale novogotická kaple přiléhající k západní straně křížové chodby. Je to podélná pravouhlá stavba, orientovaná na osu sever-jih, zvenčí podepřená jak na obou rozích, tak na severní a západní straně opěrnými pilíři, zakončenými pultovými stříškami. Vnitřní prostor je daleko členitější, než se zvenčí zdá. V jižní třetině stavby lze v přízemí nalézt dvě komory a nízký prostor sklenutý čtyřmi křížovými klenbami na středové pilíře, nad tím se rozkládá rozsáhlá kruchta pro řeholnice. V severní třetině kaple najdeme kněžiště, oddělené od zbytku stavby sedmi schody, stěny v závěru byly zkoseny do polygonu vyzdáním rohů, přičemž v této dozdivce byly ponechány niky o elipsovitém půdorysu. Střední část kaple tvoří krátké jednolodí, nad celou prostorou se nese klenba o sedmi jednoduchých křížových polích, osmé nad závěrem kaple tvoří půlka šestiúhelníku. Severní část budovy je podsklepená, kaple je na západní straně osvětlena štíhlými lomenými okny s kružbami, uprostřed jižní stěny prochází světlo kamennou rosetou. Kaple je zastřešena sedlovou střechou, nad níž se týčí vysoký štíhlý sanktusník. Do kaple lze vstoupit po deseti schodech průchodem z křížové chodby. Nalevo od tohoto průchodu se v ambitu nacházejí další dveře, ty vedou do zpovědnice, kde klečela řádová sestra, zatímco ze strany kaple naslouchal kněz. Třetí dveřní otvor na

⁹³ Viz obrazové přílohy č. 8 a 9.

⁹⁴ Dnes jsou tyto arkády buď zasklené nebo zazděné, nebo kombinují obojí, do výše oblouku je zeď, nad ní zasklený průzor.

západní straně křížové chodby, který najdeme v její nejsevernější části, je dnes zazděn, lemuje ho půlkulaté jednoduché kamenné ostění červené barvy.

II.3.7 Proboštství

Dlouhá a úzká patrová budova bývalého proboštství, uzavírající nádvoří před západním průčelím baziliky, má za sebou složitý vývoj. Vnější zeď budovy a její jižní část pocházejí z doby nejstarší výstavby kláštera, kdy tvořily obranu a vstupní část klášterní pevnosti. Na hradbu bylo postupně zevnitř nalepeno několik stavení, jež v baroku sjednotila dlouhá průběžná chodba, otevřená do nádvoří v obou podlažích nízkými arkádami se segmentovými záklenky, sklenutými na pilíře. Dnes jsou tyto arkády střídavě v jednom poli zaskleny, v dalším zazděny atd. Z chodby se v obou podlažích vstupuje do místností o různé velikosti. Celá budova je dvakrát zalomená, takže její půdorys připomíná mělkou misku. Na severovýchodním konci je zakončená nenápadnou vížkou, jež přesahuje hlavní římsu proboštství jen o jedno patro. Nároží této věže se dotýká přízemní hospodářský objekt, který uzavírá klášterní nádvoří od severu.

III. Podoba kláštera ve 13. století

III.1 Zakladatelé a donátoři

III.1.1 Konstancie Uherská

Dcera Bély III., Arpádovce původně vychovávaného v Konstantinopoli jako následníka trůnu, uherského krále v letech 1173 až 1196, a Anežky z Antiochie (+1184). Narodila se v roce 1180, po smrti matky se otec znovu oženil, Konstanciinou macechou byla Markéta Francouzská, sestra Filipa II. Augusta. V roce 1198 se provdala za českého krále Přemysla Otakara I., který kvůli ní zavrhl Adlétu Míšeňskou. Přemyslův rozvod trval léta, Adléta se dokonce na pražský dvůr vrátila, Konstancie musela načas odejít a žít ve velké nejistotě, celý proces skončil až smrtí sokyně v roce 1211. Adlétiny děti byly odstrčeny, syn Vratislav zmizel, své nároky mohli uplatnit synové Václav, Vladislav a Přemysl, z dcer Anežka, Anna, Markéta-Dagmar, Judita, množství otázek vyvolává pouze tajemná Vilemína-Blažena⁹⁵. Přemysl Otakar I. zemřel 15.12.1230, z Konstancie se stala královna vdova, která manžela přežila o deset let. Po celou tuto dobu se věnovala svému životnímu dílu, klášteru Porta coeli.

III.1.2 Přemysl Otakar I.

Přemysl Otakar I. byl sice v okamžiku založení kláštera již mrtev, přesto je ale důležitou osobou. Byl to panovník, který si musel právo na český trůn tvrdě prosadit, jako kníže na něm poprvé seděl v letech 1192-1193, podruhé a natrvalo ho získal v roce 1197. Následující rok se stal králem, konečného potvrzení královského titulu pro sebe i své potomky se dočkal v roce 1212, kdy Fridrich II. vydal zlatou bulu sicilskou. Během této politické kariéry se stačil oženit s Adlétou Míšeňskou, prodělat velice komplikovaný rozvod a opět oženit, tentokrát s Konstancíí Uherskou. Zemřel po vyřešení ostrého sporu v otázce desátku a církevních pravomocí s pražským biskupem Ondřejem a po uznání a zvolení syna Václava za českého krále 15.12.1230.

V závěru života se zřejmě pod vlivem královny Konstancie rozhodl pro založení kláštera, krále zřejmě vedla snaha odčinit některá svá životní rozhodnutí. Víme, že na zajištění kláštera daroval poměrně rozsáhlé majetky v místě zvaném Třebová, které si dnes spojujeme s Moravskou Třebovou. S jistotou tuto lokalizaci potvrdit nemůžeme, Přemysl však mohl jako moravský markrabí disponovat pouze majetky ležícími na Moravě a o jiné

⁹⁵ Žemlička 2002, 140-141.

lokalitě tohoto jména dnes nevíme. Proč byl konvent nakonec uveden do Tišnova, zůstává záhadou. Je však možné, že o místě, kde bude klášter stát, bylo už rozhodnuto za života Přemysla Otakara. Určité indicie dnes napovídají, že založení proběhlo dříve, než se dnes z listinných dokladů dovídáme. Listiny z roku 1233 a 1234 pouze potvrzují platnost rozhodnutí, jež byla uskutečněna hlouběji v minulosti⁹⁶.

III.1.3 Přemysl, markrabí moravský

Syn Přemysla Otakara I. a Konstancie Uherské, narozený roku 1209, se po smrti bratra a od roku 1227 moravského markrabího Vladislava (1207-1227) stal v roce 1228 jeho nástupcem, zemřel v Brně 16.10.1239. V roce 1228 se spolu s rodiči zúčastnil vysvěcení kostela v klášteře cisterciáček v Oslavanech⁹⁷. Nevíme, ve kterém roce se oženil, ale vzal si Markétu Meránskou, příslušnici tehdy velmi politicky úspěšného rodu Andechs-Meran⁹⁸. Její otec Ota, vévoda Meránský, se oženil s Beatricí II., dědičkou svobodného hrabství burgundského a vnučkou Fridricha I. Barbarosy, tedy se ženou z rodu Štaufů. Díky této příbuzenské vazbě zmíněná rodina získala vlivné pozice v zemích valné části Evropy, zde připomenu alespoň Markétinu tetu Hedviku, provdanou za slezského piastovského knížete Jindřicha I. Bradatého, která založila klášter v Třebnici nedaleko Vratislavi. Ota Meránský byl v roce 1233 na návštěvě u své dcery a zete na Moravě⁹⁹.

Původně si Přemysl přál být pohřben na Velehradě, později však zřejmě jako spoluzakladatel tišnovského kláštera svůj úmysl změnil, možná podlehl naléhání své matky, neboť nakonec jeho tělo spočinulo v bazilice kláštera Porta coeli. Informuje nás o tom listina krále Václava I. z 27.4.1240¹⁰⁰.

III.1.4 Václav I.

Prvorozený syn Přemysla Otakara I. a Konstancie Uherské, když pomíneme Přemyslovo nešťastné manželství s Adlétou Míšeňskou. Narodil se roku 1205, tzv. mladším králem se stal ještě za života otce, v roce 1228. Již ve dvou letech byl zasnouben s Kunhutou Štaufskou, dcerou Filipa Švábského a vnučkou Fridricha I. Barbarosy, datum řádného sňatku však neznáme. Po smrti Přemysla Otakara v závěru roku 1230 se stal českým králem, v politice stál na straně štaufských císařů. V rámci domácí politiky podporoval zakladatelské podniky matky Konstancie na Moravě - Porta coeli, manželky Kunhuty v Horní Lužici - Mařidol, a sestry Anežky v Praze - minorité, klarisky a křížovníci s červenou hvězdou. Kunhuta Štaufská zemřela 13.9.1248, Václav ji přežil o pět let a již se neoženil. Na konci života měl neshody se synem Přemyslem, domácí válka na čas rozdělila panstvo a zemi, zemřel 23.9.1253.

III.1.5 Biskup Robert

Olomoucký biskup 1201-1240, na Moravě nejmocnější osoba po markraběti, jehož úřad však občas zastával samotný král. Podle tradice byl původem Angličan, cisterciácký mnich, který postupně prošel studií na pařížské univerzitě, působil jako převor kláštera v Nepomuku. Posléze se dostal do služeb krále Přemysla Otakara I., byl královským kaplanem a přijal i velmi nevděčnou roli královského mluvčího u papežské kurie ve věci rozvodu Přemysla Otakara s Adlétou Míšeňskou v roce 1198¹⁰¹. Za to se mu král odvděčil tím, že ho v roce 1201 dosadil na uprázdněné olomoucké biskupství. Blízké kontakty s králem určovaly Robertův postoj k tehdy probíhajícímu boji církve o vymanění se z područí světské moci. K výzvám

⁹⁶ Joachimová 1968; Kuthan 1974.

⁹⁷ CDB II, s. 317, č. 320.

⁹⁸ Žemlička 2002, 488.

⁹⁹ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002.

¹⁰⁰ CDB III/2, s. 306, č. 227.

¹⁰¹ Medek 1971, 79.

kurie zůstával chladným, nikdy nepodpořil pražského biskupa Ondřeje a vždy stál na straně krále. V roce 1210 měl vykonat cestu do Svaté země, k výpravě však nedošlo, musel se bránit nařčením želivského opata z vražd a nemravností.

Robert byl velmi vzdělaný kněz, věnoval se literární činnosti, pečoval mnohostranně o kapitolu, po požáru 1204 opravil olomoucký biskupský kostel i přilehlý ambit, kapitule daroval několik skvostných relikvií¹⁰². V roce 1207 založil při sv. Petru v Olomouci klášter augustiniánek a nadal ho majetkem. Jako cisterciácký mnich byl velký propagátor tohoto řádu v českých zemích. V roce 1205 se spolupodílel na založení prvního moravského cisterciáckého kláštera, a to na Velehradě, jehož vlastním donátorem byl moravský markrabě Vladislav Jindřich¹⁰³. O dvacet let později Heilvida (Heilwidis) ze Znojma založila klášter Vallis Sanctae Mariae v Oslavanech, účast biskupa Roberta při založení dokládá listina třebičského opata Lukáše¹⁰⁴, král Přemysl Otakar I. pak potvrdil založení 26.6.1225¹⁰⁵. V roce 1228 se konalo slavnostní vysvěcení kostelů obou výše zmíněných klášterů, 7.11. oslavanského a 27.11. velehradského. Na obou místech byl světitelem biskup Robert a slavnostních událostí se zúčastnili jak král Přemysl Otakar I. a královna Konstancie, tak čerstvý moravský markrabě Přemysl¹⁰⁶.

Robertova role v případě Porta coeli nebyla asi tak výrazná jako v předchozích případech. Prameny pouze říkají, že 31.10.1234 připojil svou pečeť k listině markraběte Přemysla¹⁰⁷ a někdy v létě 1239 daroval klášteru patronátní právo ke kostelu sv. Václava v Tišnově¹⁰⁸. Dodnes přesně nevíme, jestli předklášterskou baziliku světil on či někdo jiný. Jiří Kuthan však předpokládá, že biskup Robert i přes tyto minimální informace stál v pozadí celého tohoto zakladatelského podniku, neboť byl velmi blízkým přítelem Přemysla Otakara I., který dal prapůvodní podnět a též věnoval majetek k tomuto založení¹⁰⁹. Spolu s I. Neumannem se dokonce domnívají, že mohl být tvůrcem ikonografického programu západního portálu¹¹⁰. K stylovým souvislostem mezi Předklášteřím a rakouskými kláštery oba připomínají, že biskup Robert udržoval velmi těsné styky s Wernerem, opatem kláštera v Heiligenkreuzu¹¹¹.

V roce 1240 Robert těžce onemocněl a rozhodl se rezignovat. Je možné, že tato rezignace nebyla dobrovolná, nasvědčoval by tomu postup papeže, který rezignaci urychleně přijal a navíc nařídil hradištskému opatovi a doubravnickému proboštovi, aby biskupa k odstoupení donutili, kdyby se rozhodl jinak. Důvody k takovému jednání lze hledat v Robertově podpoře panovníka, ve finančních nepořádcích, jež zjistila v olomoucké kapitule vizitace mohučského arcibiskupa Sigfrida, nebo v biskupově vystupování proti hlásání stigmat sv. Františka. Dominikáni, kteří se na Moravu dostali dříve než minorité, vystupovali někdy velmi ostře proti tomuto konkurenčnímu řádu, k čemuž používali především popírání hodnověrnosti Františkovy stigmatizace, a zřejmě našli podporu i u biskupa¹¹².

Biskup Robert zemřel uprostřed zmatků kolem jeho úřadu 17.10.1240 a byl pohřben na vlastní přání v bazilice velehradského kláštera, jeho mramorový náhrobek se nacházel před oltářem sv. Kříže¹¹³.

III.2 Založení a první stavba kláštera

¹⁰² Medek 1971, 81.

¹⁰³ CDB II, s. 68, č. 76.

¹⁰⁴ CDB II, s. 265–266, č. 271.

¹⁰⁵ CDB II, s. 266–267, č. 272.

¹⁰⁶ CDB II, s. 317, č. 320 a s. 321, č. 321.

¹⁰⁷ CDB III/1, s. 97–100, č. 88.

¹⁰⁸ CDB III/2, s. 283–285, č. 215.

¹⁰⁹ Kuthan 1974, 366.

¹¹⁰ Kuthan – Neumann 1979, 114.

¹¹¹ Werner byl opatem v letech 1206 až 1228. Kuthan – Neumann 1979, 116, pozn. 45.

¹¹² Medek 1971, 83.

¹¹³ Medek 1971, 84.

Zakládání klášterů starých řeholních i nových žebravých či rytířských řádů bylo v programu světských osob, ať už panovníků či šlechticů, od prvopočátků jejich vzniku. V první polovině 13. století však toto počínání ve střední Evropě získalo určité specifikum. Do zakladatelských podniků se totiž ve velkém pustily manželky zdejších králů, knížat a vévodů. Výše zmíněný cisterciácký klášter v Třebnici založila kněžna Hedvika (+ 1243, sv. 1267) v roce 1202, v roce 1227 vybudovala ze svého odstupného špitál v Marburku landkraběnka Alžběta Duryňská (+ 1231, sv. 1235) a bavorská vévodkyně Ludmila (+1240), neteř Přemysla Otakara I., dala v roce 1231 podnět k založení cisterciáckého kláštera Seligenthal u Landshutu. Do následujícího roku nejspíše spadá zakladatelský počín královny Konstancie Uherské a o další dva roky později se připojila Kunhuta Štaufská, manželka Václava I., která založila cisterciácký klášter Marienthal (Mařidol) u městečka Ostritz na cestě ze Žitavy do Zhořelce.

Všechny zakladatelky měly něco společného, v důsledku dynastických sňatků byly propojeny pevnou sítí příbuzenských vazeb. Josef Žemlička mluví v této souvislosti o dynastické prestižní konkurenci, dokonce o jakési příbuzenské „soutěživosti“¹¹⁴. Celá tato vlna vyvrcholila v osobě přemyslovské princezny Anežky (1211–1282), která nejenže založila v Praze hned několik klášterů najednou, ale dala podnět i ke vzniku úplně nového řádu, křížovníků s červenou hvězdou, jež se ze svého pražského centra postupně rozšířil i do některých okolních zemí.

Klášter Porta coeli patřil ve výše zmiňované vlně zakladatelského nadšení k nejvýznamnějším. Jeho donátoři a stavebníci se honosili královským titulem, přesto jsou jeho počátky obestřeny řadou nejasností. Vlastní zakládající listina je datována k 30.10.1234¹¹⁵, z jejího textu a z dalších indicií však vyplývá, že pouze písemně zachycuje výsledek události, jež proběhly hlouběji v minulosti. Myšlenka, že královská rodina založí klášter, se zrodila ještě za panování krále Přemysla Otakara I., tedy před rokem 1230. Nevíme, jestli to byla jeho vlastní idea nebo šlo o podnět ze strany královny Konstancie či olomouckého biskupa Roberta, důležité pro další vývoj je však královo rozhodnutí, že nové klášterní společenství bude zajištěno finančně z pozemkového majetku v místě, jež se nazývá Třebová. Opět nevíme, zda se jednalo o Moravskou Třebovou, se kterou je tato donace nejvíce v literatuře spojována, to ale není tak důležité, jako fakt, že šlo pouze o majetkové zázemí, ne o místo vybrané pro lokaci nového kláštera. Výběr místa pro vlastní založení prošel ještě složitější cestou.

6.2.1233 král Václav I. a Konstancie vydali v Praze čtyři listiny, v literatuře běžně nazývané vidžínské. Všechny se týkají velice složitých majetkových přesunů mezi několika církevními institucemi¹¹⁶, k nimž došlo opět v předchozí době. Pro nás je z těchto listin nejdůležitější v pořadí druhá, kterou pečetila královna¹¹⁷. Z jejího textu vyplývá, že Konstancie po určité době zamýšlela pro cisterciáčky získat kostel sv. Petra na Poříčí na okraji pražské sídelní aglomerace, nový konvent měl být zajištěn z majetků v západních Čechách. V poslední chvíli si však sama či na něčí upozornění uvědomila, že zvolené místo naprosto neodpovídá přísným řádovým regulím, v důsledku čehož byl nahromaděný majetek předán Anežčiným špitálníkům (budoucím křížovníkům s červenou hvězdou) od sv. Františka, zatímco řeholnicím bylo zřízeno bydliště na Moravě v místě zvaném Tišnov. Podle J. Joachimové to vypadá, že myšlenka založit nový klášter na Moravě existovala od prvopočátku, královna si dokonce vybrala konkrétní místo, přesun místa k sv. Petru na Poříčí byl pouze politický tah, který královna provedla po dohodě s Václavem, takže konečné umístění jeptišek k Tišnovu byl jen návrat k původní ideji, jež vznikla ještě za života Přemysla Otakara I.¹¹⁸

¹¹⁴ Žemlička 2002, 485–497.

¹¹⁵ CDB III/1, s. 97–100, č. 88.

¹¹⁶ Joachimová 1968.

¹¹⁷ CDB III/1, s. 29–30, č. 31.

¹¹⁸ Joachimová 1968, 499. Celá kauza měla podle dedukcí badatelky zbavit hlavní město království nebezpečné blízkosti sídla řádu německých rytířů, kteří po ztrátě území na Blízkém východě hledali nový prostor pro svoji expanzi, což je se jim nakonec podařilo ve východním Prusku.

V únoru roku 1233 už klášterní společenství v blízkosti Tišnova fungovalo. Kdy tedy fungovat počalo? Teoreticky to mohlo být kdykoliv mezi rozhodnutím Přemysla Otakara I., který k němu měl poslední příležitost v roce 1230, a začátkem roku 1233. V tehdejších podmínkách se však zakladatelský podnik v průběhu zimního období velmi těžko uskutečňoval, řádové sestry musely být uvedeny do postaveného, byť provizorního kláštera, proto můžeme zadní mez položit spíše do léta či podzimu roku 1232. I přes posvěcení zemřelým manželem potřebovala Konstancie ke svému počínu souhlas panujícího krále, tedy syna Václava I. Královna se po smrti Přemysla Otakara zdržovala především na jižní Moravě, kde jí jako vdově patřil rozsáhlý majetek, skládající se z několika provincií¹¹⁹. Nový král měl po svém nástupu na trůn jiné starosti související s upevněním pozice. K jednání o klášterní lokaci tedy mohlo dojít právě až v roce 1232, kdy je listinami doložen pobyt Václava I. v Olomouci¹²⁰. Konstancie tam zřejmě získala králův ústní souhlas, od druhého syna, moravského markrabího Přemysla, získala darem, jak praví on sám v listině z 31.10.1234, místo pro nový klášter v údolí Svratky nedaleko od dědiny Tišnov. Nejpozději na podzim výše zmíněného roku tedy mohlo dojít k vlastnímu aktu lokace nové komunity, tj. k přivedení řeholnic do předpokládaného provizoria.

Tišnov je, jak plyne z uvedeného textu, lokalita spojená s řadou otazníků. Královna nepotřebovala pro svůj zakladatelský podnik získávat nějaký majetek, mohla novému klášteru věnovat kteroukoliv část svých vdovských provincií. Darování markrabím Přemyslem zpochybňuje skutečnost, že nebyl od svého jmenování do tohoto úřadu v roce 1228 po dlouhou dobu pánem celé Moravy, ovládal pouze Olomoucko a Opavsko, zatímco Brněnsko a Znojensko spravoval přímo nejprve Přemysl Otakar I., posléze Václav I.¹²¹, proti čemuž se markrabí Přemysl bouřil, a panovník proto musel na Moravě v roce 1232 dokonce vojensky zasahovat¹²². Královna, když chtěla jednat s mladším synem, musela za ním do Olomouce, máme ji doloženu v této lokalitě listinou z 21.1.1233¹²³. O čem vedli jednání? Zřejmě o vydání Třebové a o její výměně za Jihlavu a Brtnici. Dárce Tišnova by za této situace měl být spíše Václav, neboť Tišnov ležel v jeho zájmové sféře. Je tedy nanejvýš podivné, že se v listině z 30.10.1234 Přemysl uvádí sám jako dárce. J. Šilhan tento fakt vysvětluje tím, že v tomto roce byl už markrabím na celém území Moravy¹²⁴, a pozemek pro nový klášter se vyčleňoval z majetku, který již spravoval.

Domnívám se, že je daleko pravděpodobnější považovat Tišnov za majetek, který určil pro nový klášter ještě Přemysl Otakar I. Po jeho smrti však došlo mezi bratry ke sporu, Přemysl chtěl vládnout na celé Moravě, Václav si však ponechal znojenský a brněnský úděl pod svoji správou, uskutečnění plánu se odložilo. Teprve vítězství Václava a dohoda mezi bratry v roce 1232 umožnily královně uskutečnit původní plán. Tišnov byl s konečnou platností vybrán za sídlo nového konventu a Třebová byla z dnes už nám neznámých důvodů vyměněna za Jihlavu a Brtnici. Listinně byly tyto události zachyceny až v roce 1234, a to z důvodu, o němž se zmíním dále.

Nejpozději v roce 1232 začalo tedy klášterní společenství fungovat a na zvoleném místě na podmáčeném soutoku Svratky s Loučkou bylo vybudováno dřevěné provizorium pro první jeptišky. Podle řádových statut muselo být totiž již před příchodem řádových sester zbudováno provizorní obydlí se všemi náležitostmi, tedy i s kaplí¹²⁵. Je nanejvýš pravděpodobné, že se velmi brzo též začala ustanovovat huť, která měla provést kamennou stavbu kostela a kláštera¹²⁶. Listinou, vydanou někdy během roku 1233, v níž královna postupuje kyjovský obvod klášteru Hradiště u Olomouce¹²⁷, máme

¹¹⁹ Nejčastěji se v této souvislosti mluví obřeclavské, hodonínské, kunovické, přibyslavické a moravskobudějovické provincií.

¹²⁰ Joachimová 1968, 499.

¹²¹ Šilhan 1987, 312.

¹²² Šilhan 1987, 313.

¹²³ CDB III/1, s. 27, č. 29.

¹²⁴ Šilhan 1987, 314. Kalinová 1980, 104, pozn. 41 však píše o první markraběcí listině už v listopadu 1232 - CDB III/1, s. 23-24, č. 25.

¹²⁵ Kuthan 1974, 365.

¹²⁶ Joachimová 1968, 498.

¹²⁷ CDB III/1, s. 59, č. 57.

doložen pobyt Konstancie v Tišnově. Královna tedy navštěvovala či dokonce pobývala v prostoru budovaného klášterního komplexu. Určitě už byla tehdy rozhodnuta, že se konventní kostel stane místem jejího posledního odpočinku, eventuálně pohřebištěm moravských markrabat. Kde však přebývala za těchto pobytů? Klášterní provizorium bylo uzavřeno okolnímu světu klauzurou, je možné, že v případě královny byla učiněna výjimka, daleko pravděpodobnější je představa, že pro královnu bylo vybudováno soukromé sídlo. Stejně tak je možné, že si v rámci opevněného areálu nechala postavit sakrální stavbu pro svou potřebu, tzv. kapli zakladatelů, jejíž analogie známe z jiných klášterů¹²⁸.

25.9.1233 vydal moravský markrabí Přemysl listinu, v níž daroval ves Doloplazy klášteru v Langheimu ve Francích¹²⁹. Na listině nevisela pouze jeho pečeť, svůj erb připojil i falckrabí Oto Meránský, který byl tehdy na Moravě, na návštěvě u dcery Markéty a jejího muže markrabího Přemysla. Někteří autoři se dohadují, zda v tomto roce nedošlo dokonce ke sňatku, jehož datum jinak neznáme. Napovídalo by tomu právě zmíněné darování, neboť cisterciácké opatství v Langheimu bylo rodovým pohřebištěm rodu Andechs-Meran, o rok později tam spočinul i falckrabí Oto¹³⁰. Podle H. Soukupové tato návštěva mohla mít vliv na stavební podobu kláštera Porta coeli¹³¹. Ota byl pánem svobodného hrabství burgundského, tedy severovýchodní části Burgundska, jež v této době nesmírně umělecky vzkvétalo, a to právě díky cisterciáckému řádu.

Starší badatelé často řešili otázku, jak je možné, že tišnovský klášter nebyl nikdy schválen generální kapitulou v Citeaux, tedy oficiálně přijat do řádu. Vysvětlovali tento stav tím, že cisterciácký řád, tehdy už velmi rozrostlý, odmítal přijímat další nová klášterní společenství, dokonce byl vydán zákaz na toto rozšiřování, a zakladatelům Porta coeli se nepodařilo generální kapitolu oblomit. Teprve J. Šilhan si povšiml, že v aktech generální kapituly se vyskytuje pasáž, datovaná sice až do září 1234, v níž však generální kapitula pověřila plasského a langheimského opata, aby zkontrolovali místo nového kláštera na Moravě, jež založil zdejší markrabí, zvážili tuto donaci a na příštím setkání podali kapitule své dobrozdání¹³². Podle J. Šilhana, i když není v zápise řečeno nic o lokalitě, ani o ženské řeholi, jediné markraběcí založení na Moravě v této době je právě tišnovský klášter. S vysláním obou opatů na kontrolu místa a majetku souvisí s největší pravděpodobností právě již několikrát zmíněná markraběcí listina z 31.10.1234. Tehdy už zřejmě byli pověřeni cisterciáčtí představitelé na Moravě¹³³ a markrabí v jejich přítomnosti před zraky mnoha vysokých světských i církevních hodnostářů klášterní lokaci i její zajištění potvrdil. Toto listinné zachycení staršího stavu bylo velmi důležité, dostatečné majetkové zabezpečení nové lokace bylo bezpodmínečně nutné pro její přijetí generální kapitulou. Další podmínkou bylo uvedení řádových sester do prostor stojícího kláštera, byť provizorně postaveného ze dřeva. A klášter byl za oficiálně založený považován teprve ve chvíli, kdy byl generální kapitulou přijat do řádové rodiny. O tomto závěrečném kroku se už však v aktech kapituly v Citeaux nepíše, takže k řádnému zapojení do řádových struktur nakonec možná přece jen nedošlo. Svědčil by pro to fakt, že tišnovský klášter neměl ve svých počátcích určeného vizitátora, do této funkce totiž generální kapitula po vyslovení souhlasu jmenovala některého z opatů mužské větve řádu, tento krok opět vyžadovaly řádové regule¹³⁴. Teprve mnohem později, v roce 1287¹³⁵, se za vizitátora prohlásil velehradský opat, který se odvolával na nařízení generální kapituly.

¹²⁸ Kuthan 1986, 40.

¹²⁹ CDB III/1, s. 50–51, č. 50.

¹³⁰ Kuthan 2001, 203.

¹³¹ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 – 2002.

¹³² Šilhan 1987, 314.

¹³³ Máme jejich přítomnost na Moravě doloženu dvěma listinami – CDB III/1, s. 50–51, č. 50 a s. 113–114, č. 98.

¹³⁴ Kalinová 1980, 15.

¹³⁵ Klátil 1925, 35.

Podívejme se konečně na vlastní listinu vydanou ve Znojmě 31.10.1234 markrabím Přemyslem¹³⁶. Přemysl v ní daroval na prosbu matky Konstancie klášteru Porta coeli půdu a místo v Tišnově, zatímco Třebovou, kterou odkázal otec Přemysl Otakar I. blahé paměti, po souhlasu krále Václava I. vyměnil za Jihlavu s mýtem a příslušnými vesnicemi a dále Brtnici se všemi příslušejícími vesnicemi. V následujícím textu markrabě klášteru potvrdil všechny dosavadní donace, práva a výsady, o totéž požádal krále a olomouckého biskupa, kteří k této listině připojili své pečeti. Listinu stvrdili důležití svědci z Moravy i Čech: Arnold, probošt vyšehradský, Arnold, opat třebečský, Florian, opat loucký, Jarloch, opat hradištský, Zdislav Kostka, komoří královský, Vilém, komoří bitovský, Ben, purkrabí znojemský, Očko, purkrabí olomoucký, atd.

Na donaci nového kláštera se podle listiny podíleli oba bratři, jak Přemysl, tehdy už markrabí celé Moravy, tak král Václav. Je též důležité, že z listiny jasně vyplývá rozdíl mezi Třebovou, nově vyměněnou za Jihlavu a Brtnici, které mají klášter finančně zajistit, a Tišnovem, který byl zvolen za vlastní sídlo klášterního společenství. Bohužel nás listina neinformuje, kdy k těmto událostem došlo. Otázku tišnovské donace jsem rozebral výše, určení dobu výměny Třebová za majetky na Jihlavsku jsem se pouze dotkl. Transakce proběhla opět hlouběji v minulosti, nejspíše v době předpokládaného zahájení výstavby provizoria v roce 1232, neboť z dalších listin víme, že jihlavskou faru se všemi důchody už stačila Konstancie těsně po této události věnovat německým rytířům¹³⁷, kteří ji ještě v roce 1233 prodali želivským premonstrátům.

Na listině je pečeť olomouckého biskupa Roberta. Ten sice stál při zrodu nového řeholního domu, jeho podíl na tomto podniku však už těžko zjistíme, pečeť může být vyjádřením jeho souhlasu z titulu biskupa, tedy nejvyšší církevní autority na daném území. Na druhé straně musíme počítat s tím, že jako bývalý cisterciácký mnich, který navíc udržoval těsné kontakty s tímto řádem, a to především v Rakousku, měl velký zájem na rozkvětu „šedých mnichů“ u nás. Zajímavý je i seznam svědků listiny. Takováto setkání na královském či markraběcím dvoře mohla mít vliv na výměnu zkušeností, eventuálně i kontaktů, co se týče stavební činnosti jednotlivých stavebníků, a to především v klášterním prostředí.

Listina z roku 1234 nás též podrobně informuje o majetkových poměrech nového kláštera. Počáteční stav zahrnoval Tišnov (v té době též ještě spíše dědina než městečko) a 25 vesnic. Tišnov a tři dědiny věnované markrabí Přemyslem, tři dědiny Konstancie, Jihlava a Brtnice spolu s dalšími 16 dědinami představovaly výměnu za Třebovou s příslušenstvím. Majetkové poměry kláštera se vzápětí několikrát změnil, ale co do objemu zůstávaly stejné (obr. 14). Můžeme však předpokládat, že Konstancie do svého díla, se kterým se osobně ztotožnila, investovala i své vdovské prostředky a výnosy z moravských provincií.

6.6.1235 markrabí Přemysl daroval klášteru ves Lomničku (v originále Lomnici), což potvrdil král Václav I. i biskup Robert¹³⁸. V textu se výslovně mluví o abatyši a sestřích cisterciáckého řádu v Tišnově, z čehož vyplývá, že klášterní společenství už bylo plně ustanoveno a fungovalo podle všech regulí. Stavba kláštera není zmíněna, sestry však zřejmě ještě sídlily v dřevěném provizoriu. 27.8. téhož roku papež Řehoř IX. potvrdil donace a výsady kláštera, to je další důkaz, že klášterní život bez již problémů běžel¹³⁹.

Někdy během následujícího roku vydal markrabě Přemysl při pobytu v Tišnově listinu pro purkrabího hradu Veveří¹⁴⁰. Můžeme předpokládat, že se zde buď sešel s Konstancí při některé z jejích cest na tuto lokalitu, anebo, což je pravděpodobnější, ji přímo navštívil v domácím prostředí. Obě možnosti opět vyvolávají otázku, v jakých prostorách k tomu mohlo dojít. Panovnická rodina si zřejmě nechala vybudovat vedle církevního okrsku vlastní sídlo, palác (kurii) či dvorec, který byl později, při stavbě

¹³⁶ CDB III/1, s. 97-100, č. 88.

¹³⁷ Je možné, že k tomuto převodu došlo v souvislosti s transakcemi, jež nám zachycují tzv. vidžinské listiny, snad šlo o úlitbu za vstřícnost německých rytířů k požadavkům královny.

¹³⁸ CDB III/1, s. 139-140, č. 113.

¹³⁹ CDB III/1, s. 150-152, č. 120.

¹⁴⁰ RBM I, s. 421, č. 898.

opevnění, zahrnut do klášterního komplexu. Dokladem jsou i následující pobyty členů královské rodiny a samotná smrt královny. Co se týče adresáta listiny, Tišnov nebyl daleko od Veverí – a právě zde máme též doložený kamenické práce odpovídající předklášterské huti.

4.4.1238 vydal král Václav I. listinu¹⁴¹, v níž opět vyjádřil spolu s bratrem Přemyslem svůj souhlas se založením kláštera na místě zvaném Tišnov v brněnské župě a potvrdil všechny jeho dosavadní donace od královny, markrabího i ostatních¹⁴². Velmi důležitá je zmínka, že královna „nákladem velmi hojným o samých klášterních budovách pracuje bez únavy, aby dokončila započaté dílo.“ Král svoje potvrzení dává kvůli obavě, aby „dílo, které se dosud jeví jako nedokončené, nebylo zbaveno podpory. Pak by se mohlo stát, že bude opomíjeno, nebo dokonce opuštěno.“ Předchozí slova jasně dokládají, že stavba je v plném proudu, což vyplývá i z formulace ve výčtu dědin, jež klášter vlastní: „Tišnov, kde se samotný klášter staví“. Před tímto datem pravděpodobně došlo k výměně jihlavských a brtnických dědin za řadu vesnic v okolí Tišnova¹⁴³, které se nově objevují v této i následujících listinách (obr. 14). Výměnu provedl buď markrabí Přemysl nebo král Václav, který si uvědomil bohatství, jež se skrývalo v okolí Jihlavy. Někdy během let 1236 až 1238 tak dostal klášter Porta coeli namísto jihlavského stříbra drásovský pískovec¹⁴⁴.

V roce 1238 měla královna získat od Jimrama z Medlova desátky ze stříbrných a jiných dolů v okolí hradu Zubštýna. Úmluvu potvrdil markrabě Přemysl, který nařídil svému sudímu z jihlavského horního města, aby na odvádění dohlížel¹⁴⁵. Tento údaj nemáme potvrzený z jiných zdrojů a musíme ho brát s rezervou. Navíc páni z Medlova, později z Perštejna, v této době založili klášter v nedalekém Doubravníku, dá se tedy předpokládat, že svoji podporu směřovali spíše na tuto vlastní lokaci než na královské založení.

Královně se zřejmě po ztrátě majetků na Jihlavsku začalo na náročnou stavbu nedostávat prostředků, takže sháněla peníze, kde to bylo možné. Napovídá tomu příběh, který známe z pozdější tradice. Jakýsi svobodník se svojí ženou z nedaleké Nelepče darovali klášteru velký obnos peněz, za který si na klášteru vymínil jen cíp lesa. Po smrti se jim dostalo velké pocty, neboť byli oba pohřbeni v kostelní kapli sv. Ducha. Událost se skutečně stala a až do zrušení kláštera byla sloužena v této kapli za jejich duše mše.

Z roku 1238 též pocházejí dvě listiny, jež klášteru vydal papež Řehoř IX. V první z 15.10. opět „abatyši a konventu kláštera Svaté Marie v Porta coeli, místě blízko vsi Tišnov“ potvrdil svou ochranu a jejich práva a výsady¹⁴⁶, ve druhé z 5.11. uložil pražskému biskupovi, aby se souhlasem místního biskupa „až bude kostel dokončen, jej posvětil“. K této příležitosti udělil čtyřicetidenní odpustky všem, kdo budou vysvěcení přítomni¹⁴⁷. V listině je použit termín ecclesia, což zavdalo příčinu ke sporům, zda je myšlen pouze kostel, nebo jestli je ho možné vztáhnout na celý klášter¹⁴⁸.

V roce 1239 pravděpodobně došlo k vysvěcení, ač o tom nemáme zprávu, které provedl buď pražský biskup Bernhard (1236-1240) nebo olomoucký biskup Robert (1201-1239), který vysvětil v roce 1228 Velehrad a Oslavany¹⁴⁹.

¹⁴¹ CDB III/1, s. 223-225, č. 180.

¹⁴² Chybí však už dědiny v okolí Jihlavy a Brtnice, naopak přibyly Naloučany, Drásov a Všechnovice.

¹⁴³ S určitostí to můžeme říci o Drásově, Svatoslavi a Pánově, ostatní vesnice mohly být podle Šilhana 1987, 317 založeny až klášterní kolonizací.

¹⁴⁴ Podle Kuthana 1974, 370 mělo k výměně dojít asi v roce 1238, rok 1236 či 1237 doporučuje Šilhan 1987, 315.

¹⁴⁵ CDM II, s. 353-354, č. 304. Dnes je na základě kritického rozboru G. Friedricha (Friedrich 1897) tato listina považována za Bočkovo falzum.

¹⁴⁶ CDB III/2, s. 257-258, č. 199.

¹⁴⁷ CDB III/2, s. 258-259, č. 201.

¹⁴⁸ Někteří badatelé, např. Wocel 1859 či Klátil 1925, tuto otázku řeší tak, že pro jistotu uvádějí v překladu této listiny oba dva pojmy vedle sebe, tedy „až kostel a klášter bude dokončen“.

¹⁴⁹ Papežská listina jasně mluví o pražském biskupovi, Roberta uvedl jako možného světitele Běda Dudík v Dějinách Moravy, VI, 1879, s. 138.

Naproti tomu se v pamětní knize kláštera uvádí, že k vysvěcení došlo v r. 1240¹⁵⁰. O faktu samotného vysvěcení se spory nevedou, neboť se předpokládá, že do nevysvěcené půdy by nebyl pohřben markrabí Přemysl, který v tomto roce zemřel. Velkou otázkou však stále zůstává, zda byla klášterní bazilika vysvěcena celá, tedy byla už zcela dokončena, nebo byla konsekrována jen její část, tedy nejspíše východní polovina. Šest či sedm let je velmi krátká doba na tak velkou stavbu, analogie z jiných stavebních podniků nás informují o podstatně delším časovém úseku.

1.5.1239 král Václav I. znovu a opětovně potvrzuje všechny dosavadní donace Konstancie a Přemysla, navíc se vzdává dědického práva na královniny dvě vesnice v Uhrách, Boleráz a Šelpice u Trnavy, které donátorka věnovala klášteru¹⁵¹. Někdy v létě tohoto roku taktéž biskup Robert na žádost Václava, Přemysla a Konstancie potvrdil patronátní právo ke kostelu sv. Václava v Tišnově „klášteru, jež slove Porta coeli, vystavěnému ku potřebám jeptišek řádu cisterciáckého, které tamtéž Bohu slouží“¹⁵². Výraz „vystavěnému“ potvrzuje předpoklad optimisticky naladěných badatelů, že klášter stál, a to celý, tedy kostel i konvent, nebo byl těsně před dokončením. Mezi svědky se objevuje Hartman, opat velehradský, Dětřich, opat zábrdovický, Jarloch, opat hradištský, Mikuláš, arcijáhen brněnský, Zdislav, probošt brněnský, Konrád, notář brněnský, Oldřich, probošt oslavanský, atd.¹⁵³

16.10.1239 zemřel v Brně markrabí Přemysl, následně byl pohřben v klášterním kostele, a to údajně na levé straně před hlavním oltářem. Presbytář baziliky tedy už musel být hotov, o celé stavbě to s jistotou říci nemůžeme.

Listinou z 27.4.1240 král na paměť svého zemřelého bratra, „jehož tělo v řečeném klášteře odpočívá“, daroval Porta coeli Krnov a okolní obvod v holasické provincii¹⁵⁴.

5.12.1240 Konstancie zapečetila svou poslední listinu, k jejímu vydání došlo v Porta coeli za přítomnosti Václava I.¹⁵⁵ a darovala v ní konventu ves Komín se vším příslušenstvím¹⁵⁶. V textu sice sama sebe v předtuše blížící se smrti nazývá „z Boží milosti kdysi královna česká, nyní však pokorná služebnice Ježíše Krista“, je to však jen básnický obrat, jeptiškou se pravděpodobně královna nikdy nestala. Konstancie zemřela zřejmě o den později, dalšího dne se konal pohřeb.

V den pohřbu 7.12. Václav I. vydal v klášteře listinu¹⁵⁷, v níž věnoval řeholnicím patronátní právo ke kostelům sv. Petra a Pavla v Brně, ve Velké Býteši a v Moravských Budějovicích. Z listiny vyplývá, že královna si přála být v klášteře pohřbena, „odevzdali jsme klášteru Porta coeli, náležejícímu jeptiškám řádu cisterciáckého v Tišnově, kde řečená paní a matka naše chtěla být pochována“, což se také stalo¹⁵⁸. Na listině je uvedena opět celá řada důležitých svědků: Oldřich, vévoda korutanský, Theodor, opat zábrdovický, Jindřich, probošt kounický, Albert, probošt doubravnický, Mikuláš, převor brněnských dominikánů, Přibyslav z Obřan

¹⁵⁰ Hladík 1994.

¹⁵¹ CDB III/2, s. 269–271, č. 208.

¹⁵² CDB III/2, s. 283–285, č. 215.

¹⁵³ Jména svědků (nejen) na této listině uvádím, protože v Oslavanech, na Velehradě i v Brně se vyskytují kamenické práce příbuzné s tišnovskou hutí. Je tato shoda se jmény výsledkem náhody nebo lze předpokládat blízkou spolupráci mezi těmito kláštery, která se odrazila i ve výměně stavitelů či kameníků?

¹⁵⁴ CDB III/2, s. 305–307, č. 227.

¹⁵⁵ Zdravotní stav královny už asi musel být delší dobu špatný, jak jinak si vysvětlit, že se v její blízkosti zdržoval syn Václav, navíc pohřbu, který se konal takřka okamžitě po skonu, se zúčastnila celá řada světských a církevních hodnostářů, kteří by se v případě náhlé smrti těžko dostavili tak rychle.

¹⁵⁶ CDB III/2, s. 350–351, č. 258.

¹⁵⁷ CDB III/2, s. 351–352, č. 259.

¹⁵⁸ V literatuře se běžně uvádí, že byla pohřbena uprostřed kostela před oltářem Panny Marie, z uvedeně listiny to však nevysvětluje. O oltáři se zde sice mluví, ale v jiné souvislosti. Před ním má být Václavův dar klášteru pravidelně oslavován a má být tu za něho obětováno.

(Křižanova?), Ratibor z Deblína, Boček, kastelán znojemský atd. Tak velká společnost musela někde přebývat - opět se dotýkáme otázky panovnické kurie. Přítomní církevní hodnostáři museli být ohromeni stavebním ruchem, který zde v souvislosti se snahou královny stavbu ještě za svého života dokončit musel panovat. Je možné, že někteří využili příležitosti a jednali s kameníky, kteří už asi tušili, že smrtí královny jejich práce v Porta coeli končí.

Ještě tentýž den se král odebral do Brna, kde vydal klášteru další listinu¹⁵⁹, v níž ho opět vzal pod svou ochranu a potvrdil všechny jeho majetky: Tišnov, Lomnička, Železné, Vsechovice, Jamné, Humenec, Rohozec, půl Zhoře, půl Skrbimíře, Mostišť, Vlčnovice, půl Drahnice, Knínice, Tečice, Výmyslice, Lukov, Vyhnanov s celým příslušenstvím, Naloučany (dar rytíře Klementa), Čejč, Kapanice, Hohendorf u Opavy, Komín, Drásov, Svatoslav a Pánov¹⁶⁰. Polohu existujících i zaniklých vesnic z klášterního majetku na Tišnovsku poměrně podrobně rozebírá J. Šilhan¹⁶¹. Touto listinou se uzavírá na písemné prameny velmi bohaté období klášterních dějin. V následujícím období jsou zprávy o dění v Tišnově velmi sporadické, souvisí to se smrtí hlavní donátorky kláštera, i moravský markraběcí stolec zůstal na dlouhou dobu neobsazen (do roku 1247). Pozornost královské rodiny se soustředila hlavně na působení zřejmě nejagilnější ženy tohoto období českých dějin, pražské abatyše Anežky, již její úsilí nakonec přineslo aureolu svatosti, tak jako Alžbětě Duryňské a slezské kněžně Hedvice.

Velmi často se v literatuře probírá otázka, nakolik byl klášter Porta coeli poničen nájezdem Tatarů v roce 1241 a Kumánů v roce 1252. Bývá to spojováno s problémem přerušení prací na stavbě, nutností opravovat eventuální škody nebo s otázkou posunutí dokončovacích prací. Ve starší, především vlastivědné literatuře se objevují barvitě popisující Tatarů v okolí Brna, za obět jim měly padnout kláštery v Rajhradě, Zábrdovicích, Tišnově i Doubravniku¹⁶². Dnes víme, že jde o pověsti, jež v polovině 19. století podpořil svými falzy zemský archivář Antonín Boček.

Nemáme přímou zprávu o tom, že by v roce 1241 Tataři poničili tišnovský klášter, naopak to vypadá, že kočovníci během svého velmi rychlého přesunu ze Slezska do Uher projeli podle toku řeky Moravy a na Brněnsko vůbec nezavítali. Stejná situace se opakovala zřejmě i o jedenáct let později, ani uherští Kumáni se patrně až k Tišnovu nedostali. Je též možné, že klášterní zdi odradily divoké nájezdníky od přímého útoku, neboť kočovníkům více vyhovovalo pustošit volnou krajinu, než útočit na opevněná místa. Mohl ale už v této době mít klášter podobu vodní pevnosti? V případě Tatarů uběhlo jen devět let od jeho založení. Věnovali se stavitelé se stejnou důkladností jako klášterním budovám i opevnění celého areálu? Na tuto otázku neznáme odpověď. Možná, že klášter ještě nechránily kamenné zdi, ale jen základní dřevohlinité opevnění, navíc se kolem komplexu rozkládala bažina, což také mohlo útočníky odradit. A kdyby přece jen došlo k překonání překážek a Tataři či Kumáni se do klášterního areálu dostali, pak lze očekávat (jak se domnívá např. J. E. Wocel), že spálili pouze jeho dřevěné části, na demolování pevných kamenných staveb neměli čas ani prostředky¹⁶³.

V roce 1249, přesněji 13.12., Václav I. listinou postoupil klášteru uherské dědictví po matce, vesnice Balarad/Boleráz a Selip/Šelpice nedaleko Trnavy, které řeholnicím kdysi odkázala¹⁶⁴.

Jediný náznak o poškození kláštera kočovníky obsahuje listina z 2.1.1255, vydaná králem Přemyslem Otakarem II. v Brně, v níž potvrdil klášteru všechna jeho práva a majetky a požádal papeže Alexandra IV., aby stvrdil tišnovskému klášteru veškerá práva na desátky a ustanovil mu ochránce, neboť „klášter značně byl zpustošen jak od Tatarů, tak od Uhrů a Kumánů.“¹⁶⁵ Zachycuje tato listina historický skutečnost, nebo jde o

¹⁵⁹ CDB III/2, s. 353-356, č. 260.

¹⁶⁰ Před rokem darovaný Krnov s příslušenstvím už není zmiňován, neznáme důvod.

¹⁶¹ Šilhan 1987, 318.

¹⁶² Bílý 1855, 43; Wolny 1856, 344; Kolísek 1901, 3; Lehner 1901, 3.

¹⁶³ Wocel 1859, 255.

¹⁶⁴ CDB III/2, s. 269-271, č. 208.

¹⁶⁵ CDB V/1, s. 140, č. 64. Tato listina se objevila už v třetím díle Bočkova CDM, proto byla označena za falzum, J. Šebánek se jí však zastal, listina

výsledek legend a mýtů, jež se začaly okolo zmíněných nájezdů divokých kočovníků hromadit? Tuto otázku už dnes jednoznačně nevyřešíme, stejně jako nezjistíme, zda se eventuální útok odrazil v podobě klášterní stavby, která se tehdy dokončovala.

V předešlém textu jsem opominul velice důležitou otázku původu tišnovských řádových sester. Klášterní archiválie a pamětní knihy neříkají nic o tom, odkud cisterciáčky do Tišnova přišly. V rámci střední Evropy máme několik možností. První cisterciácké sestry se usadily v Bamberku (1157), odtud byly vyslány na žádost kněžny Hedviky do slezské Třebnice (1202). Do českých zemí řeholnice vstoupily v roce 1224, kdy byl založen klášter v Oslavanech. O rok dříve než Porta coeli, alespoň to na základě dnešních znalostí můžeme předpokládat, vznikl řádový dům v Seligenthalu u Landshutu (1231), kam byly podle místní tradice přivedeny setry z Třebnice. Klášter Mařidol v Horní Lužici nepřipadá v úvahu, neboť vznikl až v roce 1234.

Bamberk se jako možný mateřský klášter nikdy v literatuře neobjevil, to ale neznamená, že jím nemohl být. Nejčastěji uváděným adeptem na osídlení Tišnova je Třebnice, mluví pro ni příbuzenské vztahy zakladatelek, osobní kontakty a dostatečně dlouhá doba její existence, tj. vnitřní zajištění, i analogické vyslání sester do řady současných lokalit. V této souvislosti jsem se výše zmínil o Seligenthalu, některé zdroje s Třebnicí coby mateřským klášterem spojují i Oslavany. Oslavany jsou sice Předklášteří nejblíže, ale jejich „mateřská“ role je odmítána z důvodu nedlouhého trvání, neboť sedm let se jeví jako krátká doba na to, aby zdejší komunita natolik zmohutněla a byla schopna sama osadit nový klášter. Přitom, když se podíváme do prostředí českých mužských klášterů, zjistíme, že byly schopny vytvořit novou komunitu již velice brzy po svém založení¹⁶⁶.

Musíme se spokojit s představou, že otázka původu tišnovských sester zůstane, jako doposud, zahalena nejistotou. Ostatně ve stejné situaci se nachází mimo Oslavany i Mařidol, i v jeho případě mateřský klášter není doložen a o Třebnici se jen uvažuje jako o nejvhodnějším kandidátu.

III.3 Podoba jednotlivých objektů

III.3.1 Bazilika

Klášterní bazilika prodělala nejmenší počet pozdějších úprav, nejvíce se tedy blíží v rámci celého klášterního areálu původnímu středověkému stavu. Její současnou podobu jsem popsal výše a v následujícím textu se zmíním o vzhledu, který získala v době svého dokončení v polovině 13. století, a též o několika důležitých proměnách její podoby v následujících stoletích.

Kostel vyrostl na půdorysu bazilikálního trojlodí s příčnou lodí, poměrně dlouhým presbytářem a dvěma bočními kaplemi. Pro podrobný rozbor jeho exteriéru je nedocenitelným pramenem zpráva prof. arch. Emila Dufka¹⁶⁷, která zachycuje velmi podrobně stavební vývoj baziliky, hlavně západního průčelí, jižního boku a závěru s oběma bočními kaplemi. Architekt Dufek měl možnost podívat se pod vnější omítky kostela, na jeho klenby, a též pod zem v okolí stavby. Zachytil řadu pro nás dnes neviditelných či dokonce nenávratně ztracených informací, neboť jeho aktivity neskončily stavebně historickým průzkumem, ale pokračovaly stavebními úpravami, které se dají označit za pozdní purismus. Interiéru kostela, portálu a ambitu se nedotkl.

Západní průčelí kostela (obr. 27b) kdysi vypadalo trochu jinak než dnes. Komůrka v rohu mezi severní boční lodí a novogotickou kaplí je pozdější přístavek. Její čelní zeď není svázána s okolní hmotou budovy a její interiér skrývá kamenný sokl s římsou, jež obíhá celou baziliku. Dufek se domnívá, že ale vznikla velice brzy po postavení kostela¹⁶⁸. Tento názor

je podle něj opatřena pravou pečetí a navíc na ni existuje odpověď papeže z 7.10.1255, kde králi vyhovuje - CDB V/1, s. 162, č.88.

¹⁶⁶ Např. Plasy (1144) zakládají Hradiště nad Jizerou rok po svém založení (tedy v roce 1145), Hradiště tvoří novou komunitu ve Svatém poli pět let po svém vzniku - 1150. Musím však připomenout, že u dat založení zmiňovaných klášterů nepanuje v literatuře jednota.

¹⁶⁷ Dufek 1950.

¹⁶⁸ Dufek 1950, 10.

je podepřen tvarem okénka, které osvětluje zmíněný drobný prostor. Zvláštěností je, že tato místnost nebyla do roku 1940 přístupná zvenčí, dnešní vstup je moderní záležitost. Vstupovalo se tam z vedlejší schodišťové věžičky, a to navíc přibližně z úrovně prvního patra.

Mezi zmíněnou komůrkou a velkým portálem se nachází věžička s vloženým točitým schodištěm. I ona nebyla v době svého vzniku přístupná zvenčí, dnešní vstup byl otevřen v baroku a jeho ostění je z roku 1941. Na schodiště se dříve vstupovalo ze severní boční lodě portálkem, jehož kamenné ostění bez profilu se v hmotě zdíva zachovalo. Tento stav odpovídá plně středověkému stavitelství, ve snaze zabezpečit kostely před možnými útokem zvenčí byla schodiště do vyšších pater přístupná pouze z interiéru stavby.

Po točitých schodech se nejdříve vystoupalo ke vchodu do zmíněné komůrky, poté k východu na stříšku nad západním portálem a nakonec ke vstupu na půdu nad severní lodí. Schody, zdi a část ostění východu na zastřešení portálu obsahují druhotně použité kamenické články z červeného pískovce, jež Dufek vročil do doby výstavby celého komplexu, tedy do čtyřicátých let 13. století¹⁶⁹. Zaoblený kamenný sokl s římsou na patě věžičky je v místech novodobého vstupu odsekán (obr. 28d), ale pokračuje dál a můžeme ho spatřit i ve vedlejší drobné prostoře. Určitou zvláštěností je, že věžička, která podle dochovaných zbytků zaobleného soklu měla ve spodní části půlkruhový půdorys, vystupuje v horní polovině pravouhlou hranou, jež je armována pravidelnými pískovcovými kvádry, tak jako všechna nároží baziliky.

Kružba velkého rosetového okna v průčelí není původní. Dělníci na počátku čtyřicátých let 20. století zjistili, že se jedná o napodobeninu z malty a cihel. Neodkryli tehdy celou její plochu, takže je možné, že se v některých místech dochoval původní kámen. Ze zdíva vnější fasády severního křídla kvadratury nazývané Bělídlo, stavěného v letech 1739-1749, byla během stavebních prací v roce 1995 vyzvednuta cca 0,5 m dlouhá část kamenné okenní kružby s vnějším oblounem, tesaná z drásovského pískovce¹⁷⁰. Svým tvarem zapadá do výplně rosety, z čehož lze soudit, že ke zničení výzdoby okna došlo zřejmě během útoku pruských vojáků v roce 1742 a během následné opravy nebyl již použit kámen, ale malta a cihly, kružba byla posléze pokryta sjednocujícím barevným nátěrem¹⁷¹.

Obloučkový vlys lemující štít je původní, pouze v některých místech vyspravený cementem, zřejmě z doby oprav baziliky na přelomu 19. a 20. století. Na ploše průčelí se po otlučení omítek opět objevily druhotně použité kamenické články, hlásící se do 1. poloviny 13. století. Prof. Dufek je považoval buď za zbytek nějaké starší stavby, nebo za materiál, který zbyl po kamenících, jež pracovali na výzdobě portálu¹⁷². Výklenek s Olivetskou horou a anděly napravo od západního portálu jsou dílem z pol. 16. stol., původní sokl s římsou můžeme vidět v hloubce nízkých oblouků, jež celý výjev nesou (obr. 28b).

Sokl s římsou a opěrné pilíře na jižní boční lodí a jižním rameni transeptu nesou největší počet kamenických značek (obr. 28c). Další, ale v menším počtu, se vyskytují na ostění půlkruhových oken (obr. 27c), na soklu a opěracích presbytáře kostela, nejméně jich pak najdeme na západní fasádě. Podle D. Líbala tyto značky odpovídají ještě románskému slohovému období¹⁷³, H. Soukupová je připisuje mistru vyškolenému ve Francii, jenž dokonale ovládal rané cistercko-burgundské tvarosloví¹⁷⁴. E. Dufek se v této souvislosti zmiňuje o tom, že po otlučení omítek bylo možno na této straně kostela rozeznat jednotlivé fáze stavby.

Mezi okny osvětlujícími z jihu hlavní loď se nacházejí zvláštní kamenné háky. Jsou mohutné, vzhůru zahnuté a nepravidelně rozestěté po celé straně stěny v úrovni spodního okraje parapetů oken (obr. 27a). Jejich účel

¹⁶⁹ Dufek 1950, 14.

¹⁷⁰ Doležel 1999, 454.

¹⁷¹ Myslím si, že by nebylo od věci srovnat složení materiálu použitého na vyspravení rosety s podobnou hmotou, z níž jsou dnes vymodelovány hlavy apoštolů v portálu.

¹⁷² Dufek 1950, 17.

¹⁷³ Líbal 2001, 489.

¹⁷⁴ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002.

byl shledáván v tom, že držely horní okraj pultové střechy nad jižní boční lodí. Tak tomu taky skutečně bylo do roku 1941. Horní okraj střechy byl položen výše, zakrýval však parapety oken hlavní lodí. Ve zmíněném roce E. Dufek zjistil, že tento stav neodpovídá historické skutečnosti, neboť pultová střecha byla v západním průčelí podepřena cihlovou nazdívkou, a sklon střechy snížil¹⁷⁵. Tím se ale háky obnažily a ztratily předpokládaný účel. Je ale možné, že střecha měla původně komplikovanější konstrukci než dnes.

Roseta v jižním průčelí transeptu je celá původní (obr. 28a), její kružba je z kamene, nebyla tedy nikdy poškozena. Průchod, který vede tímto průčelím do kostela, je novověká záležitost. V literatuře se uvádí, že byl proražen v době, kdy se bazilika stala farním kostelem, tedy po roce 1782¹⁷⁶, jinde je zmiňováno datum 1837¹⁷⁷. Do roku 1940 byl jeho práh položen výše, až na soklu s římsou, neboť tak vysoko tehdy sahal okolní terén. Dělníci pod vedením E. Dufka úroveň země snížili a sokl s římsou odsekali (do baziliky tak přestala zatékat voda).

Na obou stranách jižního ramene příčné lodí chybí kamenná korunní římsa s pupencovým vlysem, která lemuje po obou bocích hlavní loď. Stejná situace se opakuje na celém presbytáři a na východní straně severního ramene transeptu. Absenci kamenné římsy a její nahrazení cihlovou, jež je pokryta maltou, lze vysvětlit poškozením koruny obvodového zdiva baziliky, která po vypálení kláštera husity zůstala dvacet až třicet let vystavena nepřízní počasí. Během následujících oprav byla zeď dostavěna bez ohledu na kamenickou výzdobu. Dnešní podoba římsy je pak podle prof. Dufka výsledkem úprav z roku 1899. Narušení koruny zdiva signalizuje i nestejná výška dochovaných opracovaných kamenných kvádrů na polygonálních zalomeních kostelního závěru, které nikde nedosahují až po korunní římsu. Nejvíce poškozené bylo, podle zjištění z roku 1941, právě jižní křídlo transeptu, na němž se po otlučení omítek objevily velké vyspravené trhliny. Jiný materiál a jiná struktura výzdoby klenebních polí prokázaly, že tu došlo dokonce k prolomení klenby a zřícení do nitra stavby¹⁷⁸. O to zajímavější pak je, že roseta tuto částečnou destrukci vydržela, stejně jako obloučkový vlys v jižním štítě transeptu, který je původní, což dokládají zachovalá armování po celé výšce obou nároží této části stavby (obr. 27d). Stejně dobře se dochovaly i kamenné římsy s pupencovým vzorem a armovaná nároží na obou bočních kaplích vedle chóru (obr. 29c a 30c,d).

Klášteřínský kostel měl původně vysoká kružbová okna pouze na pěti stranách závěru, na stěnách kněžiště nebylo žádné. Tato středověká okna byla vyplněna dvoudílnou kružbou v horní části vytaženou do hrotů, mezi něž byl vložen kruh se sférickými trojúhelníky po stranách (obr. 30a,b). Okna měla pečlivě opracovaná kamenná ostění a vnější ústupek, vlastně jakési přízední žebro, jež okraj okna ve vzdálenosti asi 30 cm lemuje. V baroku, s největší pravděpodobností v době stavby nového hlavního oltáře v 60. letech 18. století, bylo okno v ose kostela zazděno, pouze v horní polovině byl ponechán kruhový otvor, který osvětluje horní část oltáře. Obě okna na bocích polygonu zůstala zachována v původní podobě a dvojice oken na boku závěru byla zbavena kružby, jejich šířka byla ponechána. Tato okna však byla zvětšena směrem nahoru, takže dnes mají půlkulatý záklenek (obr. 29d). Na bocích kněžiště pak byla proražena ještě jedna dvojice oken, jejich rozměry odpovídají dvojici v závěru (obr. 29b). Dnešní stav s analyticky odhaleným zdivem kolem oken, na opěrných pilířích i na nárožích je opět výsledkem puristické očisty z počátku čtyřicátých let 20. století. Tehdy byla z důvodu zviditelnění středověké části památky ubourána část zdiva prvního patra sakristie, v důsledku čehož byla podstatně snížena její střecha.

Do západní části interiéru je dnes vestavěna předsíň, boční prostory a kruchta z barokní doby. Původní chrámový prostor byl volný, pouze na rozhraní chóru a transeptu můžeme předpokládat dřevěnou příčku, jež oddělovala řádové sestry od laických členek řádu. V bazilikálním trojlodí bylo původně vidět všech pět klenebních polí v obou bočních lodích, v prvním poli střední lodě se zřejmě nacházela tribuna. Tribuna v řádových

¹⁷⁵ Dufek 1950, 18.

¹⁷⁶ Houdek 1900, 187.

¹⁷⁷ Bílý 1854, 41; Wocel 1859, 264.

¹⁷⁸ Dufek 1950, 23.

kostelech nemá funkční opodstatnění, i když v německém prostředí bývala údajně v patře nad západní částí chrámu pravidelným zjevem¹⁷⁹. V tišnovské bazilice určité náznaky po její existenci najdeme. V obou bočních prostorách se dodnes zachovaly zbytky konzol, a to právě na rozhraní bočních a střední lodě (obr. 32a,c,d). Tyto konzoly nemají tvar polygonální, ale obdélný, zespoda jsou zdobené listovým dekorem. V jižní boční prostoře konzolu na boku doprovází drobná dvojité konzolka s kalichovitou hlavicí, v severní, kde tento útvar vystupuje více, lze tuto konzolku identifikovat i v čelní poloze, tedy přilepenou na východní straně velké obdélné konzoly. Jinde v kostele se nic podobného nenachází. Obě konzoly jsou poškozené, pokryté silnou vrstvou vápenných nátěrů a překryté příčkami a klenbami vestavěnými do tohoto prostoru v baroku. Na první dvojici pilířů nenajdeme jedinou stopu po předpokládaném starším stavu, neboť je obklopena ze všech stran barokními příčkami a kruchtou. Jak by se ale na kruchtě ve středověku vstupovalo? Určitou možnost představuje točité schodiště vestavěné do západní fasády, které vede i na půdu nad severní boční lodí, odkud by bylo možné průchodem na kruchtě v hlavní lodi vstoupit. Výzdoba nejzápadnějšího pole hlavní lodě je též zvláštní. Přípory neběží až k podlaze dnešní kruchtě, ale končí na konzolách, jež se nacházejí asi dva metry vysoko. Tyto konzoly jsou navíc zdobené zoomorfními motivy, které by z úrovně podlahy v přízemí baziliky nebyly vůbec vidět (obr. 38a,b).

Boční prostory vedle kostelní předsíně mají barokní klenbu položenou asi o metr níže než je úroveň kruchtě. Nad jižním prostorem se nachází komora, nad severním podesta, po níž se prochází z prvního patra ambitu na kruchtě, ústí sem i trojramenné schodiště z přízemí kostela. Obě tyto místnosti, komora i podesta, mají stropy velmi nízko, neboť jsou vestavěny pod původní gotickou klenbu nejzápadnějších polí severní i jižní boční lodě. Mohutná klínovitá žebra s vyžlabeným zkosením a středové svorníky jsou v těchto místech téměř na dosah ruky.

V severní boční lodi bazilikálního trojlodí se nalézá již zmíněná stavební odchylka, zdvojení meziklenebního pasu mezi druhým a třetím polem. Tento neobvyklý prvek vyrovnává rozdílnou výšku sousedních klenebních polí, rozdíl činí přibližně 55 cm¹⁸⁰. Zatímco první nepřesnost je všeobecně známa, nikdo doposud neupozornil na vychýlení pasu na třetí arkádě (počítáno od křížení) mezi hlavní a jižní boční lodí, tedy v prvním volném poli před barokní kruchtou. Pas běží diagonálně přes vnitřní plochu lomeného oblouku, jakoby od jednoho kraje k druhému. Postavení příslušných přípor přitom vyhnutému pasu přesně odpovídá.

Slepá okna na severní straně hlavní lodě, stejně jako zazděné okno na severní zdi příčné lodě, dokládají, že kdysi byl přilehlý konvent nižší, jižní křídlo ambitu a východní trakt s kapitulní síní byly zřejmě ve středověku pouze přízemní. Teprve během pozdějších renesančních či barokních přestaveb byly tyto části konventu zvýšeny o patro a jejich střešní konstrukce zaslepily zmíněná severní okna baziliky.

Kruchtě v severním i jižním rameni příčné lodí jsou opět barokního původu, ze stejné doby pochází i kruhová věžička s točitým schodištěm na východní straně severního ramena transeptu (obr. 29c). Jižní tribuna je dnes nepřístupná, E. Dufek však během terénních prací podle jižní strany baziliky, během nichž byl odhalen i v té době již naprosto zasypaný průběžný sokl s římsou, narazil na základy válcové věžičky, jíž procházelo obdobné točité schodiště jako u severního ramene příčné lodě. Podle fotografie z roku 1940¹⁸¹ se nacházela v rohu mezi vnější zdí jižní boční lodě a západní zdí jižního křídla příčné lodě. Dnes už asi nezjistíme, kdy byla postavena¹⁸² či zbořena, neboť její pozůstatky byly zcela odstraněny.

Kaple vedle presbytáře jsou zvenčí polygonální, zevnitř půlkruhovitě, stěny jsou zaoblené do tvaru nepravidelné podkovy. Po obou stranách hned za čelní arkádou se nachází pokračování kamenné podnože, jež před zanořením do

¹⁷⁹ Kalinová 1980, 48.

¹⁸⁰ Hladík 1994, 105.

¹⁸¹ Dufek, 1950, fotografické přílohy.

¹⁸² Její postavení bychom mohli v souvislosti s přiléhající jižní tribunou datovat do barokní doby, určité znejistění však vyvolává Dufkovo zjištění, že původně kdysi vedla do místnosti, jež se nacházela nad jižní boční lodí, v rohu mezi hlavní lodí a transeptem.

stěny nese tříčtvrtinový kruhový základ pro příporu, která zde ale dnes chybí (obr. 36c). V místech, kde lze zvenčí tušit zalomení polygonu, jsou uvnitř kaple v podlaze k vidění dvě hrubě odsekané plochy trapézovitěho tvaru, jejichž hrany přesně respektuje dlaždicová podlaha (obr. 36d). O objevení původních pozdně románských špaletových oknech na bocích polygonů kaplí (obr. 27c a 30c), která byla v době barokní zazděna a nahrazena novými, jsem se zmínil výše. Kaple jsou dnes namísto žebrové klenby zakryty konchami a v jejich interiéru stojí pozdně barokní oltáře, jejichž vrcholy míří do drobných prohlubní ve stropě.

Podle všech indicií můžeme předpokládat, že boční kaple měly ve středověku polygonální půdorys i zevnitř¹⁸³, v jednotlivých vnitřních zalomeních se nacházely podstavce a přípory, které nesly žebrovou klenbu o pěti paprscích. Pravděpodobně během barokních úprav uvnitř baziliky byly prostory uvnitř kaplí zaobleny do tvaru dnešní podkovy, dále odsekány přípory i podstavce po úroveň podlahy a zatímco některá středověká okna byla z důvodu umístění nových oltářů zazděna, jiná byla zvětšena a upravena do dnešní podoby. Otázku, zda došlo na klenbě též pouze k odsekání žeber a svorníků, a výška kaplí se tak nezměnila, nebo zda původní zaklenutí bylo strženo a nahrazeno konchami ve větší výšce, vyřeší pouze podrobný podpovrchový průzkum těchto částí stavby. Vnější podoba kaplí by svědčila pro první možnost, neboť opracovanými kvádry zdůrazněná nároží i římsa s pupencovým vlysem se nacházejí na svých původních místech (obr. 29c a 30c).

Současná vnitřní výmalba baziliky pochází z počátku 20. století. Lze ji charakterizovat jako klasicizující secesi, místní řemeslník při její tvorbě použil nenáročný vzorník. Vrstvy vrchních omítek však v některých místech opadávají, takže se pod nimi objevuje sytá zelená a červená barva, jimiž byly v barokní době zdůrazněny architektonické články. Ještě hlouběji se ukazuje jemná polychromie, která červenou linkou lemovala kraje jednotlivých kamenů, z nichž se skládají žebra. Červenou linku lze zachytit i jinde na klenbách a pilířích, opadané úseky však nedovolují rekonstruovat její průběh ve větším rozměru.

Než se dostanu k vnitřní kamenické výzdobě baziliky, musím upozornit na řadu možných úprav, k nimž s velkou pravděpodobností došlo mezi dobou vlastní stavby a dneškem. Bazilika poprvé utrpěla během vydrancování husitskými vojsky a následujícího přibližně třicetiletého období chátrání¹⁸⁴. Podobně, i když ne tak rozsáhlé poškození lze předpokládat i v době švédského vpádu v roce 1642 a pruského řádění v roce 1742. Barokní úpravy interiéru kostela v 60. letech 18. století¹⁸⁵, které se týkaly především vztyčení nových oltářů, se snad příliš ničivě kamenných článků nedotkly.

První přímou zprávu o poškození vnitřku kostela máme z roku 1891, kdy Předklášteří navštívil F. A. Slavík. Jeho zpráva obsahuje zmínky o zdech zevnitř popraskaných a rozpukaných, o opadávající omítce ze stěn a sloupů a o tom, že „některé pěkné hlavice sloupové, jmenovitě po stranách vítězného oblouku, jsou otlučeny.“¹⁸⁶ Špatný stav baziliky dovedl zdejší farnost na počátku 20. století k rozhodnutí o nutné opravě, která se však též nesetkala s kladným ohlasem. Sdělení z roku 1907 nás informuje o tom, že restaurace klášterního chrámu neskončila u nutné očisty od usedlé špíny a prachu, oprava pokračovala dál a vedla k částečné zkáze téměř všech vnitřních partií. Interiér baziliky byl nově vymalován, přičemž byly natřeny i všechny části vytesané z kamene, tedy hlavice a konzoly atd., což se ospravedlnilo tím, že to bylo nutné, neboť byly chatrné¹⁸⁷. Puristická oprava venkovních fasád kostela v letech 1940-42, vedená prof. E. Dufkem, se interiéru vůbec nedotkla, jeho rekonstrukce byla plánována v další fázi, které však zabránila válka.

V poválečném období nikdy k úpravám interiéru nedošlo, vnitřní stěny baziliky stále nesou výsledek opravné činnosti z let 1905 až 1909. Kamenická výzdoba hlavic, konzol a svorníků se zdá z pohledu dnešního diváka zchovalá, vápenné vrstvy a nátěry však mohou skrývat překvapení.

¹⁸³ Předpokládá to i D. Líbal ve svém stavebně historickém průzkumu.

¹⁸⁴ Hladík 1994, 169; Homolka 1982, 86.

¹⁸⁵ Krejčí 1931.

¹⁸⁶ Slavík 1891, 55-56.

¹⁸⁷ Edgar 1907, 22.

Jediný, kdo se k otázce původnosti vyslovil, byla M. Sedláčková-Kladivová, které se vnitřní plastická výzdoba baziliky zdá vesměs původní, pouze konzolky se zvířecími hlavami považuje za později opravené¹⁸⁸.

III.3.2 Portál

Vyřešení otázky původnosti dnešního stavu portálu, tedy problematiku zásahů do jeho podoby od okamžiku prvotního poškození v době středověku (Tataři?, husité) po výrazné restaurátorské zásahy v 2. polovině 19. století, velmi ztěžují okolnosti jeho vyhotovení. Na základě posledních průzkumů¹⁸⁹ dnes již s jistotou můžeme říci, že byl do západního průčelí vložen druhotně, jeho budování bylo provázáno spěchem a pravděpodobně se několikrát změnila koncepce a představa, jak bude v konečném výsledku vypadat. Tyto okolnosti měly bezesporu vliv na to, jak byly jednotlivé jeho části v kamenické dílně připraveny a hlavně jak byly následně sestaveny. Stále ale zůstává nezodpovězena řada otázek, na které narazíme při podrobné prohlídce jednotlivých detailů portálové architektury.

Přes plochu tympanonu běží ve vertikálním směru viditelná trhlinka. Restaurování v roce 1975 zjistilo, že tato puklina bude velmi stará, neboť kámen tympanonu byl při opravě v minulosti spojen kovanými kramlemi¹⁹⁰. V roce 1986 byly v ploše štítu nad portálem vyspraveny tahové trhliny o šířce 10 až 25 mm a zdívo bylo staženo vodorovnými předpjatými lany. Tyto statické poruchy upozorňují na složitý stavební vývoj západního průčelí. Původní tloušťka západní zdi kostela odpovídala síle ostatních zdí (cca 1,9 m), teprve v průběhu stavby bylo rozhodnuto vybudovat velký portál, což mělo za následek přizdění další hmoty zdiva. Druhotné vložení portálu mělo také za následek vynechání odlehčovacího oblouku nad tympanonem¹⁹¹, který by odváděl tlak štítu do stran, výsledkem tohoto stavu je zmíněná puklina a tahové trhliny. Tympanon, jež je z jednoho kusu kamene o tloušťce 22 cm, se nemohl opřít ani o břevno, které se běžně nachází mezi dveřním otvorem a tympanonem. Zde však byla tato opora zřejmě pro nedostatek místa vynechána.

Před portálem i uvnitř předsíně proběhl v červenci a říjnu 2000 archeologický výzkum, během něhož byl odkryt terén jen v těsné blízkosti zdi¹⁹². Terén před bazilikou byl navýšen asi o 30 cm už v době stavby, dnešní úroveň dlažby je o dalších 30 cm vyšší, pod stávajícím prahem jsou ukryty kvádry původního spodního okraje dveří. Tento výzkum potvrdil, že se v okamžiku započetí stavby obvodových zdí baziliky skutečně nepočítalo s honosným portálem, neboť původní základ odpovídá šířce zdi před zesílením západního průčelí. Teprve dodatečně byly připojeny základy pro portál, které se diagonálně rozbíhají od středového vstupu, mají tedy tvar nálevky jako vlastní portál. Toto rozšíření bylo ještě ve svrchní části sjednoceno s původním základem překrytím jednotnou vrstvou hornin. Při vlastním skládání portálu bylo zjištěno, že rozpon připravených základů nepostačuje, takže následovalo druhé rozšíření, na obou stranách byly připojeny nevelké pilíře, na nichž dnes leží krajní lvi. V těchto základových pilířích se objevují druhotně použité kamenicky opracované články, při jejich vyzdívání byla tedy stavba již v plném proudu.

Druhotné vložení portálu bylo vyvoláno snahou královny o reprezentaci jejího zakladatelského počínu, její požadavky na vizuální koncepci portálové architektury se zřejmě časem ještě více a více stupňovaly. O této snaze vypovídá nejen postupné rozšiřování základů. Nejpodrobněji se touto otázkou zabýval Petr Macek¹⁹³. Jeho teoretickou úvahu o přesunutí portálu do dnešní polohy z jiného místa lze zamítnout. E. Dufek ve 40. letech minulého století nenarazil na jedinou indicii, která by to dokládala. Naopak dodatečné rozšíření základů před západním průčelím ukazuje, že prvotní portál v síle původní zdi měl mít zřejmě velmi prostou podobu. Vzhled portálu v zesílené hmotě zdi ještě také vcelku odpovídal řádovým

¹⁸⁸ Sedláčková-Kladivová 1949, 59.

¹⁸⁹ Výsledky těchto průzkumů byly prezentovány na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002, která se konala v Brně v listopadu 2002, a ve Zpravodaji STOP, sv. 4, č. 4 (2002).

¹⁹⁰ Vinař 2002, 27.

¹⁹¹ Vinař 2002, 28.

¹⁹² Štaffen - Unger 2001, 190-191.

¹⁹³ Macek 2002, 11-14.

představám, podle řady znaků měl vegetabilní dekor pokračovat od prvotní, již později nezměněné soklové partie až k hlavicím nesoucím průběžnou římsu s motivem vinných ratolestí s plody. Hloubka dnešní portálové nálevky byla původně zamýšlena ještě větší, ostění mělo mít o jedno orámování více, což by odpovídalo monumentálním portálům, u nichž poslední ústupek předstupuje před stěnu. Tento předpoklad potvrzuje i druhotně použitý kamenicky opracovaný kvádr na jižní vnější straně ostění (obr. 50c), který by v případě dokončení všech ústupků nebyl vidět.

K další změně v koncepci došlo v souvislosti s vložením soch apoštolů. Bloky s rostlinným dekorem v horní části ostění byly nahrazeny na každé straně pěticí téměř volných soch, poslední dvojice, která se měla nacházet ve zmíněném nerealizovaném ústupku, se ocitla na stěně po bocích portálu. O jejich původním určení však vypovídá to, že jsou osazeny na hranu bloku kamene, stejně jako zbylých deset apoštolů. Z technického hlediska muselo dojít k osazení apoštolů ještě před vztyčením celé horní části portálu. Horní partie archivolt byla ponechána v prvotní podobě, což vyvolalo řadu drobných úprav při nasazení starších hlavic a průběžné římsy na bloky se sochami. Poslední zásadní úpravou bylo přikomponování dvojice lvů na bocích portálu. Podle P. Macka se v souvislosti s těmito změnami stejně výrazně musela proměňovat i stavební podoba chystané předsíně.

Stejně zajímavé postřehy o možném postupu stavby portálu podává i petrografická zpráva Z. Štaffena¹⁹⁴. Na základě podrobného petrografického rozboru bylo zjištěno použití čtyř hornin. Zprvce se zde vyskytují červenohnědé arkóзовé pískovce z okolí Drásova (to je nejbližší naleziště, jeho ložisko se však táhne v jižní části boskovické brázdy až k Hrubšicím), za druhé bílé a žlutobílé řasové vápence a pískovce z prostoru mezi obcemi Lomnice, Řepka a Šerkovice¹⁹⁵, za třetí běložluté křemenné pískovce z Letovicka a za čtvrté bílé a šedobílé krystalické vápence (mramory) z okolí Nedvědice.

Z. Štaffen si povšiml i horizontálního a vertikálního členění jednotlivých druhů kamene. V horizontální úrovni jsou osově souměrné pouze sokl, průběžná římsa, tympanon a archivoly. Jednotící záměr při použití kamene lze daleko snadněji sledovat na jižní straně portálu, severní strana je pak barevně i materiálově pestřejší. Z toho vyplývá, že jižní stranu můžeme považovat za vývojově starší, kameníci měli dostatek materiálu i času se jí věnovat. Severní strana se dodělávala později a ve spěchu, proto použili materiál, který ještě měli po ruce, už si patrně nemohli příliš vybírat. Taktéž odmítá jako naprosto nemožnou dodatečnou výměnu původních světlých apoštolů za dnešní červené v severní části portálu, neboť figury jsou nedílnou součástí mohutných bloků výstupků, jež vedou hluboko do hmoty portálu. Daleko snazší by bylo vyměnit poškozené figury či jen jejich části, než celé bloky. Dvojí materiál na této straně opět zdůvodňuje nedostatkem kvalitního křemenného pískovce (jež se sem vozil až z Letovicka) v závěru výstavby portálu. Pozoruhodné jsou výrazné rozdíly ve výtvarné náročnosti opracování hlavic a záklenků mezi jižní a severní polovinou portálu. Na jižní straně se nacházejí bohaté košovité hlavice a záklenky nad hlavami apoštolů jsou všechny opracované, na severní pak najdeme kalichovité hlavice s jazykovitými listy zakončenými pupenci, dva záklenky zde nejsou dokončeny (obr. 42c). Rozhodně to není způsobeno rozložením materiálu s odlišnou náročností opracování, na obou stranách se nachází stejné horniny. Střídají se tu tři druhy kamene, což je též unikát. Vypadá to, že kameníci vybírali opravdu z posledních zbytků kvalitního kamene.

S velkou roztržitostí v úrovni hlavic a záklenků ostění ostře kontrastuje provedení archivolt, které se nacházejí výše. Můžeme předpokládat, že k jejich vztyčení došlo až po dokončení části pod průběžnou římsou. Vypadá to, že archivoly byly vytesány dříve, a to možná mimo prostor kláštera, tedy přímo v místě výstupu horniny, a do kláštera byly přivezeny v době, kdy teprve docházelo na přání královny ke změně vybavení bočních ostění, tedy ke vkládání postav apoštolů. Archivoly tak musely počkat, až se ostění doplní, vloží se do něj hlavice a sloupky a

¹⁹⁴ Štaffen - Unger 2001, 192-196; Štaffen 2002, 30-39.

¹⁹⁵ V tomto prostoru se dodnes zachoval místní název „Klásterce“, je ale velmi těžké říci zcela jednoznačně, že jde o doklad dávné těžby materiálu na stavbu kláštera.

položí se horizontální římsa, která se vyznačuje materiálovou jednotou. Fakta uvedená výše podle Štaffena logicky potvrzují myšlenku o výrobě archivolt, tympanonu a patrně i horizontální římsy v prostředí nedotčeném stavebním a materiálovým „neklidem“, provázejícím zřetelně výstavbu těch částí portálu, které byly tvořeny v místě stavby klášterního kostela¹⁹⁶.

K výstavbě portálu, přesněji k počátku tohoto procesu se vyslovil i prof. Jaroslav Dvořák z katedry geologie Přírodovědecké fakulty MU Brno¹⁹⁷. Neobyčejná materiálová bohatost portálu (kdy ve spodní části lze vysledovat tři druhy kamene) je podle něj výsledkem snahy kameníků zjistit, který materiál je nevhodnější z hlediska opracování. Tuto zkoušku nakonec vyhrál hnědočervený pískovec. Západní průčelí baziliky s portálem se tedy buď budovalo jako první, nebo spíše zároveň s ostatními částmi stavby, neboť pokusné architektonické články z jiných hornin nebyly vyhozeny, ale použity na stavbě. Tento názor však stojí v opozici proti dnešnímu názoru, že portál byl vložen do západního průčelí druhotně. Určité řešení tohoto rozporu možná obsahují další Dvořákovy poznatky. Červený pískovec i bílý krystalický vápenec a bělavý vápnitý pískovec, tedy horniny, s nimiž se setkáváme v portálu, se vyskytují v soklu s římsou a opěrných pilířích do výše cca dvou metrů po obvodu celého kostela. Červený drásovský pískovec se posléze jednoduše vyskytuje ve vyšších partiích stavby. Byl by to doklad toho, že se stavbou portálu se začalo poměrně brzy, ještě v době, kdy rostly obvodové stěny kostela, a to rovnoměrně po celém půdorysu. Tento jev lze na základě rozboru použitého materiálu sledovat i v Louce u Znojma a v Dolních Kounicích¹⁹⁸. Podle J. Dvořáka drží předklášterská bazilika primát v použití lomového zdiva, všechny předchozí stavby na Moravě pracují s kvádřikovým materiálem.

Z řady skutečností uvedených výše je cítit velký spěch, který dokládají i další detaily. Některé sochy apoštolů mají odsekané zadní partie nebo přitesané ruce vůči vloženým sloupkům. Též natočení jednotlivých figur nevykazuje ucelenou koncepci, apoštolové se vztahují či odvracejí bez zjevné logiky. Dále je to materiálová pestrost na severní straně ostění. Určitou zvláštností v této souvislosti je, že výraznější nepravidelnosti v kamenické práci vykazuje strana jižní, což je ale v protikladu s větší materiálovou uceleností této strany.

Tento spěch lze opět přičíst na vrub zakladatelů, především královně Konstancii, která požadovala co nejvíce reprezentativní stavbu, jež by náležitě zdůraznila královské založení Porta coeli a význam lokality coby pohřebního místa markraběcí větve Přemyslovců. Vizualně bohaté podoby se královna chtěla dočkat ještě za svého života. To se zřejmě nepodařilo. Vypovídá o tom řada indicií, např. dva nedokončené záklenky nad hlavami apoštolů, absence posledního ústupku v ostění, kam měla být umístěna krajní dvojice soch. Plochu které měl tento zamýšlený ústupek zakrývat, zůstaly hrubě neopracované, nedošlo již k jejich závěrečnému vyhlazení. Základní bloky soch na jižní straně byly sice po osazení osekány do oblého tvaru, přesto je zde vidět značně neorganické navázání, též nebylo nikdy dokončeno definitivní zahlazení. Na severní straně bylo na úpravu bloků soch ve vazbě na portál úplně rezignováno.

Jako poslední prvek bylo do zesílené části západního průčelí vloženo mohutné přízední žebro. I v jeho případě se objevuje řada stavebních nepřesností. Na jižní straně je značně vychýleno směrem dovnitř, takže příslušné nároží s konzolou a náběhy pro předsíň musely být podloženy dodatečně vloženým kamenem, jež vyrovnal rozdíl s nachystaným základem, na němž v té době byl už položen sokl se svrchní profilovanou římsou (obr. 50d). Zajímavostí této stavební chyby je fakt, že přízední žebro museli stavitelé pokládat ve směru od severu k jihu, na jižní straně pak jakoby od shora dolů, tedy v obráceném pořadí, než se běžně staví, jinak si toto vychýlení snad nelze vysvětlit. Zároveň by to však byl důkaz, že portál je skutečně druhotně vložený do hotové zdi západního průčelí. Zpráva prof. E. Dufka obsahuje informaci o tom, že na konstrukci oblouku přízedního žebra byly zjištěny čtyři různé poloměry. To ale naznačuje, že zde byly druhotně použity kamenické články nachystané na čtyři různé oblouky určené na jiná místa na stavbě, s největší pravděpodobností na zamýšlené předsíni.

¹⁹⁶ Štaffen 2002, 32.

¹⁹⁷ Dvořák 1996, 511; Dvořák 1998, 383–385.

¹⁹⁸ Dvořák 1998, 384.

Přízední žebro je výjimečné i použitým materiálem, jedná se o hrubozrnný arkózový pískovec s polohami slepenců a brekcií, který se jinde na portálu nevyskytuje. Pochází tedy z jiné lokality než ostatní zde použitá arkóza. Zůstává otázkou, zda šlo o záměr, zda měla být z tohoto materiálu celá předsíň, nebo se jedná opět o výsledek spěchu kameníků, kteří v závěrečné etapě své práce použili materiál, který byl dostupný nejbližší ke klášteru.

Portál tak zůstal nedokončen jak architektonicky, nebyla zrealizována celá jeho koncepce, tak sochařsky, nikdy též nebyla postavena zamýšlená předsíň, práce na této části klášterní stavby byly přerušeny zřejmě náhle. Důvod můžeme hledat především ve smrti zakladatelky kláštera královny Konstancie, jež zemřela v prosinci roku 1240. Eventuálnímu pokračování zřejmě nepřál ani následující tatarský vpád. S velkou pravděpodobností tak lze portál poměrně přesně datovat.

Stejně jako celý klášterní komplex i portál byl v minulosti několikrát postižen opravnými a restaurátorskými zásahy. V této práci se jimi nebudu podrobně zabývat¹⁹⁹, pouze je stručně připomenou v chronologické posloupnosti. Datum 1580²⁰⁰ na levém ostění dveřního otvoru v západním portálu a datum 1713²⁰¹ na modelu kostela v tympanonu nás sice upozorňují na velice staré opravy, ale z této doby nemáme k této činnosti žádné písemné prameny, též nejsme schopni pod pozdějšími nánosy zjistit, kterých částí se renovace tehdy dotkla. Zprávy z 19. století pouze říkají, že hlavy a ruce apoštolů byly „zhotoveny teprve v minulém století v maltě a sádře“²⁰². První archivně doloženou opravu máme z let 1875 až 1876, kdy portál opravoval brněnský sochař Josef Břenek²⁰³. K předpokládaným opravám, jež měl v osmdesátých letech 19. století provést Antonín Břenek²⁰⁴ a v letech 1905 až 1907 Antonín Novotný²⁰⁵, zřejmě nedošlo, jasné důkazy zatím chybí. Taktéž se portálu nedotkl E. Dufek, který ve čtyřicátých letech 20. století prováděl puristickou očistu baziliky. Odborné restaurování na portálu proběhlo až v letech 1975–1980²⁰⁶ a 2000–2002²⁰⁷.

III.3.3 Předsíň

Otázka existence předsíně před západním průčelím je velmi frekventovaná, zabýval se jí každý, kdo se stavební podoby Porta coeli dotkl. Všichni staří badatelé věřili²⁰⁸, že byla postavena, ale zmizela v bouři následujících věků, za hlavní viníky byli označováni především husité. V polovině 20. století se však ozvaly první hlasy, že je nanejvýše pravděpodobné, že nebyla nikdy vybudována. Terénní práce, které před portálem prováděl v letech 1940–41 prof. E. Dufek, kdy byl v okolí baziliky podstatně snížen terén a vykopány odvodňovací rýhy, nepřinesly jediný doklad o její existenci, nebylo nalezeno žádné základové zdivo²⁰⁹. Prof. Dufek přesto popsal její předpokládanou, ale nerealizovanou podobu. Předsíň měla být otevřená, čtvercového nebo obdélníkovitého půdorysu, s jednoduchou křížovou klenbou, spočívající na kamenných žebrech a na čtyřech nástěnných obloucích, z nichž tři měly být ve spojení s arkádovými oblouky. Čtvrtý nástěnný oblouk se nám zachoval v podobě přízedního žebra obíhajícího dnes celý portál. Na doplnění uvádím, že prof. Dufek dokonce uvažoval o dostavbě předsíně, dokonce je zachován kresebný návrh a rozpočet na tuto akci²¹⁰. Původní předsíň měla mít stanovou střechu, aby nebyla zakryta velké roseta ve štítě. Tím vznikl na rozhraní navrhované střechy a průčelní zdi žlábek, jež měl být přístupný z otvoru na schodišťové věžičce vlevo od portálu.

¹⁹⁹ V různé míře se jim věnovali následující autoři: Sochor 1913; Sedláčková 1949; Líbal 1965; Kalinová 1980; Zahradník 2000; Vácha 2002.

²⁰⁰ Kutal – Líbal – Matějčíček 1949, 45.

²⁰¹ NPÚB, Archiv restaurátorských zpráv, č. 831/1 Porta coeli.

²⁰² OSABV, Farní úřad Předklášteří, inv. č. 1, s. 87.

²⁰³ OSABV, Farní úřad Předklášteří, inv. č. 1, s. 77–78.

²⁰⁴ Frömlová 1976.

²⁰⁵ Bradna 2002, 56.

²⁰⁶ NPÚB, Spisový archiv, fond Porta coeli.

²⁰⁷ Viz pozn. 189.

²⁰⁸ S tímto názorem se setkáme ještě u D. Líbala in: Houšková 1994, 126.

²⁰⁹ Dufek 1950, 7.

²¹⁰ Rozpočet zněl na tři sta osm tisíc protektorátních korun.

Ostatně už E. Dufek si povšiml, že se jedná o dveřní otvor, který byl pozdějším vložením parapetu proměněn v okno, a vrátil mu ve čtyřicátých letech 20. století původní podobu.

Archeologický výzkum v roce 2000 potvrdil Dufkovy závěry²¹¹. Projektovaná předsíň nebyla nikdy realizována. Napravo i nalevo od základů portálu byly sice nalezeny 150 cm široké základy pilířů, napojené přímo na základ nezesílené zdi průčelí, od něhož se odlišovaly bohatším složením hornin, ty však v nevelké vzdálenosti od stěny končily. Severní základ byl dokonce ukončen pravidelným lícem, což vylučuje jeho pokračování západním směrem. Jižní základ byl sice poškozen, ale pokračování bylo možné vyloučit²¹². Naopak restaurátorské práce na ploše portálu přinesly důkaz o jeho provizorním zastřešení v minulosti. Při snímání druhotných omítek na pasu mezi archivoltami a přízedním žebrem byly objeveny otvory o průměru 10 až 15 cm, které byly druhotně vyspraveny cihlami²¹³. Po jejich zaměření a zakreslení se ukázalo, že tvoří téměř rovnoramenný trojúhelník. Pravděpodobně zde byla kolmo do zdi zapuštěna dřevěná kulatina, která nesla ochrannou stříšku, jež chránila portál před přímým vlivem počasí.

III.3.4 Ambit

Ambit, který dnes vyhlíží jako nejzachovalejší část, ve skutečnosti prodělal největší změny od doby, kdy byl postaven. Hmota stavby na pravidelném čtvercovém půdorysu je původní, rozložení dvaceti osmi arkád, do nichž jsou vložena okna, opěrných pilířů a struktura klenby zřejmě zachovávají prvotní podobu, některé části však byly v novověku doplněny či vyměněny. Např. pilířky se sloupky na bocích v trojitých oknech jsou z dutých keramických tvarovek. Půlkruhové oblouky, jež dnes spojují vrcholy vnějších opěrných pilířů, pocházejí z barokní doby, tak jako celé první patro nad křížovou chodbou, jehož zdi směrem do nádvoří tyto oblouky nesou (obr. 58a). Velký vstup z ambitu do rajské zahrady uprostřed severního křídla napovídá, že se v těchto místech kdysi nacházelo studniční stavení, po kterém nezůstala jediná stopa.

Do jihovýchodního a jihozápadního pole jižního traktu ambitu jsou obráceny vstupy do kostela, jejichž portály mají téměř identickou podobu. Jejich autentičnost se již na první pohled jeví jako nanejvýš pochybná. Před šikmo rozevřené špalety portálů jsou postaveny trojice sloupků, které vyrůstají z talířovitých patek doplněných o poměrně mohutné prstence a nahoře jsou ukončeny úzkými prstenci a kalichovitými hlavicemi. Na nich se pravidelně opakuje jemně provedené listoví různého druhu, ve kterém zápasí buď drak s opicí nebo drak se lvem. Abakus má na každé hlavici jinou podobu, následuje zaoblená římsa. Nejvýše z jednoduchých náběžných štítků vybíhá trojice paralelních, ale vzájemně nesouvisejících oblých archivolt ve tvaru „tudorovského“ oblouku. Celá výše popsaná struktura portálu není vytvořená z kamene, ale z malty a štuky, a na špalety je přilepená. Část výzdoby portálů je možné datovat do doby renovace křížové chodby v druhé polovině 19. století, pro což svědčí shoda výzdobných motivů hlavic sloupků s hlavicemi na okenních pilířcích. Nemůžeme však do tohoto období zahrnout celou strukturu portálů, neboť v dochované podobě figurují na půdorysu ve Wocelově článku z roku 1859²¹⁴, kde je publikován i řez jedním z těchto vstupů (obr. 3 a 4). Pravděpodobně tedy došlo k opravě vstupů z ambitu do kostela už dříve, svou historizující podobu dostaly nejspíše v baroku. Dnes zazděný portál v jihozápadním rohu má na straně obrácené do kostela, kde se dnes nachází barokní schodiště na kruchtu, jednoduché kamenné ostění s uchy. Otevřenou otázkou též zůstane, zda oba portály spojovaly konvent s bazilikou už ve středověku, tedy jestli nebyl jeden z nich proražen druhotně, aby bylo vyhověno dobovému požadavku po symetrii.

Než se dostanu ke kamenické výzdobě vlastního ambitu, tak připomenu, že i ona obsahuje řadu pozdějších oprav a doplnění. V letech 1862 až 1864 zde na požádání mařídolského probošta Konrada Preisse prováděl restaurační práce brněnský sochař Josef Břenek²¹⁵. Dosud nevyřešenou otázkou je však

²¹¹ Štaffen – Unger 2001.

²¹² Štaffen – Unger 2001, 191.

²¹³ Bradna 2002, 60.

²¹⁴ Wocel 1859.

²¹⁵ MZA, E10, kart. 79, č. 163 – 164.

rozsah těchto novodobých zásahů. Dopis J. Břenka z 26.5.1862 obsahuje rozpočet na výrobu 40 nových hlavic a 297 horních prstenců na sloupcích, doplnění 257 hlavic. 44 konzol bylo (podle ceny) též pouze doplněno²¹⁶.

Výše uvedené archivní informace potvrdil povrchový průzkum, který v roce 1952 provedla Sedláčková-Kladivová²¹⁷ a o třináct let později skupina D. Líbala²¹⁸. Oba badatelé dospěli přibližně ke stejnému výsledku. Líbal píše, že boční hlavice v oknech jsou převahou originální, střední pak jen některé, většinou jsou doplněné. Závěry Sedláčkové jsou podrobnější. Navrtáním a poklepem konzol a hlavic sloupků, kterých je dohromady asi 350 kusů, se podařilo zjistit, že přibližně 60% je ze žluté hmoty nebo bílé sádry. 40% je pak původních kamenných. Platí však, že k těm zachovalejším patří hlavice sloupků na bocích oken, které byly v lépe chráněné poloze, než hlavice uprostřed oken nebo hlavice na trojici či pěti sloupků mezi okny. O těch druhých si autorka myslí, že mezi nimi není původní ani jeden kus. Nejvíce původních hlavic se nalézají na straně ke kostelu, speciálně na východním konci, hned poté v zachovalosti následuje jižní konec východní strany. V jižním křídle ambitu je tedy nových hlavic asi 30%, ve východním 50%, v severním a západním asi 80%²¹⁹. Konzoly jsou v daleko lepším stavu, většina jich je původních, nejvíce utrpěly jejich spodní růžkovité části, který byly částečně ohlazeny. K současné výzdobě lze také říci, že velké množství nových hlavic a konzol bylo vytvořeno podle tvarů zachovalých kusů, které tak pravděpodobně posloužily jako vzor.

Hlavice dvojitých konzol se zdají být málo poškozené, sice je na nich tu a tam vidět pozdější sádrové či štukové doplnění (obr. 53a), v jádru však budou v daleko lepším stavu než hlavice na okenní straně křížové chodby. Na nich lze právě pomocí podobností či odlišností od formálního pojetí hlavic konzol zjistit, zda jsou původní nebo novodobé. Dále platí pravidlo zmíněné už výše, že hlavice na bocích oken jsou v lepším stavu dochování než ty, které jsou přilepeny ke středovým sloupkům.

Nepůvodní hlavice lze od originálních vcelku snadno odlišit pomocí dvou viditelných znamení. Za prvé mají daleko bohatší a jemnější výzdobu, jež se do zdejšího prostředí výrazově nehodí, a za druhé se jeden vzorový typ vždy několikrát opakuje. Jedná se především o košovité tvary z vnější i vnitřní strany okenních otvorů, pokryté bohatým propletením stylizovaných listů, mezi nimiž se nejčastěji objevuje akant, palmeta či zvláštní trojlaločný list s routami (obr. 56c,d). Některé tyto rostlinné pletence jsou obohaceny o zoomorfny motivy, jež se zde objevují ve třech typech. Na prvním bojuje drak s rozevřenými křídly s opicí (obr. 58c), na druhém jsou dva okřídlení draci k sobě otočeni zády (obr. 58d), na třetím typu se objevují dvě dvojice dráčků s propletenými krky, jež vytvářejí horní nároží koše hlavice. Sada dalších okenních hlavic, které dnes vyhlížejí jako původní, bude zdařilou kopií originálů, přesné rozlišení by mohl přinést pouze podrobný restaurátorský průzkum (obr. 55d, 58b či 59b,c). To se týká i hlavic na trojicích meziokenních sloupků, jež nesou klenbu ambitu (obr. 57). I zde se opakuje několik základních typů, u jednodušších případů můžeme předpokládat vytvoření podle dochovaných zbytků, složitější struktury se sem opět výrazově nehodí a jejich podoba bude výsledkem pohledu sochaře 19. století do dobového vzorníku.

III.3.5 Gotický konvent

Historické i uměleckohistorické práce o Porta coeli se v souvislosti se středověkou podobou kláštera věnují pouze bazilice se západním portálem, ambitu a kapitulní síni. Klášterní konvent však mimo kapitolu obsahoval i další prostory, na typickém půdoryse cisterciáckého kláštera najdeme mimo jiné refektář, kuchyň, dormitář, spižírny, ohřívárnu, hovornu nebo pracovnu mnichů. Kde se tyto části v areálu Porta coeli nacházely? Otázkou také dodnes zůstává, jak rozsáhlý byl středověký konvent v Předklášteří. V následujícím textu se pokusím najít odpověď.

²¹⁶ MZA, E10, kart. 79, č. 148.

²¹⁷ Sedláčková-Kladivová 1949, 64 - 68.

²¹⁸ Líbal 2001, 496.

²¹⁹ Sedláčková-Kladivová 1949, 64.

III.3.5.1 Východní křídlo a kapitulní síň

Východní křídlo je tradičně považováno za nejzachovalejší, jeho zdi v přízemí jsou rozhodně původní, tedy středověké, otázkou zůstává stáří jeho kleneb a zdí prvního patra. V kapitulní síni není třeba pochybovat o stáří zaklenutí, zajímavým faktem je ale protiklad mezi velmi dobrou zachovalostí konzol na stěnách, žeber a svorníků na stropě a velkým poškozením piliřů uprostřed místnosti, na kterých se nedochovaly hlavice²²⁰. V literatuře je zpochybňována stávající podoba jejich polygonálních soklů. Kamenné sokly budou podle dochovaného stavu původní, k jejich bohaté profilaci lze najít ve světě analogie. Na piliřích je nanesena vrstva maltové hmoty, která pochází z doby posledního restaurování v letech 1999 – 2000. Jestliže se na nich nacházela někdy výzdoba, tak byla bezesbýtku otlučena. Kapitulní síň, která sloužila k běžným i slavnostním shromážděním řádového společenství, bývala zpravidla nejhonosnější částí konventu, vstup z ambitu spolu s okny po jeho stranách pokrývala bohatá kamenická výzdoba. V Porta coeli nic takového nenajdeme. Do kapitulní síně se sestupuje po několika schodech, dveře z křížové chodby jsou zasazeny do široce rozkročeného gotického portálu s lomeným obloukem, jehož jednoduše profilované kamenné ostění je dole ukončeno drápkovitým zakončením. Okna vedle vstupu jsou nevelká, se segmentovým záklenkem, bez náznamu jakéhokoliv ostění, rozhodně nepatří do gotického období, datovat je můžeme v časovém rozpětí od baroka do začátku 20. století. Zřejmě je to výsledek průmyslové revoluce, která v těchto prostorách v předminulém století poničila velkou část interiéru. Nepůvodnost okenních otvorů zároveň vyvolává pochybnost i o stáří kamenného ostění portálu.

Dvě místnosti mezi severním čelem transeptu a kapitulní síní mají podlahu v úrovni ambitu a dnešního venkovního terénu, jejich jednoduchá valená klenba je podle H. Soukupové původní²²¹. Jižněji položený prostor se rozvírá do ambitu velkým lomeným obloukem, který lze spíše už označit za arkádu, profilace jeho jednoduchého kamenného ostění se skládá pouze z okosené hrany. Stáří tohoto průchodu je těžké určit. Otázkou je, k čemu mohla tato místnost sloužit. Typický cisterciácký půdorys do těchto míst umísťuje sakristii (ve 13. století musíme mluvit spíše o zázemí kostela). Podlaha místnosti je však o deset schodů níž než úroveň dlažby v kostele, odkud sem nevede žádný přímý vstup, ale ten může být dnes důsledně zazděn. Velký oblouk směrem do ambitu by spíše napovídá, že se jedná o průchozí prostor. Ve stěně na druhé straně této prostory je dnes pouze naznačen zazděný dveřní otvor, který kdysi spojoval starý konvent s jižním křídlem Deskového dvora, jež vzniklo s největší pravděpodobností už v pozdní gotice. Raně středověké využití této místnosti pro potřeby kostela tedy nemůžeme úplně vyloučit, v pozdní gotice byla rozhodně proměněna v průchod do další části kláštera, později, po dostavbě přilehlého Deskového dvora, když byl zadní průchod zazděn, o tuto druhotnou funkci přišla.

Severněji položená místnost s valenou klenbou je užší, dnes slouží jako spojovací koridor mezi křížovou chodbou a barokním ambitem Deskového dvůra. Směrem do křížové chodby se otevírá půlkulatým románským portálkem z červeného pískovce s jednoduchou profilací, v místech okosené hrany je zahloben žlábek, který končí 10 cm nad podlahou drápkovitým zakončením. I přes výbornou zachovalost by mohl být původní. Směrem do Deskového dvora je velmi poškozený pravoúhlý průchod, jehož ostění bylo v minulosti vytrženo a odneseno. Malá šířka této místnosti nám dovoluje vyslovit předpoklad že se ve středověku jednalo o spojovací chodbu mezi vnitřkem kláštera a okolním světem. Tudy zřejmě procházely jeptišky za prací do okolních zahrad, mohl to být i vstup pro návštěvníky zvenčí. Pak lze o vedlejší místnosti uvažovat i jako o hovorně.

Tři místnosti severně od kapitulní síně mají podlahu v její úrovni, jsou tedy v současnosti stejně jako kapitula zanořeny do země²²². Jejich

²²⁰ Houšková 1994, 128.

²²¹ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 – 2002.

²²² Podle archeologického výzkumu J. Doležela leží podlaha kapitulní síně a přilehlých místností v úrovni původního terénu této části kláštera, na nádvoří přilehlého Deskového dvora původní terén 13. století klesá ve

vnitřní prostor je dnes sice členitý, mají valené klenby s výsečemi, jde ale o barokní úpravy, původně se zřejmě jednalo o jednu velkou prostor. Středověký původ obvodových zdí dokazuje jejich mohutnost a též zbytek ostění románského okénka se širokou špaletou a půlkulatým záklenkem, okénko bylo v minulosti poškozeno druhotně vloženým vstupem. Tento zbytek můžeme spatřit na venkovní straně východní zdi místnosti v těsném sousedství kapituly (obr. 64a,b). Vnitřní příčky jsou oproti tomu velmi tenké, v jednom případě se dokonce jedná o podélný středový pilíř, k němuž se z obou stran přimyká zeď o jedné řadě cihel. Předpoklad jedné velké místnosti v severní části východního křídla podporuje též existenci pouze jednoho vstupu ze strany ambitu²²³. Tento průchod je sice dnes zazděn, ale na jeho umístění upozorňuje dochované jednoduché ostění z červeného pískovce. Původní dveřní otvor měl půlkulatý záklenek, naprosto hladké ostění, a byl velmi nízký a úzký. D. Líbal se domníval, že východní křídlo raně gotického konventu původně nekončilo zdí, za níž se dnes rozkládá velký prostor v jihovýchodním rohu severní kvadratury, ale pokračovalo ještě kousek dále (obr. 11). Tento předpoklad potvrdil výzkum L. Belcrediho, který v severní části zmíněného velkého prostoru našel základy středověkých prevetů²²⁴. Velký prostor v přízemí této části kláštera lze interpretovat jako pracovnu mnišek (v mužském klášteře se nazývá sál mnichů), pro kterou je typické právě zakončení prevety. Odpovídá to tradičnímu půdorysu zkoumaného typu kláštera.

Počet vstupních otvorů z ambitu dnes odpovídá počtu identifikovatelných místností. První do sakristie, druhý do chodby do zahrady, třetí do kapitulní síně, čtvrtý (dnes zazděný) do pracovny mnišek. Problematická je však jejich podoba a stáří. Každý má jiný tvar a rozměry, spojuje je použití stejného materiálu a poměrný slušný stav dochování. Předpoklad, že jejich odlišnost vysvětlíme původem z různých časových období, proto neplatí. Nabízí se myšlenka, že jejich podoba je výsledkem pozdějších historizujících úprav klášterního areálu. V historických pramenech však nenajdeme pro tuto myšlenku jedinou oporu. Moderní badatelé buď o portálech v ambitu mlčí, nebo se jich dotýkají jen letmo²²⁵. Do doby podrobného podpovrchového průzkumu nezbyvá než doufat, že alespoň svým umístěním odpovídají historickému stavu.

Co se týče oken východního křídla, kapitulní síň vždy osvětlovala trojice oken, tak jako dnes. Obě boční vysoká štíhlá okna mají zachované kamenné ostění po celém obvodu (obr. 64c), velké kruhové okno uprostřed o většinu tohoto ostění přišlo v době průmyslového využití objektu, kdy bylo vytlučeno a zeď pod ním byla vybourána až k podlaze. Dnes můžeme zbytek ostění vidět pouze na jeho horním okraji (obr. 64d). Možná kdysi obsahovalo kamennou kružbu, podobnou té, jež se dochovala na rosetách na bazilice, ta však nebyla během rekonstrukce, k níž došlo někdy ve druhé polovině 19. století obnovena. O zbytku ostění malého okénka, jež vedlo do prostoru severně od kapituly, jsem se již zmínil výše.

Představa, která vyplývá z výše uvedeného textu, vypadá v konečné podobě následovně. Nejjižnější prostor východního křídla byl pravděpodobně buď sakristií nebo hovornou, další prostor sloužil jako vstup do interiéru kláštera, následovala kapitulní síň. Severně od kapituly byla asi jen jedna jediná místnost, a to pracovna mnišek zakončená záchodky. První patro podle cihlového zdiva náleží až barokní epoše, dormitář, který by se v něm měl správně nacházet, budeme muset hledat jinde.

směru k řece z hloubky 1,2 m do hloubky 2 m pod dnešním povrchem. Doležel 1999, 454.

²²³ Vyplývá to i ze stavebně historického průzkumu D. Líbala z roku 1965.

²²⁴ Belcredi 1993, 317.

²²⁵ Např. Sedláčková-Kladivová 1949, 62 se domnívá, že pouze portál do kapitulní síně a malý portálek, který na jihovýchodním konci spojuje ambit s rajskou zahradou, jsou původní. Jediným důvodem pro toto tvrzení je téměř identická profilace ostění. Portálky do kostela a velký portál do rajského dvora na severní straně považuje za pouze odvozené od původního stavu. O zazděných portálcích, ani o vstupu do kaple se nezmiňuje.

III.3.5.2 Západní křídlo - dnešní kaple

Západní křídlo konventu má dnes podobu novogotické kaple. Tato budova z let 1900 - 1901 v sobě ukrývá zbytky starší stavby, podle literatury a pramenů z doby její výstavby se mělo jednat o sýpku. Její půdorys nám zachycují jednak zachované plány z roku 1876²²⁶, a také dokumentace vytvořená právě v době výstavby nové kaple²²⁷. Plány od stavitele Fr. Pawlů z března 1900 ukazují už čistě jen budoucí podobu kaple, pouze řez zachycuje podobu sklepů, jež odpovídají stavu před přestavbou (obr. 7). Jako sýpka však toto stavení nesloužilo od počátku své existence. Dokládají to fotografie z přelomu let 1899/1900, tedy z doby těsně před přestavbou na dnešní novogotickou kapli, na nichž má tato budova stejné velká okna se stejnou výzdobou šambrán jako můžeme dodnes spatřit na fasádách přilehlého Bělidla, které se kaple dotýká jihozápadním rohem (obr. 24 a 25). Do těchto barokních oken jsou sice vloženy vyzdívký, jež ponechávaly průduchy v horní i dolní části okenních otvorů, aby mohlo obilí uvnitř dobře prosychat, šlo však o sekundární záležitost.

V baroku se tedy nejednalo o sýpku, ale o nedílnou součást konventu. Proto byla pokryta stejnou fasádou jako Bělidlo, jež se stavělo v letech 1740 až 1749. V sýpku byla tato část konventu proměněna pravděpodobně až někdy po zrušení kláštera v roce 1782, kdy se celý klášterní areál začal využívat k hospodářským a průmyslovým účelům²²⁸. Před touto proměnou byla zřejmě spodní část stavby využívána jako ke sklepním účelům, jak to zachycuje plán z roku 1876 (obr. 6), horní část však sloužila řádovým sestrám. Tento způsob využití západního křídla konventu mohl mít v baroku již velmi starou tradici, neboť to odpovídá tradičnímu cisterciáckému schématu středověkého kláštera. Podle něj se v západním křídle konventu nacházela v přízemí spižirna a další skladovací prostory, v patře pak dormitář konvršů. Ženské kláštery cisterciáckého řádu tyto laické bratry neměly²²⁹, takže v našem případě by se zde mohla nacházet ložnice sester, kterou ve východním křídle postrádáme.

Středověké stáří budovy dokládá okénko na západní straně budovy nacházející se přibližně 40 cm nad zemí, jež bylo odhaleno při opravách v 60. letech minulého století (obr. 63b). Úzký průzor okénka se široce rozevřenou špaletou a jemným zalomením v horní části výklenku a červená barva drásovského pískovce jsou nepochybným důkazem o jeho stáří, tedy i o stáří okolních zdí. Jeho dnešní umístění ve zdi stavby je způsobeno novověkým navýšením okolního terénu, ke kterému došlo na více místech klášterního komplexu. O zvýšení terénu i uvnitř západního křídla konventu vypovídá Exnerův plán z roku 1876. Podíváme-li se na toto zakreslení tehdejšího stavu velmi pozorně a srovnáme-li ho s fotografiemi z let 1899/1900, zjistíme, že to, co je zde označeno jako sklepy, byl tehdy vyvýšený suterén. Ve vstupu z nádvoří do severněji položených sklepů (označených na plánu I - III) jsou zakresleny asi čtyři schody, jejich podlaha byla tedy níže než venkovní terén. Naopak ve dvou průchodech z křížové chodby do prostoru v jižní části tehdejší sýpky (Exnerův sklep IV) není vyznačen schod jediný, úroveň obou částí tedy musela být stejná. V roce 1901, v době výstavby novogotické kaple, stavitelé naplnili další navážkou všechny tyto „sklepy“, neboť dnes podlaha kaple odpovídá okolnímu terénu a ze svatostánku se do křížové chodby sestupuje po deseti schodech, což je rozdíl asi 1,5 m. Jestliže si představíme těchto deset schodů pod zmíněným nízko položeným raně gotickým okénkem, dostaneme se i na venkovní straně budovy na úroveň původního terénu.

Prostor původního přízemí pod kaplí nebyl zasypán v roce 1900 celý. V severní třetině kaple, pod jejím presbytářem, se dnes nachází kotelná,

²²⁶ Eduard Exner, stavitel z Brna, datováno 10.11.1876, popsáno jako „současný stav staré sýpky“. MZA, E10, kart. 76, č. 130.

²²⁷ Stavitel Johann Hykrda, datováno 19.2.1900, vyznačeno staré zdivo doplněné o nové části - MZA, E10, kart. 76, č. 8 a 9.

²²⁸ Sýpka v areálu vnitřního kláštera neměla své opodstatnění už z toho důvodu, že během barokního období vyrostla monumentální stavba s tímto využitím v rámci hospodářského dvora východně od zkoumaného areálu.

²²⁹ Kláštery cisterciáček nežily z hospodaření ve vlastní režii, tak jak tomu bylo u mužských konventů, ale z výnosu pozemkové držby. Houšková 1994, 24.

ze které je vytápěn už přes sto let celý klášter. Existenci tohoto sklepa lze rozpoznat i uvnitř kaple, neboť její závěr je o sedm schodů výše než podlaha lodě. Zdi této novodobé kotelny však budou středověké, stavitelé v roce 1900 zřejmě pouze vytěžili v této části stavby (Exnerův sklep I) novověké navážky, podlaha dnešní kotelny tedy může odpovídat původní úrovni středověkého kláštera.

Velmi důležitým dokladem stáří budovy je i zazděná římsa z pískovce červené barvy, která je viditelná od dnešního vstupu do kláštera (obr. 63c,d). Běží diagonálně uprostřed zadní stěny, jež uzavírá první patro nad severním křídlem ambitu a která v těchto místech přechází do severního průčelí novogotické kaple. Římsa už nemá žádný funkční význam, je ale důležitým dokladem starší podoby této části konventu. Její sklon neodpovídá sklonu sedlové střechy současné budovy, což značí, že nikterak nesouvisí s novogotickou úpravou kaple, střecha původního raně středověkého stavení dosahovala menší výšky, než dnešní klášterní svatostánek. Přesto můžeme s velkou pravděpodobností předpokládat, že západní křídlo středověkého konventu bylo patrové a jeho severní stěna nepřesahovala přes linii vymezenou stěnou uzavírající na severní straně křížovou chodbu.

Z ambitu do západního křídla konventu dnes vedou dva funkční vstupy, jeden do klášterní kaple, druhý do zповědnice, jež se skrývá pod tribunou v tomto svatostánku. Oba tyto vstupy jsou vyznačeny na plánu z roku 1876, vstupovalo se jimi tedy do sklepa. Oba dnes mají gotické zalomení a profilaci ostění, jež je totožné se vstupem do kapitulní síně. Na severním konci tohoto ramene ambitu se pak nachází zazděný vstup s hladkým ostěním a půlkruhovým záklenkem, který taktéž bez rozdílu odpovídá dalšímu typu použitému v těchto prostorách.

Směrem do nádvoří se na kapli žádný původní vstupní otvor nezachoval, na západní straně se vyskytuje pouze malé špaletové okénko, o něm jsem se již zmínil výše. Přesto má L. Belcredi na předpokládané půdoryse kláštera ve 13. století zakresleny na této straně konventu dva vstupy, jeden od jihu, druhý od západu²³⁰. Stejně zarážející je jeho rozdělení tohoto křídla na dvě části, větší jižní, kterou nazývá stodola, a menší severní (obr. 13). Nikde v článku se totiž nezmiňuje, že by zde prováděl archeologický výzkum, ani neuvádí, jak k této představě došel.

Co se týče vnitřního členění budovy, šířka příček zobrazených na plánu z roku 1876 nic nevyovídá o jejich stáří. Na velmi nejistou půdu se též dostaneme, jestliže budeme předpokládat vnitřní členění přízemí západního křídla na základě existence několika vstupů ze strany křížové chodby, neboť jejich dnešní podoba nám je neumožňuje ani rámcově časově zařadit. Jediné, co můžeme o západní straně konventu s určitou jistotou říci, je to, že přízemí plnilo spíšní funkci, dormitář v patře můžeme pouze hypoteticky předpokládat.

III.3.5.3 Severní křídlo

Severní (resp. jižní) křídlo konventu bylo ve středověkých cisterciáckých kláštorech stejně důležité jako ostatní, tradičně obsahovalo kuchyň, refektář a ohřívárnu. Jestliže v Předklášteří někdy stálo, pak jeho likvidace musela být provedena s neobyčejnou pečlivostí, neboť po něm nezůstala jediná viditelná stopa. Dnes se v místě jeho možné polohy severně od ambitu nachází úzké jednotraktové křídlo, jež patří do komplexu severní kvadratury, nazývané Bělídlo, kde tvoří jeho jižní stranu. Stáří tohoto křídla bude nejspíše barokní, alespoň to tak zachycuje ve svém stavebně historickém vývoji D. Líbal, který jediné středověké substrukce připouští v jihovýchodním rohu této kvadratury²³¹, což je již výše zmiňované pokračování východního křídla starého konventu s archeologicky doloženými prevety.

Existenci severního křídla konventu by mohly napovídat případné vstupy z ambitu. Dnes zde najdeme pouze jeden jediný, který vede do západního křídla Bělidla. Jeho portál však patří do stejné skupiny jako portály do kapituly či kaple, u nichž tušíme, že jejich gotická podoba není výsledkem práce kameníků dané epochy. Průchod tedy mohl vzniknout až po postavení severní kvadratury. Stejného stáří budou dnes již zazděná, ale

²³⁰ Belcredi 1993, 318, obr. 2a.

²³¹ Líbal 1965.

přesto znatelná spojení mezi severovýchodním rohem ambitu a velkou síní v přilehlém rohu Bělidla. Podobně skrze severní zeď procházel ještě jeden mohutný novodobý průchod, zazděný výklenek je vidět ze strany Bělidla.

I když L. Belcredi do své představy o podobě konventu ve 13. století severní křídlo konventu nakreslil²³² (obr. 13 - jeho délku předpokládá od poloviny severní fasády dnešní kaple po východní fasádu východního křídla a šířka odpovídá šířce křídla stojícího dnes v těchto místech), můžeme konstatovat, že s největší pravděpodobností nebylo v raném středověku postaveno. Dokládá nám to výše zmíněná římsa běžící po severní stěně prvního patra nad příslušným ramenem ambitu a absence jakýchkoliv substrukcí středověkého zdiva severně od křížové chodby.

III.3.6 Kaple sv. Kateřiny

Tato stavba je zahalena určitým tajemstvím. Písemné prameny se o ní vůbec nezmiňují, nevíme, kdy byla postavena, k čemu sloužila, ani kdy zanikla. Jedině dvě kresebná vypočtení klášterního areálu z 18. století nám dokládají její existenci a pouze z popisů na jednom z nich, z roku 1727, je uvedeno její zasvěcení (obr. 20 a 21)²³³. Na starší kresbě je znázorněna jako drobná stavba nacházející se v západním sousedství klášterní baziliky s drobným sanktusníkem uprostřed střechy. Druhé vyobrazení je detailnější, kaple je zde zobrazena jako neorientovaná jednodílná stavba s polygonálním závěrem a barokní věží v nároží průčelí, které je obrácené k jihozápadu.

Starší literatura ji považovala za nejstarší stavbu v komplexu kláštera. V době těsně po jeho založení měla řeholnicím sloužit jako provizorní svatyně, a to do doby, než byla dostavěna a vysvěcena bazilika. K zániku stavby muselo dojít někdy před rokem 1782, neboť v jinak velmi podrobném soupisu majetku kláštera, vyhotoveném v souvislosti s jeho zrušením, zmiňovaná kaple nefiguruje.

V letech 1991-1993 provedl na ploše nádvoří mezi proboštstvím a konventem archeologický výzkum Ludvík Belcredi²³⁴. Archeologický výzkum odhalil nejen základy, ale i zbytky zdí budovy, jež odpovídaly podobě z nákresu ze šedesátých let 18. století (obr. 12). Hlavní osa jednodílné stavby s presbytářem na půdorysu pěti stran osmiúhelníka běžela od jihozápadu k severovýchodu. Vnější rozměry stavby jsou přibližně 16 x 8 m, vnitřní 14 x 6 m. Uvnitř vykopaných zdí se nacházel základ pro oltářní menzu a pro pilíř, jež nesl rané středověkou tribunu. V západním rohu se pak našly zbytky točitého barokního schodiště (úroveň jeho podlahy byla o 80 cm výše než původní podlaha středověké kaple), po němž se stoupalo na tribunu a do věže, která byla v 18. století vestavěna do těchto míst. Nároží stavby byla armována pravidelně opracovanými pískovcovými kvádry, k severní straně kaple byly druhotně přizděny tři opěrné pilíře. Vstup na jihovýchodní straně budovy zakrývala drobná předsíň. Na bocích dveří se zachovalo ostění do výšky 1 m, další kusy ostění, zřejmě z oken, a sloupů byly vyzdviženy ze stěn vodních kanálů, které v 19. století probíhaly nad zbytky kaple.

Zdi kaple byly stavěné stejnou stavební technikou a ze shodného materiálu jako bazilika, její stáří tedy odpovídá nejstaršímu horizontu klášterní výstavby, to je první polovině 13. století. Odpovídá tomu i střešový materiál a armování nároží kaple, jehož analogii najdeme na původní klášterní bráně, jež se dnes skrývá v budově proboštství. Podlahu kaple pokrývala dvoubarevná mozaiková dlažba, jež se skládala z celkem 13 základních tvarů, jednotlivé typy se ještě odlišovaly velikostí (obr. 65b). Je to unikátní nález, takovou bohatost neznáme z žádné jiné lokality na našem území (dvoubarevné dlaždice známe např. z přízemí kaple v Plasích, různorodost jednotlivých typů se objevuje na Velehradě, v Hradišti nad Jizerou nebo v Nepomuku, kde jsou navíc pokryty hnědou sklovitou polevou²³⁵). Zvláštností je, že pod touto mozaikovou podlahou se, o 30 cm níže než práh vstupu, nacházela ještě litá vrstva vápenné malty, na níž

²³² Belcredi 1993, 318, obr. 2a. Opět v textu článku neuvádí, jak k této představě dospěl.

²³³ Viz poznámky 53 a 54.

²³⁴ Belcredi 1993, 321n.

²³⁵ Belcredi 1993, 327.

nebyl jediný otisk po dlažbě. Tato vrstva malty i mozaiková podlaha byla porušena hroby, během archeologických výzkumů jich bylo zjištěno celkem třináct. Část jich byla orientována podle osy kaple, část však byla položena tak, aby odpovídala správné orientaci klášterní baziliky. Některé hrobové jámy skrývaly dětské kostry. Podle zachování dlažby z počátku 15. století se zde pohřbívalo pouze ve 13. a 14. století, později již ne.

Belcredi si ve svém článku klade velmi odvážnou otázku, zda nebyla jako kostel, který měl být vysvěcen někdy na počátku roku 1239, myšlena právě tato kaple²³⁶. Označuje ji za starší sestru klášterní baziliky. Klášter pro plnění svých funkcí potřeboval sakrální stavbu, tak byla nejdříve postavena drobná stavba, jejíž vztyčení netrvalo tak dlouho jako v případě velké baziliky. První pohřby vložené pod podlahu kaple sledují její orientaci, v okamžiku dokončení baziliky se však již orientují na osu této budovy. Pohřbené jedince považuje Belcredi za první probošty a donátory, nevysvětluje však přítomnost dětských pohřbů. Posléze spojuje kapli s činností špitálu, který byl v rámci cisterciáckých klášterů běžně provozován.

Ke zbourání kaple došlo zřejmě v souvislosti se statickými poruchami, jež se projeví na severní stěně, její vychýlení směrem ven bylo možné pozorovat během archeologického výzkumu. Proto již ve středověku byla tato stěna vzepřena třemi opěrnými pilíři, přestavba v 18. století ji však neúměrně zatížila nastavěnou věží, což už zřejmě kaple neunesla. Demolici možná předcházelo samovolné zřícení části stavby.

Existence kaple vzbuzuje řadu otázek. Je možné, aby si nechaly řádové sestry stavět dvě kamenné stavby zároveň, když daleko rychlejší a levnější bylo postavit v rámci klášterního provizoria svatyni ze dřeva a následně se věnovat kamenné výstavbě, jak nám to dokládají písemné i archeologické prameny z jiných lokalit? A stejně podivné je, že se nikde, v žádných písemnostech kláštera, neobjevuje jediná zmínka o této stavbě. A to za celých 550 let její existenci. Pouze místní legenda z 19. století vypráví, že zde byly oblékány nově přijímané jeptišky do řádového roucha²³⁷.

Nesmírně zajímavé jsou nálezy propálených vrstev pod podlahou a základy kaple, místy se zbytky uhlíků až do mocnosti 15 cm. Objekty naplněné těmito vrstvami datuje keramika ze samého počátku 13. století²³⁸. Tato situace jasně dokládá, že zde existovalo osídlení už před vznikem kláštera. Stál tu snad nějaký dvorec? Sídlo župana, jenž na Tišnovsku zastupoval zeměpána? Či snad stanice na obchodní stezce? Nebo se jedná o klášterní provizorium, které vzniklo dlouho před oficiálním založením kláštera v roce 1234, možná ještě za života Přemysla Otakara I.?

Přítomnost královny Konstancie a dalších členů přemyslovské rodiny v Porta coeli nás nutně musí vést k otázce, zda se v případě kaple sv. Kateřiny nejedná o soukromou kapli donátorů. S takovýmto typem církevních staveb se lze setkat v českých zemích na královských fundacích v Plasech, ve Zlaté Koruně nebo u sv. Anežky v Praze²³⁹. V monastickém prostředí byly viditelným vyjádřením dvorské kultury, sloužily k soukromým mším, popř. jako pohřební kaple zakladatelů a významných donátorů. L. Belcredi tuto eventualitu též připouští.

Použitý kamenný materiál, řada kamenických článků, ale hlavně neobyčejná zdobnost dlaždicové podlahy, v cisterciáckém prostředí nemyslitelná, svědčí o výlučnosti kaple jako prostoru pro soukromou zbožnost královny Konstancie. Pro tuto skutečnost dále mluví i stejná doba výstavby kaple i baziliky, což dokládá shodná technika zdění i opracování pískovcových kvádrů, a to v době, kdy už zde řádové sestry sídlily. I když pobývaly v dřevěném provizoriu, podle řádových pravidel musela být jeho nezbytnou součástí i sakrální část - nová skupina řeholnic by jinak nebyla na dané místo vyslána. Jestliže řeholnice měly kde vykonávat své pobožnosti, nebylo nutné se zdržovat výstavbou další provizorní stavby, byť kamenné, daleko efektivnější bylo co nejvíce prostředků soustředit na vztyčení velkého klášterního kostela.

Kaple donátorů samozřejmě nemusela tomuto účelu sloužit po celou dobu své existence, další běh událostí to ani neumožňoval. Po smrti královny

²³⁶ Belcredi 1993, 323.

²³⁷ Jako první uvádí Wolny 1856, 353; po něm to opakuje řada místních autorů.

²³⁸ Belcredi 1993, 325.

²³⁹ Kuthan 1986, 40.

Konstancie zde již nesídlil žádný příslušník panovnické rodiny, ani zde nebyla některým z jejích členů vydána jediná listina, která by dokládala alespoň občasné návštěvy. Kaple pak mohla sloužit jako špitální či poutnická a v době vzniku okolní laické zástavby, budoucí obce Předklášteří, také jako farní (kostelík Nejsvětější Trojice jižně od kláštera byl postaven až v roce 1555). Jak už jsem se ale zmínil výše, prameny nám o kapli nic nenaznačují, mlčí, jako by ani do kláštera nepatřila.

III.3.7 Opevnění komplexu

Od roku 1976 probíhala oprava budovy proboštství pro další potřeby Podhoráckého muzea. Nejdůležitějším výsledkem této rekonstrukce bylo objevení středověkého jádra budovy, které se dochovalo ve hmotě zdiva východního křídla proboštství. Zde se budu zabývat jihovýchodní částí tohoto objektu, severozápadní části se dotknu v následující kapitole. V uvedeném případě se jedná o stavbu na obdélném půdoryse se široce otevřenými průchody v jihozápadní a severovýchodní zdi, jež jsou dnes zazděny novověkými zazdívkami (obr. 15). Před severozápadním průchodem se dochovala torza nejméně dvou románsko-gotických piliřů s patkami a hlavicemi, odpovídající nejstarší fázi kláštera (obr. 65c)²⁴⁰. Na bocích budovy jsou pak vidět tři zachovalá nároží z opracovaných bloků červeného pískovce, čtvrté je dnes skryto v hmotě proboštství (obr. 65a). Podle názoru, který v archivních dokumentech vztahujících se k roku 1986 prezentuje ing. arch. Vladimír Novotný, se jednalo o relikv původní vstupní budovy do klášterního areálu s klenutým průjezdem a snad i s paralelní brankou pro pěší, jež mohla být součástí nejstaršího obydlí abatyše²⁴¹.

V závěrečném roce oprav na budově muzea vyhotovil L. Konečný stavebně historický průzkum²⁴², ve kterém velmi podrobně rekonstruuje středověkou podobu tohoto branského stavení. Brána měla čtvercový půdorys o straně 4,5 m, její zdi jsou silné 110 cm²⁴³. Průjezd na jihozápadním průčelí branského stavení se spolu s brankou pro pěší, popř. jen úzkou špehýrkou, nacházel v nice, jež se zahlubovala do masy brány asi o 30 cm²⁴⁴. Z ostění této brány může pocházet i do mírného oblouku opracovaný pískovcový článek, který se dnes nachází zazděný v sousedním piliři renesanční přístavby, jež předstupuje před středověkou hradební zeď. 90 cm pod dnešním povrchem se nachází nárazové patníky, jež vymezovaly původní vjezd o šířce 230 cm²⁴⁵. Čelo brány vystupovalo asi jeden metr před hradební zeď, obě nároží jsou armována opracovanými pískovcovými kvádry. Vlastní brána byla snad sklenutá vysokým obdélným polem křížové klenby, v základech brány i ve zdi nedaleké stodoly byly nalezeny fragmenty žeber o klínovém profilu (obr. 16). Vnitřní prostor brány mohl mít též vlastní kamenickou výzdobu, L. Konečný v této souvislosti připomíná fragment kamenné desky s reliéfními sedilemi s raně gotickými oblouky (160x85), který se podle Raabovy zprávy z roku 1895 nacházel v klášterní zahradě²⁴⁶. Na povrchu zdiva brány bylo zjištěno několik vrstev omítek, na povrchu šedobílé gotické vrstvy se zachoval zbytek obrazce provedeného okrovou linkou, tvořeného kruhem s připojenými trojúhelníky, patrně symbolického významu²⁴⁷.

K severovýchodní straně brány zřejmě přistupovala arkáda o jednom klenebním poli, která s ní nebyla stavebně provázána, naopak byla k ní přistavěna na spáru. Rozdíl mezi výškou dochovaného armování z opracovaných pískovcových bloků a výškou piliřů mluví vcelku přesvědčivě pro tuto

²⁴⁰ NPÚB, Spisový archiv, fond Porta coeli, zpráva z roku 1986.

²⁴¹ V. Novotný používá pro budovu proboštství pojem prelatura.

²⁴² Konečný 1988.

²⁴³ Belcredi 1993, 317.

²⁴⁴ Konečný 1988, 84.

²⁴⁵ Belcredi 1993, 317.

²⁴⁶ Mramorová deska podobná menze s gotickým dekorem, 160 cm široká a 85 cm vysoká, která leží v klášterní zahradě, může být zbytkem starého náhrobku, snad boční stěna tumbly. Raab 1895, 30. Podle použitého materiálu, tj. mramoru, bych se spíše přikláněl k Raabovu vysvětlení.

²⁴⁷ Konečný 1988, 34.

možnost²⁴⁸. Tuto arkádu nesly dva pilíře, do té doby považované za renesanční, podle autora zprávy však patří též k nejstarší stavební etapě kláštera. Právě o nich se zmiňuje ve své zprávě V. Novotný. Analogické pilíře o příčném profilu čtverce s okosenými rohy, tedy nepravidelného osmiúhelníku, L. Konečný nachází v českém hradním stavitelství (např. Zvíkov či Písek). Taktéž celé branské stavení zapojuje do rámce našeho hradního stavitelství (jako téměř identickou obdobu předklášterské brány uvádí zbytky přestavěné hranolové věžovité stavby s průjezdem, objevené na hradě Veveří - obr. 102c,d)). Podobné objekty se ale nacházely i v klášterním prostředí, což autor dokládá sice nedochovanými, ale z archeologických či ikonografických pramenů známými příklady z klášterů Ostrov u Davle, Sázava, Zlatá Koruna či Vyšší Brod²⁴⁹.

Na výzkumu branského stavení se podílel Ludvík Belcredi, který v letech 1987 až 1992 prováděl archeologický výzkum v prostoru celého kláštera, ve snaze odpovědět na otázku o podobě a rozsahu středověkého sídla²⁵⁰. Výše jsem se zmínil o vstupní bráně při jižním okraji areálu. K jejím bočním stěnám se připojovala hradební zeď o síle 1,2 m, která se v torzech dochovala v jihozápadní i severozápadní stěně proboštství, v prostoru na jih od baziliky je doložena pouze archeologicky. Hradba v těchto místech nejprve rovnoběžně sledovala jižní zeď kostela, v místech před jižním průčelím příčné lodě se však lehce zalomila k severu a mířila k budově hovorny postavené v roce 1635. Existenci zbytků této hradby můžeme předpokládat ještě v 18. století, kdy se o ni opírala dřevěná chodba viditelná na nejstarších vyobrazeních kláštera. Belcrediho rekonstrukce klášterního opevnění²⁵¹ vytyčuje průběh hradební zdi i na západní a severní straně komplexu, někde přerušované, tj. hypoteticky, jinde plnou čarou, tedy dochovaný stav (obr. 13). V textu se však nezmiňuje o výzkumech, které by tuto představu dokládaly. Důvodem, proč tak učinil, je zřejmě předpoklad, že na západní hradbu položili na počátku 17. století západní průčelí dnešního Deskového dvora, stejně tak mohli postupovat stavitelé i před polovinou 18. století, kdy jim zbytek severní hradby snad posloužil jako základ pro severní čelo kvadratury zvané Bělídlo.

V prostoru před jižní hradbou a bránou byla archeologicky prokázána existence hlubokého příkopu. Výkop vedený do hloubky 2 m od dnešního povrchu nenarazil na jeho dno, též nebyla zjištěna jeho šířka. Hradba byla na vnější straně založena mnohem hlouběji než směrem dovnitř kláštera. Dokladem tohoto příkopu je i velká vzdálenost hospodářských stavení od hradby. V době jejich vzniku se muselo počítat s příkopem i se širokou cestou po jeho obvodu. K zániku tohoto obranného systému došlo během 17. století, kdy se v souvislosti s výstavbou vnější ohradní zdi přežil²⁵². Dokládá nám to i existence velkého množství především renesanční keramiky včetně kachlů, nalezené v zásypu příkopu. Příkop byl napájen vodou, čímž se z kláštera stala velmi těžko dobývatelná vodní pevnost. Náhon, jež dodnes protéká areálem kláštera a je podle Belcrediho již středověkého původu, tehdy napájel velký rybník severně od komplexu, který skýtal ochranu i vodu do příkopů. Dnešní průběh koryta získal náhon asi až v novověku, kdy systém vodních příkopů přestal sloužit svému účelu.

V západním nároží proboštské budovy stavebně historický průzkum odhalil existenci obdélného prostoru středověkého stáří, jehož zdi z lomového kamene se dochovaly v celé výšce dnešní budovy. Vzhledem k exponované poloze v zalomení hlavní hradby se jedná o nárožní věž, jež kdysi chránila na této straně klášter²⁵³. Stejnou věž odhalil průzkum i v mase novověké hovorny, jež se dnes přimyká k jihovýchodní straně presbytáře kostela²⁵⁴. Mezi touto věží a presbytářem Belcredi předpokládá původní středověký vstup z laické části kláštera do části klauzurní. Mimo tyto dvě věže a věžovitou bránu má na plánu Belcredi vyznačeny ještě další

²⁴⁸ Belcredi 1993, 317 se též domnívá, že jde o druhotnou přístavbu.

²⁴⁹ Konečný 1988, 85.

²⁵⁰ Belcredi 1993.

²⁵¹ Belcredi 1993, 318, obr. 2a.

²⁵² Belcredi 1993, 318.

²⁵³ Podle Belcrediho zde stávala od prvopočátku, Konečný 1988, 90 se však domnívá, že byla do této části opevnění vložena až v pokročilém či pozdním středověku.

²⁵⁴ Belcredi 1999, 321.

tři věže, a to na západní a severní straně, opět však bez jediného zdůvodnění v příslušném textu²⁵⁵.

V páté místnosti proboštství, počítáno od jižního konce, tedy od středověké brány, byla nalezena studna, která byla podle charakteru kamene označena za středověkou, tehdy se nacházela venku před budovou. Svoji západní stranou se přimyká k původní hradbě, zbylé tři strany jsou dozděny do tří čtvrtin kruhu, a to z pravidelně opracovaných kvádrů. Vzhledem ke skutečnosti, že od hloubky 4 m byla zděna do kruhu na všech stranách²⁵⁶, můžeme předpokládat, že do této hloubky byly na této straně opevnění položeny základy hradby, a stejné hloubky zde dosahoval i příkop. Jelikož na této straně byl klášter vzhledem k okolnímu terénu nejpřístupnější, nemusí nás hloubka čtyř metrů překvapovat. Dna studny nebylo pro špatný stav zachování zdíva dosaženo. Samotná studna zřejmě sloužila přilehlé budově k zásobování vodou.

III.3.8 Opatství, hospic, špitál nebo kurie?

Během stavebně historického průzkumu a archeologického výzkumu probíhajících v roce 1988, byly v severozápadním sousedství branského stavení objeveny zbytky stejně starého objektu²⁵⁷. Stavení se opíralo o jižní hradbu, jeho dispozice je přibližně vymezena stávajícím východním křídlem proboštství. Konečný se nezmiňuje o provázání se severozápadním nárožím brány, v jeho textu najdeme pouze zmínku o určité návaznosti v úrovni vnější arkády. Do hradby byla podle zjištění navázána zeď ohraničující středověkou budovu na severozápadě a jedna vnitřní příčka. Konečný tuto dispozici doplnil ještě o jednu příčku a získal tak budovu o délce asi 30 m, jejíž půdorysná symetrie byla dána užší, příčně obdélnou místností, k níž po stranách přiléhaly stejně velké obdélné prostory. K této dispozici na severovýchodní straně přistupovala průběžná chodba v návaznosti a šíří prostoru mezi branou a jí předloženou arkádou. Při severovýchodní straně celého výše popsaného objektu byla objevena zeď, jež směřovala do prostoru nádvoří. Zdá se tedy, že se na severní konec stávajícího gotického traktu kolmo připojovalo ještě jedno křídlo. Též podle určitých indicií se Konečný domnívá, že arkáda před severovýchodním průčelím brány mohla mít pokračování, a to oběma směry. Směrem k západu běžela před prozkoumanou gotickou stavbou, její směřování k východu by naznačovalo, že se i zde připojoval k branskému stavení a jižní hradbě stavební objekt, jež se sice nezachoval, ale jehož podobu lze v jemném náznaku spatřit na kresbě z roku 1727.

Pro objasnění funkce budovy vedle klášterní brány předkládá Konečný několik možných vysvětlení²⁵⁸. Mohlo se jednat o proboštství, opatství, hospic pro chudé poutníky nebo klášterní špitál. Proboštství nemělo v prostředí středověkých klášterů ustálený stavební typ, navíc se u žádného z ženských klášterů autenticky nedochovalo. Opatství stávalo v blízkosti vstupu do kláštera a mívalo svoji samostatnou hovorňu. V Předklášteří se nám dochovala budova Opatství s hovorňou v sousedství závěru klášterní baziliky, obě stavení pocházejí z 1. poloviny 17. století, o středověkém umístění nemáme žádnou informaci. Hospice pro poutníky a klášterní hosty vyrůstaly v prostoru laické části kláštera a mívaly někdy, podobně jako u objeveného objektu, dispozici dvou prostor po stranách střední úzké místnosti, ženy a muži tak odpočívali zvlášť. Na hospic mohl navazovat špitál, jež se mohl nacházet v nedochovaném křídle gotické budovy, jehož základy byly vykopány v prostoru nádvoří. Klášterní špitály byly umístovány dál od vlastního kláštera, z hygienických důvodů v sousedství vodních kanálů a měly vlastní kapli. Konečný předpokládá existenci dodnes fungujícího kanálu už ve středověku, kaple sv. Kateřiny stávala nedaleko, špitál by tedy byl zajištěn všemi potřebnými náležitostmi.

O gotické stavbě v sousedství vstupní brány se zmiňuje i L. Belcredi²⁵⁹. Podle jeho výzkumu budova dosahovala k výraznému zalomení hradby, dnes jihozápadnímu zalomení stávajícího proboštství, a obsahovala

²⁵⁵ Belcredi 1993, 318, obr. 2a.

²⁵⁶ Belcredi 1993, 320.

²⁵⁷ Konečný 1988, 83n.

²⁵⁸ Konečný 1988, 88n.

²⁵⁹ Belcredi 1993, 319.

dvě nebo tři místnosti. Není si jist, zda se jednalo o jednorázovou, či postupně rozšiřovanou stavbu. V období renesance byl průjezd branským stavením zazděn a po určitou dobu se do klášterního areálu vstupovalo průchodem probouraným skrze toto stavení. Způsob využití objektu vidí Belcredi v proboštství, spojeném s ubytováním pro hosty či útulkem pro pocestné. Odmítá možnost hovorny, neboť tento prostor měl své přesné umístění v budově konventu. Taktéž opatství, tedy v našem případě byt abatýše, se z konventních budov vyčleňuje až mnohem později²⁶⁰.

Základ zdiva vyběhající do prostoru nádvoří v úrovni příčky mezi 2. a 3. místností gotického stavení, který se zachoval pouze v délce asi 2 metrů, Belcredi neinterpretuje jako zbytek dalšího křídla budovy, kde by se mohl nacházet klášterní špitál. Podle něho jde pouze o zeď, vlastně jakousi příčku, směřující k nároží dnešní novogotické kaple, jež kdysi oddělovala svět laiků od světa řádových sester²⁶¹.

Ani L. Konečný, ani L. Belcredi si nepoložili otázku, kde v klášterním komplexu sídlila královna Konstancie. Jestliže se v části, jež bychom mohli označit za laickou, nenašly zbytky jiné budovy než stavení v sousedství brány, nemáme moc možností. Pochybuji, že královna sídlila přímo v prostorách konventu, nebyla členkou řádu a jako vdova se jí ani nikdy nemohla stát. Navíc řádové regule v tomto prostoru nedovolovaly jakékoliv honosné úpravy, které by dostatečně reprezentovaly bývalou královnu. Budova o délce 30 m, možná ještě větší, jestliže připustíme možné severní křídlo objektu či pokračování od brány východním směrem, doplněná o venkovní piliřovou arkádu, se jeví jako daleko příhodnější pro pobyt královské donátorky. Nedaleko stála kaple, jejíž nádherná mozaiková podlaha určitě splňovala náročné požadavky panovnice, která zde vykonávala své soukromé modlitby. Navíc ze severního konce tohoto stavení byl nejlepší výhled na západní průčelí baziliky, královna odtud mohla v klidu sledovat, jak roste brána, která jí měla zajistit cestu do nebeského Jeruzaléma.

III.4 Postup výstavby a konečná podoba

Několik velmi drobných zmínek v listinném materiálu nám dokládá, že se v Předklášteří mezi lety 1232 a 1240 nepřetržitě stavělo. V přítomnosti a pod dohledem královny Konstancie stavba vyrůstala nezvykle rychle, stavební podnik byl zajištěn především z jejích příjmů a z peněz dalších donátorů. Pozemková držba kláštera i jeho finanční příjmy z patrocinií by však nemohly tak velkou stavební aktivitu zajistit. Představu královny Konstancie jako hlavní hybatelky výstavby klášterního komplexu podporuje i očividný spěch, který zapříčinil několik dodnes viditelných stavebních chyb a nepřesností. Královna si přála, dřív než zemře, vidět své dílo v konečné podobě.

V roce 1948 se D. Líbal poprvé vyslovil k postupu na stavbě baziliky. Podle charakteru dochované výzdoby došel k závěru, že stavba byla provedena celkem jednotně a postupovalo se od příčné lodi směrem na západ, posléze bylo dokončeno kněžiště, nejzápadnější část hlavní lodi a závěr kostela jsou tedy nejmladší²⁶². M. Sedláčková-Kladivová provedla o rok později ve své diplomové práci velmi podrobný rozbor výzdoby jednotlivých hlavic a konzol a došla k prakticky stejnému výsledku²⁶³. Za nejstarší část kostela považovala severní rameno příčné lodi, neboť podle nakoso postaveného opěrného pilíře, jež drží toto rameno v severovýchodním rohu, muselo být vytýčeno v době, kdy se ještě nepočítalo s přímým napojením východního křídla přilehlého konventu. Stavba pak pokračovala od transeptu na západ a na východ, nebyla nikdy přerušena a vznikla jako jeden celek. Klenby nebyly nikdy nahrazovány či doplňovány a jsou všechny původní. Nejzápadnější část nad kruchtou a presbytář se závěrem se podle Sedláčkové vyznačují nejpokročilejšími prvky - tvar žeber, konzoly a hlavice, figurální motivy, okna závěru. Architektonické detaily a dekor těchto částí jsou též nejpříbuznější detailům křížové chodby.

A. Kalinová se pokusila v roce 1980 o revizi této tehdy už obecně přijaté představy. Její hlavní námitka zněla, že srovnání užití

²⁶⁰ Belcredi 1993, 320.

²⁶¹ Belcredi 1993, 321.

²⁶² Líbal 1948b, 22.

²⁶³ Sedláčková-Kladivová 1949, 59-61.

konzervativních architektonických prvků vedle až překvapivě pokročilých v chrámovém interiéru nemůže být zcela spolehlivým ukazatelem stáří jednotlivých částí²⁶⁴. Jejich výskyt vysvětlovala spíše rychlým průběhem stavby, kdy se zde smísila práce několika stavitelů s různou zkušeností. Počátek stavby tedy sice viděla v příčné lodi, zároveň se však začalo stavět i západní průčelí, do něhož byl druhotně umístěn velký portál. V trojlodí se tak postupovalo proti sobě, zároveň od východu i od západu. Západní části trojlodí tvarově odpovídá řada detailů v kněžišti. Kalinová tak předpokládá, že na střední části kostela pracoval stavitel či skupina kameníků, kteří měli buď více času, nebo je vedla snaha o co nejdokonalejší dílo, zatímco dělníci a kameníci, kteří měli na starosti východní i západní konec chrámu, museli velmi spěchat a nebdali tolik na celkovou úpravu, zato ale jejich práce vykazuje nejpokročilejší rysy. Následně se budovaly arkády mezi loděmi, na nichž jsou přilepeny velmi pokročilé svazkové přípory. Pak přišlo zaklenutí trojlodí, které je zase velmi archaické, mohutná žebra i meziklenební pasy mají polygonální profil a vyžlabení na šikmých plochách.

Dnes se však odborníci přiklánějí k názoru, že stavba byla vytyčena jednotně a její obvodové stěny byly zvedány současně. Naposledy se tímto tématem zabývala H. Soukupová, která svůj názor, že obvodové zdivo chóru a trojlodí baziliky patří jedné stavební etapě opírá o existenci celé řady kamenických značek, zachovaných na východní straně presbytáře i po celém jižním a západním obvodu kostela. Jedna se dokonce nachází i na vnitřní straně severního ostění dveřního otvoru v západním portále. Na základě těchto indicií se badatelka domnívá, že východní chór i vytyčení příčné a hlavní lodi včetně západního průčelí patří do první stavební etapy, kterou provedl mistr vyškolený ve Francii, jenž dokonale ovládal rané cisterckoburgundské tvarosloví. Druhá stavební etapa zahrnuje zaklenutí příčné a hlavní lodi klášterního kostela, romanizující obloučkové vlysy v obou štítech a okna ukončená půlkruhem. Provedla ji domácí huť, ovlivněná klášterem benediktinů v Třebíči, a to v době po smrti královny Konstancie²⁶⁵.

Průběh výstavby baziliky lze hledat patrně někde uprostřed mezi podrobnými rozbory A. Kalinové a H. Soukupové. Kamenické značky jasně dokládají, že k vyměření a založení stavby došlo naráz po celém obvodu a její stěny byly zvedány zároveň. Na stavbě se pravděpodobně sešli nejméně dva stavitelé s různou zkušeností, kameníků pak ještě daleko více. Dnes již obtížně rozhodneme, zda stavitelé pracovali na stavbě zároveň, nebo se tu za sebou střídali. Osobně se přikláním k první možnosti, stavbu založila pozdně románská huť, postup její práce však byl pomalý, proto byl povolán ještě jeden stavitel s vlastními kameníky, který dostal za úkol pracovat na východní části stavby. Proto se nám jeví coby nejpokročilejší částí kostela vysoká okna s kružbami a klenba v presbytáři, kde kamenická výzdoba vykazuje výrazné poučení v předklasické gotice. Logicky by tak tento prostor měl být nejmladší částí stavby. To je ale v rozporu s našimi představami, že se právě tato část dokončovala nejprve, aby se zde mohlo co nejdříve začít s vykonáváním církevních obřadů. S dokončením kněžiště je také tradičně spojováno vysvěcení kostela, o němž mluví listina z roku 1238²⁶⁶ a pohřeb markrabího Přemysla na podzim roku 1239. Svůj úkol zřejmě druhý stavitel splnil dříve než starší dílna, které zůstalo na starosti celé trojlodí i s příčnou lodí. Příčnou loď tato dílna zaklenula ještě sama, ale se zakrytím trojlodí jí pomohla část kameníků z mladší hutě poté, co byl dokončen chór. Postup dvou skupin stavitelů proti sobě nám očividně dokládá stavební chyba v severní boční lodi mezi druhým a třetím klenebním polem počítáno od křížení²⁶⁷. V místě střetu se objevil rozdíl 55 cm²⁶⁸, chyba byla vyřešena vložením druhého meziklenebního pasu, který nesou jednoduché konzoly zapuštěné do hmoty zdi vedle hlavic přípor (obr. 33d), na nichž

²⁶⁴ Kalinová 1980, 54.

²⁶⁵ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002.

²⁶⁶ CDB III/2, s. 258-259, č. 201.

²⁶⁷ Výsledkem stejného postupu bude zřejmě i diagonálně postavený pas v prostřední arkádě mezi hlavní a jižní lodí, o kterém se zmiňují v popisu baziliky.

²⁶⁸ Hladík 1994, 105.

spočívá pas první, řádně umístěný. Tuto pomoc můžeme též vysledovat ve výzdobě celé střední a západních části obou bočních lodí.

Bohatě zdobený portál byl do západní stěny kostela vložen v době, když už její výstavba značně pokročila. Jeho výzdoba je jen z malé části dílem kameníků, jež se podíleli na výzdobě kněžiště chrámu a ambitu. Valná část kamenické práce vyšla z rukou tvůrců, u nichž můžeme předpokládat, že byli povoláni speciálně pro tento úkol. V této souvislosti nesmíme pominout možnost, že některá, a to především sochařská a reliéfní díla, mohla být přivezena už hotová z dílny, jež pracovala buď v místě výskytu materiálu, nebo na jiné stavbě. O spěchu, který práce na portálu doprovázel, jsem se podrobně rozepsal v příslušné kapitole. Zde bych jen doplnil, že podle charakteru hlavic a konzol umístěných na vnější ploše portálu, které odpovídají výzdobě ambitu, se jeví, že na dokončení této části stavby pracovali v rámci urychlení i kameníci z konkurenční hutě.

Stavební práce na konventu začaly později než na bazilice. Dokládají to určité nepravidelnosti, které objevíme, jestliže srovnáme půdorysy baziliky a kvadratury (obr. 9). Jejich výsledkem je zmíněný nakoso postavený opěrný pilíř severovýchodního nároží příčné lodě (obr. 29a), zesílení zdi v jihovýchodním rohu ambitu a posun zdi mezi západním křídlem ambitu a přilehlým prostorem, kde se dnes nachází klášterní kaple. Poslední případ je vůbec zvláštní, neboť tato zeď v jižním směru nenavazuje na vlastní průčelí kostela, ale na hmotu zdiva, která byla ke kostelní fasádě přizděna z důvodu vložení západního portálu. Pravda, není to návaznost přímá, v místě kontaktu se nachází ona zmíněná malá komůrka, přístupná kdysi pouze z točitého schodiště, jejíž vnější stěně je přisuzováno jednou gotické, jindy barokní stáří. Gotický původ jí přiznává E. Dufek, který zároveň píše o barokních cihlových dozdívkách k původnímu zdivu z důvodu výstavby věže nad komůrkou²⁶⁹. Barokní původ připisuje zdi D. Líbal, který však činil svůj průzkum po stavebních změnách, jež na bazilice provedl právě prof. Dufek. V případě prokázání zmíněné hmotové návaznosti bychom však mohli rozhodně říci, že k vyměření západního křídla konventu došlo až po rozhodnutí vložit do průčelí kostela západní portál.

Výše zmíněný fakt by měl vůbec dopad na relativní určení stáří celého konventu. Bazilika je nejstarší částí vlastního kláštera. Posléze, s kratším časovým odstupem, vyrostlo východní křídlo konventu, které bylo velmi důležité pro klášterní život, neboť obsahovalo kapitulní síň²⁷⁰. Dvě okna s půlkulatým záklenkem, přivádějící světlo do kapituly, zbytek dalšího, vedoucího do prostory severně od ní, a snad i mohutné valené klenby obou jižních místností, z nichž jedna je spojena s ambitem půlkulatým portálkem, dokládají, že se na něm podílela pozdně románská huť. Kapitulní síň v této první fázi výstavby konventu zřejmě získala plochý strop, stejně jako další prostory na sever od ní, celé východní křídlo bylo vystavěno jako přízemní a asi v této podobě i dlouho zůstalo. Po nějaké době následuje vytyčení a stavba dvoupodlažního západního křídla konventu, jeho jediné zachované středověké okénko nese neklamný znak gotického zalomení. Křížová chodba byla vyměřena zároveň s tímto křídlem kvadratury, vnější stěna její severní zdi přesně navazuje na stejnou zeď západního křídla, která byla s velkou pravděpodobností už i ve středověku zdi venkovní. V případě východního křídla konventu severní zeď ambitu už tak ideálně nenavazuje, což může být způsobeno za prvé různým stářím a za druhé pokračováním tohoto traktu dál na sever (jak to doložil archeologický výzkum L. Belcrediho). Křížová chodba byla založena na ploše dokonale pravidelného čtverce. Jestliže přistoupíme na předpoklad, že západní křídlo konventu bylo založeno v okamžiku rozšíření základu před západní fasádou baziliky pro velký portál, pak to znamená, že portál i křížová chodba vznikaly ve stejné době. Vlastní kamenická výzdoba nám to však příliš nedokládá, společné detaily lze najít jen na čtyřech konzolách na vnější stěně zdi zesílené pro portál. Daleko více podobností objevíme, jestliže srovnáme výzdobu ambitu s interiérem baziliky, a to především jejího kněžiště a západní části trojlodí. Zdá se, že větší část kameníků ze

²⁶⁹ Dufek 1950, 9.

²⁷⁰ H. Soukupová předpokládá, že východní část konventu, obsahující valené klenuté prostory a kapitulní síň, stála už v roce 1234, zbytek konventu se budoval postupně po tomto datu. Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002.

skupiny, jež byla původně pozvána na výstavbu presbytáře, po jeho dokončení pracovala na kamenických člancích pro ambit. Dokládá to i stejný profil žeber v kněžišti kostela, v křížové chodbě, a také v kapitulní síni.

Kapitulní síň byla podle názoru odborníků vyzdobena a zaklenuta jako poslední v konventu, a vlastně možná i v celém klášteře. Líbal považuje zdejší konzoly za nejpokročilejší, vidí na nich již počínající naturalismus. Taktéž podle Sedláčkové-Kladivové čisté precizní provedení s prvky počínajícího naturalismu dokládá, že tato část vznikala jako poslední v době výstavby prvotního komplexu. Je pravda, že je zde řada odlišností, které se nikde jinde v klášteře nevyskytují. Rohové konzoly vystupují ze zdi i s částí neopracovaného kamene, je možné, že sem byly vloženy až druhotně (obr. 60d). Abaky jsou pod houbovitým podvinutím bohatší o jednoduchý oblounek - s tímto detailem se jinde v klášteře nesetkáme. Též klenební svorníky mají pokročilejší výzdobu než exempláře na klenbě bočních lodí baziliky.

Jak tedy probíhala výstavba celého středověkého klášterního komplexu? Na místě, kde byl založen klášter, zřejmě existovalo nějaké osídlení již před tímto aktem. Zda se jednalo o zeměpanský dvorec nebo jen o běžné vesnické sídliště, to podle našich současných poznatků nedokážeme říci. V roce 1232, ale možná i dříve, zde vzniklo dřevěné provizorium pro první řádové sestry. Vzápětí byla započata výstavba kamenného kostela a zároveň s ním i kaple sv. Kateřiny. Bazilika byla založena po celém svém obvodu, její stěny vyrostly rovnoměrně. Nedlouho poté položili zedníci základy k východnímu křídlu konventu. Tyto práce prováděla kamenická huť, jejíž tvorba měla ještě pozdně románský charakter, i když, jak to dokládají polygonální zakončení závěru a bočních kaplí, s gotikou se již musela setkat. Ve stejné době, kdy bylo rozhodnuto o zesílení západního průčelí, aby do něj mohl být vložen velký portál, bylo vytýčeno i západní křídlo konventu. Jeho délka byla nastavena tak, aby spolu s bazilikou a již postaveným východním křídlem sevřelo přesně čtvercovou křížovou chodbu. Na výzdobu portálu byla pozvána nová kamenická huť. A třetí skupina kameníků byla přivedena, aby vztyčila okna a klenbu chóru. Obě tyto hutě už byly obeznámeny s tvaroslovím gotického stylu, jež tehdy do střední Evropy pomalu pronikal.

Provizorní budovy i rozestavěný kamenný areál kláštera vzápětí obklopilo opevnění, které mělo zajistit jeho bezpečnost. V prvotní podobě zřejmě šlo o lehké dřevo-hlinité opevnění, které bylo postupně nahrazováno kamennou hradbou. Na jižní straně areálu byla postavena brána, vedle níž velmi brzo vyrostlo stavení, které s největší pravděpodobností sloužilo jako sídlo královny a jejích hostů. Tato budova patřila k prvním dokončeným stavbám, a to spolu se zmíněnou kaplí sv. Kateřiny, jejíž honosná podlaha dokládá, že se v ní Konstancie věnovala své soukromé zbožnosti.

V okamžiku smrti královny na sklonku roku 1240 nebyl klášterní komplex zdaleka dokončen. Bazilika měla obvodové zdi a mezilodní arkády, byla asi celá zastřešena²⁷¹ a můžeme též předpokládat, že do chóru, popř. i do příčné lodě, byla vložena klenba. Odpovídala by tomu zpráva o chystaném vysvěcení kostela z roku 1238, tehdy musela být část stavby už hotova²⁷². V roce 1240 stálo již asi i východní křídlo kláštera, západní bylo ještě rozestavěno, zatímco ambit byl teprve v počátcích²⁷³ - jeho kamenická výzdoba zřejmě přišla na řadu až v závěru stavby kostela, ne-li až po jeho dokončení. Velký reprezentativní portál snad byl v době pohřbu Konstancie hotov - s jistotou to sice říci nemůžeme, ale spěch, se kterým se na něm pracovalo, nám dokládá, že se o jeho dokončení ještě za života královny pokoušeli²⁷⁴. Předsíň, která měla krýt portál před nepřízní počasí, už vybudována nebyla, stejně jako nebylo asi nikdy založeno, natož postaveno,

²⁷¹ Položení krovů a střechy na nedokončenou stavbu, kdy klenby byly vyzvednuty až o řadu let či celá desetiletí později, máme doloženo z řady středověkých i novověkých staveb.

²⁷² Taktéž Soukupová 2002 předpokládá první fázi baziliky před smrtí královny, druhou fázi až poté.

²⁷³ Stejněho názoru je i Kalinová 1980, dokončení baziliky klade okolo roku 1240, výstavba ambitu se podle jejího názoru protáhla až k roku 1250.

²⁷⁴ Tato představa je v rozporu s názorem D. Líbala 1948b, který považoval portál za nejmladší část kláštera, vybudovanou až po roce 1250, stejný názor zastávala i Drobná 1940.

severní křídlo ambitu. Po smrti královny vyschl bohatý pramen financí, pozemková držba kláštera stačila jen na dokončení rozestavěných částí komplexu. Toto dokončení můžeme vročit do 40. let 13. století, možná i do následujícího desetiletí, zvláště jestliže připustíme poškození klášterních budov Tatarů či Kumány během jejich tažení Moravou. Tehdy byly dokončeny konventní budovy (především zaklenuta kapitulní síň), křížová chodba a opevnění areálu.

Na počátku 2. poloviny 13. Století tak stála na soutoku Loučky se Svratkou vodní pevnost, kostel s přilehlým konventem obklopovala vysoká hradební zeď s bránou a obrannými věžemi v exponovaných místech zalomení hradby. Vedle branského stavení stála kamenná obytná budova, na nádvoří se nacházela kaple sv. Kateřiny a zřejmě i řada dřevěných budov hospodářského zázemí kláštera.

Představa, že klášter v Tišnově vyrůstal po poměrně dlouhou dobu, a to i přes viditelnou snahu královny Konstancie jeho stavbu co nejvíce uspišit, vychází ze zpráv, které máme z analogických klášterních založení. Doba mezi léty 1233 až 1240, tedy za života královny (s tímto vymezením se setkáme především ve starší literatuře), je velmi krátká, výše navrhovaných dvacet let stavební činnosti je daleko přijatelnější časový úsek.

Nejbohatší moravská cisterciácká komunita na Velehradě konala přípravu na stavbu klášterní baziliky od okamžiku svého založení v roce 1204 či 1205. Budování definitivní stavby započalo okolo roku 1220, k vysvěcení východních partií baziliky došlo na podzim 1228, zbytek kostela a konvent s ambitem vyrostl v letech 1230 až 1250.

Podobně dlouhodobě se stavěl i klášter v Oseku, založený před rokem 1200. V roce 1207 začala stavba kostela a již z roku 1209 máme zprávu o vysvěcení oltáře sv. Petra a Pavla a hřbitova. Klášterní svatyně, která však podle názoru badatelů nebyla ještě úplně dokončena, byla svěcena až v roce 1221. V letech 1225-1250 se předpokládá vybudování ambitu a kapitulní síně, celý konvent byl dokončen až v polovině 14. století.

Portě coeli svým rozsahem i majetkovým zajištěním velmi podobný cisterciácký klášter ve Žďáru se stavěl podle Žďárské kroniky Jindřicha řezbáře²⁷⁵ od okamžiku vysvěcení základů chrámu v roce 1252 až do roku 1277. Kronikář Jindřich nám zachoval unikátně podrobné zprávy o postupu výstavby, takže víme, že v roce 1255 stály zřejmě pouze zdi kostela - bez sloupů a klenutí. Mezi léty 1259 až 1262 byl pravděpodobně vysvěcen hlavní oltář a následně dokončen kostel, v roce 1263 byl konvent přeložen z dřevěného provizoria do kamenné stavby, avšak úplně dokončen byl až někdy před rokem 1277. S velkou pravděpodobností lze předpokládat, že Porta coeli i přes výjimečné úsilí královny Konstancie se z uvedené řady příkladů délkou své výstavby příliš nevyvíkal.

III.5 Umělecko-historický rozbor

III.5.1 Porta coeli mezi románským stylem a gotikou

Klášterní architektura v Předklášteří byla od počátku vědeckého zájmu označována jako přechodný styl. Tento pojem najdeme například u Ř. Volného²⁷⁶ nebo B. Sylvy-Tarouccy²⁷⁷ hluboko v 19. století. Dnes se tento pojem už tolik nepoužívá, snad jedině jako pomocný termín pro označení architektury, která ve střední Evropě vznikala v době, kdy vedle sebe současně existovaly kamenické hutě vycházející z tradic románského stylu a kameníci, kteří se již ve francouzském či německém prostředí seznámili s formami nastupující gotiky. Nejranější gotika, která se v našem prostředí projevila, se obecně nazývá cisterckoburgundská. Tento pojem v sobě spojuje název země původu a název řádu, který se nejvíce zasloužil o její rozšíření. Stavby postavené v této cisterckoburgundské gotice mají málokdy čistý formální charakter, ve většině případů nesou ještě prvky předchozí románské epochy. Část těchto starších forem se do tohoto stylu dostala již v zemi původu, a to jako důsledek tradičního cisterciáckého vnímání hmoty a prostoru, část pak vlivem domácího středoevropského prostředí. Tak je tomu i v tišnovském případě. Těžká nečleněná vnější hmota trojlodí, okna

²⁷⁵ Zemek - Pohanka 1964.

²⁷⁶ Wolny 1856, 341.

²⁷⁷ Sylva-Taroucca 1857, 14.

s půlkruhovitými záklenky, obloučkový vlys, jednoduchá rosetová okna, antikizující hlavice atd. patří sice ještě do předchozí epochy, avšak vysoká okna chóru s vloženou kružbou, polygonální půdorysy závěru i bočních kaplí, žebrové klenby čtyřdílné i šestidílné (v systému, jež již není vázaný, ale průběžný), štíhlé přípory (které vybíhají bez přerušení až k patě klenby), kružba oken předklasického typu v presbytáři, bohatá rostlinná dekorace portálu i hlavic, visuté svorníky, lomený oblouk portálu i okének v ambitu atd. prozrazují, že zdejší klášter byl jedním z prvních v českých zemích, který stavěli stavitelé poučení o formách nastupující gotiky. Nejviditelnějším důkazem těchto vlivů, vycházejících z pravlasti gotiky, je velký západní portál, jehož mohutný nálevkovitě se rozšiřující tvar s diagonálně postaveným členěním ostění a vloženými sochami apoštolů vychází z tradic severofrancouzských gotických katedrál.

III.5.2 Bazilika

III.5.2.1 Půdorys baziliky

Klášterní areál nebyl pravděpodobně v období prvotní výstavby kompletně dokončen, i tak můžeme říci, že jeho půdorys je redukovanou formou klasického členění cisterciáckého kláštera, jež bylo vytvořeno na počátku 12. století v Burgundsku a pomocí jednotlivých filiací postupně rozšířeno po celé latinské Evropě. Téměř ideální stav tohoto tradičního členění nalezneme na Moravě ve velehradském klášteře šedých mnichů (obr. 67), zatímco v Porta coeli, stejně jako v řadě dalších ženských klášterů, přesně dodržen nebyl, popř. nikdy nebyl ve středověku dotažen do konečné podoby.

V roce 1940 E. Bachmann publikoval své zjištění o nápadné podobnosti výše popsaného půdorysu předklášterské baziliky s dijonským kostelem Notre-Dame (obr. 73b)²⁷⁸, jež byl postaven v letech 1220-1240²⁷⁹. Popsal ho jako další variantu gotického trojapsidového půdorysu, který do střední Evropy přinesli stavitelé ze středoněmeckých staveb (Gelnhausen, Bamberg, Regensburg), jimž musela být dijonská stavba známa a kteří se vydali dál na východ. Cestu rekonstruuje přes jihovýchod Německa a po jižní cestě přes Východní marku, tedy přes Bavorsko a Rakousko, odkud se tento půdorys dostal až na Moravu. V českých zemích našla podle něho tato dispozice rychle následovníky (Žďár, Humpolec). V další práci o středoevropské architektuře mluví Bachmann přímo o saském půdoryse, který byl utvořen pod přímým burgundským vzorem²⁸⁰.

S možností převzetí půdorysu z Dijonu souhlasil ve svých pracích D. Líbal²⁸¹, který ho označil jako závěrovou dispozici burgundského původu, i V. Mencl²⁸², podle kterého znamenala tišnovská stavba první radikální vybočení z místních poměrů ovládaných přechodným cisterckoburgundským slohem. Podle M. Sedláčkové-Kladivové je předklášterská stavba pokročilejší proti svému vzoru poměrem klenebních polí 1:1 v lodi hlavní a vedlejších oproti vázanému systému dijonské stavby, zatímco šestidílná klenba, která byla v Notre-Dame použita v presbytáři, transeptu i hlavní lodi, se v Tišnově objevuje jen jednou. Šestidílná klenba, zrozená v Normandii a hojně využívaná ve francouzských katedrálách, se kolem roku 1200 vyskytuje i v Sasku (Magdeburk, Maulbronn). Podle autorky se k nám dostala přímo z Burgundska, kde se stala součástí cisterciácké řádové architektury²⁸³.

A. Kalinová zanesla do své diplomové práce názor, který vybočuje z řady přesvědčení o původu tišnovského půdorysu v Burgundsku²⁸⁴. Všimla si podobnosti této dispozice s klášterním kostelem ve slezské Třebnici (obr. 74a), který sice svým tvaroslovím ještě plně náleží románské epoše, ale už i zde najdeme trojlodní baziliku s příčnou lodí a závěrem doprovázeným po boku kaplemi. Odvolává se přitom na V. Ríchtra, který třebnický půdorys

²⁷⁸ Bachmann 1940, 58.

²⁷⁹ Kimpel - Suckale 1990, 332.

²⁸⁰ Bachmann 1941, 46.

²⁸¹ Líbal 1949, 14.

²⁸² Mencl 1969, 312.

²⁸³ Sedláčková-Kladivová 1949, 89.

²⁸⁴ Kalinová 1980, 61.

považoval za doklad vlivu hirsauské koncepce, která se ale v našem prostředí daleko více odrazila ve velehradském klášterním kostele. O tišnovským plánu se pak tento badatel vyslovil jako o zgotizovaném půdorysu hirsauské kongregace.

Se zmíněným slezským klášterem, ležícím asi šedesát kilometrů severně od Vratislavy, mělo české prostředí v této době bohaté příbuzenské a osobní kontakty, navíc Třebnice je nejpravděpodobnější místo, odkud mohly do Porta coeli přijít řádové sestry. Třebnický kostel se začal stavět krátce po založení kláštera v roce 1202, část byla vysvěcena již v roce 1219, celá stavba skončila někdy ve 30. letech. Budování baziliky v Tišnově se rozbihá brzy po roce 1232. Představa, že si řádové sestry s sebou přinesly půdorysnou koncepci klášterního chrámu, kterou v novém místě upravil stavitel, který měl určitou představu o gotickém tvarosloví, zní lákavě, ale historicky ji nelze doložit.

V nejnovější době se touto otázkou zabývala H. Soukupová, která nepodepírá názor odvození půdorysu baziliky od Notre Dame v Dijonu předáváním plánu mezi kamenickými hutěmi, ale konkrétní příbuzenskou vazbou²⁸⁵. Manželka markrabího Přemysla Markéta byla dcerou Oty vévody Andechs-Meran, jenž byl zároveň falckrabětem burgundským, neboť si v roce 1208 vzal dědičku svobodného hrabství burgundského Beatrix II. - vnučku císaře Fridricha I. Barbarosy. Tento Ota byl v roce 1233 na návštěvě na Moravě, což nám dokládá listina z 25.9.1233, v níž moravský markrabí Přemysl daroval ves Doloplazy klášteru v Langheimu²⁸⁶. Přemysl tak obdaroval rodový klášter Andechs-Meranů, Ota je na listině jmenovitě uveden. Podle představy H. Soukupové mohl právě vévoda Ota s sebou přivést na přání zete kameníky z Burgundska, popř. v domovské zemi pro zete získal skicu půdorysu dijonského městského chrámu. Nedostatek této hypotézy představuje fakt, že centrem Otových držav, tj. svobodného hrabství burgundského, byl Besancon, zatímco Dijon tehdy tvořil centrum burgundského vévodství, kde v té době vládla boční větev Kapetovců. Přemyslův tchán tedy nemohl mít nic společného se stavebníky dijonské Notre-Dame. Je otázkou, zda by se pokoušel získat plán stavby či dokonce kamenického mistra v sousední zemi, navíc na stavbě městského chrámu, a to v době, kdy kostel teprve rostl.

Analogie mezi oběma stavbami sice odpovídá v půdorysu, v obou případech jde o bazilikální trojlodí s krátkou příčnou lodí a dlouhým presbytářem se dvěma malými kaplemi na boku (obr. 73b), tady ale podobnosti končí. Polygonální presbytář tvoří v Dijonu sedm stran z dvanáctiúhelníku, zatímco v Předklášteří je to pět z oktogonu. Klenební vzorec je též jiný, dijonská bazilika ještě dodržuje vázaný systém, všechny křížové klenby hlavní a příčné lodě a presbytáře jsou šestidílné, samotné křížení dokonce osmidílné, nad ním se zvedá hlavní věž celé stavby. Pilíře mezi arkádami jsou válcové bez přípor, nad nimi lze spatřit triforium, okna mají lomený záklenek. Toto trojitě členění stěn je dodrženo i v závěru kostela, který drží mohutné třikrát odstupňované opěráky. Opěrné pilíře lze ostatně spatřit po obvodu celého kostela. Po stranách obou bočních průčelí na koncích příčné lodí stojí věžičky, které spatříme i při pohledu na hlavní fasádu, jež však nepřiléhá přímo ke kostelu, ale k jeho monumentální předsíni, která je nad arkádou zdobena dvěma patry trpasličí arkády. Válcové sloupy mezilodních arkád jsou zdobeny kalichovitými hlavicemi s pravidelnými jazykovitými listy zakončenými na špicí bobulí, nad nimiž se nacházejí oktogonální abaky²⁸⁷. Určité souvislosti se zde vyskytují, ale podobné analogie lze nalézt na řadě staveb v západní a střední Evropě. Více přijatelnější se mi jeví Richterův model, který počítá se zgotizováním pozdně románského půdorysu, v Richterově případě speciálně kostela třebnických cisterciáček, v mém pojetí jde o obecnější střeoevropský jev, který se týká cisterciáckého prostředí. Svou představu rozvádá v závěru této práce.

III.5.2.2 Stavební hut' a kamenické značky

²⁸⁵ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002.

²⁸⁶ CDB III/1, s. 50-51, č. 50.

²⁸⁷ Kimpel - Suckale 1990, obr. 336, 337, 339-341.

Na řadě míst této práce se dotýkám práce zedníků, kameníků, stavitelů i celých hutí. Velká stavba, navíc výjimečně rychle poháněná kupředu, vyžadovala velké množství lidí, především odborníků s požadovanými zkušenostmi. Kde se tehdy na Moravě vzali? Je to další komplikovaná otázka, spojená s výstavbou kláštera. Zde je důležité si uvědomit, že nevíme, zda kamenické hutě byly tehdy již poměrně ustálené skupiny kameníků vedené nejzkušenějším stavitelem, a to i po delší dobu, nebo zda byly podle potřeby nově sestavovány případ od případu. Na základě dnešního poznatku, že novější stavby v našem prostředí nevyrůstaly umělecky ze starších, a tak se mezi nimi velmi těžko hledají vzájemně související tvary a analogie, bude pravděpodobnější spíše druhá varianta.

S problematikou stavitelů a hutí těsně souvisí výskyt kamenických značek na předklásterské bazilice. Jako první na ně upozornila Sedláčková-Kladivová, neboť teprve terénní práce na jižní straně baziliky ve 40. letech 20. století odkryly sokl, na kterém se jich nachází nejvíce. Tato badatelka je označila za románské, rozdělila přibližně do patnácti základních typů a upozornila na analogie v Oslavanech a v Anežském klášteře v Praze (obr. 17)²⁸⁸. S určením, že kamenické značky na bazilice odpovídají ještě románskému slohovému období, souhlasil i Líbal²⁸⁹. Diplomová práce A. Kalinové obsahuje podrobný přehled 59 typů značek (obr. 18 a 19), počet zjištěných příkladů těchto typů a seznam památek na našem území a v zahraničí, kde se vyskytují analogické případy (Anežský klášter, Oslavany, Velehrad, Špilberk, Doubravice nad Svitavou, Písek, Zvíkov; Ebrach, Zwettl)²⁹⁰. H. Soukupová na jejich základě vyvozuje, že chór a obvodové zdivo baziliky náleží stavební etapě, která patří mistru, pro jehož huť je typické rané cistercko-burgundské tvarosloví²⁹¹.

Kamenické značky podobného tvaru jako na bazilice v Předklášteří se objevují především na stavbě klášterního kostela v Oslavanech, ambitu na Velehradě a druhé fázi Anežského kláštera v Praze²⁹². Jestliže přijmeme názor, že každý kameník měl svou nezaměnitelnou značku, kterou používal po určité době, než ji byl nucen z nějakého vnějšího důvodu změnit, pak lze říci, že existují určité osobní vazby mezi těmito stavbami, tedy že na nich pracovali stejní lidé. Názory, že kamenická značka odlišovala práci kameníka od ostatních členů hutě pouze v rámci jedné stavby a s přechodem na jinou stavbu si ji mohl dělník libovolně změnit, či že se jedná o označení práce v rámci jednoho úkolu, naši představu sice nepodporují, ale ani nevyvracejí. Pro určité spojitosti mezi výše uvedenými kláštéry svědčí nejen tyto značky, ale i formální podobnosti a historicky známé osobní kontakty.

III.5.3 Příbuzné památky na našem území

V literatuře se můžeme setkat s celou řadou staveb, které jsou dávány do souvislosti s Porta coeli, jejich seznam se případ od případu mění. Na následujících řádcích se pokusím o jejich shrnutí a zhodnocení, a to v pořadí od památek Tišnovu nejbližších až po ty, které se na tomto seznamu očitly spíše nedopatřením.

III.5.3.1 Tzv. tišnovský okruh

Nejbližší výzdobu, která téměř do detailu odpovídá tišnovským formám, najdeme v Oslavanech²⁹³. Presbytář klášterního kostela cisterciáček, jež vlastně tvoří dnešní budovu zámecké kaple, je datován do druhé stavební fáze jeho budování, tj. mezi léta 1230 až 1250²⁹⁴. Tišnovskému prostředí

²⁸⁸ Sedláčková-Kladivová 1949, 52 a 86, příloha XV.

²⁸⁹ Houšková 1994, 124.

²⁹⁰ Kalinová 1980, 148-152.

²⁹¹ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 - 2002.

²⁹² Soukupová 1989, 82.

²⁹³ Líbal 1948b, 27; Sedláčková-Kladivová 1949, 82; Richter 1960; Kalinová 1980, 87.

²⁹⁴ První fáze je spojována buď s třebíčskou hutí - Líbal 1948b, 27 - nebo s prostředím velehradského kláštera - Benešovská a kol. 2001, 120.

odpovídá půdorys presbytáře, půlkruhovitě zakončená okna, nízké opěráky, profil klínových i vejčitých žeber, mírně visuté svorníky s rostlinným dekorem, srdčité náběžní štítky, oblé přípory, polygonální sokly i abaky s vloženým horizontálním oblounem, bobulový dekor na kalichovitých hlavících, jež je v některých případech ve spodní části překryt listy (obr. 101 a 102a). V západním průčelí se zachovaly zbytky původního sloupkového portálu, který se podle Líbala svým obloučkovým vlysem blíží spíše třebíčským formám (obr. 102b). Oslavanský klášter byl založen blíže neznámou šlechtičnou Heilwidou ze Znojma asi již v roce 1224, a to za podpory třebíčského opata Lukáše, z následujícího roku pak pochází několik listin stvrzujících tento akt. V roce 1228 byl vysvěcen olomouckým biskupem Robertem prvotní trojlodní konventní kostel, zřejmě kromě apsid zcela plochostropý, s rovným závěrem a dvěma bočními apsidami, a to v přítomnosti panovnického páru - krále Přemysla Otakara I. a královny Konstancie, i tehdy čerstvě jmenovaného moravského markrabího Přemysla.²⁹⁵ Lze tedy předpokládat, že vztahy mezi oběma ženskými kláštery panenského řádu byly velice dobré, proto nás nemůže překvapit, že zde došlo ke spolupráci na stavební úrovni²⁹⁶. Absence jakýchkoliv zpráv o časovém vročení či postupu prací v Oslavanech neumožňují sestavit ověřitelnou teorii. S velkou pravděpodobností však zdejší cisterciacký využívaly příležitosti, jež svými aktivitami na Moravě vytvořila královna Konstancie, a buď ještě za jejího života, nebo po její smrti povolaly z Tišnova skupinu kameníků na přestavbu kostelního chóru. Tvaroslovím odpovídá výzdobě jak transeptu, tak presbytáře a závěru baziliky v Předklášteří.

Velice blízké, ale i vzdálené analogie k výzdobě Porta coeli najdeme v bývalém premonstrátském klášteře v Louce u Znojma. Jedná se o torzo středověké křížové chodby v sousedství klášterního kostela (obr. 78, 79 a 82), část kamenických článků z této lokality se dnes nachází v lapidáriu Jihomoravského muzea na znojenském hradě (obr. 80 a 81). Z raně gotického ambitu stojí téměř celé severní křídlo a pilíře arkády křídla východního. Každé arkádové pole ambitu vyplňovalo trojdílné okno členěné dvojicemi sloupků, v horní části doplněné o okulus. Sloupky v oknech i uvnitř ambitu mají horní i dolní konec dříku obtočené subtilním prstencem a dosedají na kubický sokl širokou talířovou patkou, jež je podepírána drobnými konzolkami. Část kalichovitých hlavíc nese jazykovité vertikálně rýhované listy s bobulemi na špicích, některé však zřejmě bobulový dekor neměly, svým vzhledem se blížily výzdobě konzol v předklášterské kapitulní síni. Další hlavice mají listy s bobulemi překryty mohutnými dužnatými listy se třemi či pěti laloky, na jiných se tyto listy vyskytují samostatně, popř. se stáčejí jedním směrem. V lapidáriu se nachází hlavice s okřídlenými dráčky, jež se o sebe opírají krky a jejichž spletené ocasy volně přecházejí ve velký akantový list. Hlavice v ambitu kryjí polygonální abaky (polovina oktogonu), jejichž jemné houbovité podvinutí je doplněno o horizontální obloun. Tímto detailem opět odpovídají kapitulní síni v Předklášteří. Ze srdčitých náběžních štítků vyrůstají žebra i meziklebební pasy, které mají jak klínovitý profil s vyžlabenými hranami, tak jednoduchý hruškovitý tvar. Tři z pěti dochovaných svorníků jsou lehce visuté, jejich výzdobu tvoří centrálně položená roseta či list, kolem nichž se rozvíjejí či víří stylizované akantové nebo vinné listy doplněné o hrozny. Zbytky ambitu jsou v literatuře označovány jako Louka II a datovány kolem roku 1240²⁹⁷. Je tu řada motivů, které neodpovídají kamenické práci v Tišnově. Též způsobem provedení se loucká výzdoba odlišuje, to však může být způsobeno stavem dochování, zdejší ambit byl během 19. a 20. století zdevastován, zatímco Porta coeli ve stejné době prošla několikerou renovací. Spojitostí mezi Tišnovem a Loukou, které některé detaily kamenických článků dokládají, nemůžeme v tomto případě hledat uvnitř řádu (jedná se o premonstrátský

²⁹⁵ V odborné literatuře se lze setkat i s názorem, že v roce 1228 byl vysvěcen pouze základní kámen klášterní baziliky, tím by se první fáze stavby posunula do 30. let 13. století, druhá fáze, tj. přestavba presbytáře, by následně spadala až do doby po roce 1240. Kudělka a kol. 1990-1992, 192.

²⁹⁶ Tyto vztahy dokládá i častá přítomnost jména oslavanského probošta coby svědka na listinách, jež se váží k tišnovským fundacím a událostem.

²⁹⁷ Richter - Samek - Stehlík 1966, 23.

klášter), ale na úrovni kontaktů mezi tehdejší světskou a církevní elitou. Loucký opat Florian se několikrát objevuje mezi svědky na listinách vydaných pro tišnovský klášter králem a markrabětem.

Velice čisté analogie k výzdobě tišnovského kláštera najdeme v prostoru tzv. Klenotnice v nejstarším jádru brněnské Staré radnice²⁹⁸. Jde o čtvercový prostor v prvním patře radniční věže, sklenutý mohutnou křížovou klenbou, jež vyrůstá z rohových dvojitéch konzol. Žebra mají polygonální profil, zkosení je lehce vyžlabené. V křížení žeber se nachází svorník, který se svou výzdobou v podobě malé jednoduché rosety obklopené čtyřmi velkými laločnatými listy přibližuje nejjednodušším příkladům v jižní lodi baziliky. Dvojitě konzoly kryjí abaky s houbovitě podvinutým okrajem, každá ze čtyř hlavic se subtilním talířovitým prstencem ve spodní části nese jinou výzdobu (obr. 88). Jedna má naprosto hladký kalich, další kalichovitou hlavicí kryjí vysoké úzké jazykovité listy, jejichž špičky jsou olámané, dvě košovité hlavice svými stylizovanými dužnatými listy ve dvou řadách nad sebou připomínají některé příklady z předklášterského ambitu, hlavně však levou konzolu pod přízvedním žebrem na západním portálu. Ambitu odpovídá i růžkovitá konzolka na spodní části jedné ze zdejších dvojitéch konzol. Stará radnice je jediný případ, kdy byl motiv z cisterckoburgundské gotiky, nejranější na Moravě, použit v profánní stavbě. Je to unikátní záležitost, nevíme však, zda tato budova od počátku sloužila jako rychta, což máme poprvé doloženo k roku 1304 (radnice 1374), nebo jestli neměla jiné využití, které by vysvětlilo použití popsaných architektonických článků. Nejspíše se ale jedná o kamenické články objednané přímo na klášterní stavbě, a tedy zvenčí přivezené do organismu právě se rodícího institucionálního města, kde byly použity na již tehdy význačnou stavbu.

Dolní Loučky jsou lokalita, která sice leží od kláštera Porta coeli stejně daleko jako historické jádro města Tišnov, ale patřila až do roku 1509 k jinému panství, teprve tehdy ji koupila předklášterská abatýše. Na zdejším kostele, jehož nejstarší část se vypínala ve výrazné poloze nad dědinou již v první polovině 13. století, se nachází portál, který je seskládaný z několika částí (obr. 91). Hlavice subtilních sloupků, které jsou velmi poškozené vlivy počasí i druhotnými zásahy, odpovídají výzdobě kláštera²⁹⁹. Všechny čtyři hlavice mají kalichovitý tvar, jedna nese bobulovou výzdobu, ostatní tři jsou obaleny dužnatými listy, které se nejvíce blíží výzdobě křížové chodby. Kdy a jak se sem dostaly, je otázkou. Nejpravděpodobnější jsou dvě možnosti, buď byly získány přímo od kameníků z hutě pro portál prvotního kostela, nebo se sem dostaly po zničení kláštera husity a následně byly umístěny do dnešního portálu, jež byl s největší pravděpodobností osazen během stavebních úprav v poslední čtvrtině 15. století³⁰⁰.

Výzdobu velmi podobnou Předklášteří nalezneme ve farním kostele ve Vracově. Pětiboký závěr skrývá dvojitě košovité konzoly, jejichž hlavice i spodní zakončení pokrývá stylizovaný rostlinný dekor seskládaný z velkých plošných listů (obr. 69). Klínové žebro se sice od tišnovského liší profilací hran, jeho náběžní štítek má však výrazný srdčitý tvar. V místech protínání žeber se nacházejí kruhové svorníky zdobené rosetou a plastickým věncem. Projevil se zde i vliv Velehradu, na zazděném portálku na jižní straně lodi kostela lze spatřit diamantování³⁰¹, tomu se však nelze divit, do Velehradu je to z Vracova podstatně blíže než do Tišnova. Vracovský kostel se nalézá na poloviční cestě mezi Kyjovem a Bzencem. Toto území však ve třicátých letech 13. století patřilo k břeclavské provincii, jednomu z vdovských údelů královny Konstancie. Královna byla pravděpodobně zakladatelkou vracovské trhové osady a fundátorkou zdejšího kostela³⁰². Tyto skutečnosti vysvětlují původ cisterckoburgundské výzdoby v dané lokalitě.

²⁹⁸ Samek 1963.

²⁹⁹ Kutal 1934, 3.

³⁰⁰ Samek 1994, 396.

³⁰¹ Sedláčková-Kladivová 1949, 85.

³⁰² Richter 1957; Kalinová 1980, 89.

Někdy se do tzv. tišnovského okruhu zapojuje i lokalita Bukov. Kamenické články z hradu Bukova, jež byly získány během výzkumu SDU FF MU Brno pod vedením prof. Kudělky a které byly datovány do druhé čtvrtiny 13. století³⁰³, jsou sice z načervenalého pískovce boskovické brázdy, ale jejich tvarosloví je velmi všeobecné na to, aby se dalo usuzovat na souvislosti s Předklášteřím. Přiřazování Bukova k tišnovské huti se děje spíše na základě teorie, že významné klášterní stavby první poloviny 13. století měly vliv i na tehdejší světskou architekturu, analogicky se tak např. spojují nejstarší části hradů Buchlova a Brumova s Velehradem.

Podobně je tomu s hradem Veveří, jehož nejstarší fáze na konci ostrožny je též kladena do doby před polovinou 13. století. Ve zdech průchodu do zadní části hradu byla nalezena druhotně použitá klínová žebra z načervenalého pískovce, která podle Z. Kudělky pocházejí z velké obytné věže³⁰⁴, podle L. Konečného ze vstupní brány, kterou tvořila hranolová věžní stavba s průjezdem (a patrně i přilehlou brankou pro pěší)³⁰⁵. Přízemí této brány bylo podle jeho názoru konstruováno pomocí čtyř hranolových pilířů s okosenými hranami, velmi podobných těm, které se dochovaly na severní straně branského stavení na východním konci budovy proboštství v areálu Porta coeli (obr. 102c,d)³⁰⁶. Hrad Veveří patřil k nejdůležitějším zeměpanským hradům na Moravě a nachází se od Předklášteří stejně daleko jako středověké jádro Brna. Souvislost s klášterní stavbou asi vznikla podobnou cestou jako v případě brněnské Staré radnice. Markrabí či jeho purkrabí si na hradní stavbu objednal buď kameníky nebo jejich práci³⁰⁷. Nemůžeme však vyloučit, že opevnění hradu mohlo mít naopak vliv na podobu klášterní vodní pevnosti.

Někdy před rokem 1231³⁰⁸ vznikl v Doubravníku - lokalitě ležící asi jedenáct kilometrů severně od Předklášteří - klášter, o němž toho dnes mnoho nevíme. Jednalo o šlechtické založení pánů z Medlova, kteří v okolí vlastnili rozsáhlé pozemky, a byl to ženský klášter, i když dodnes se odborníci nemohou shodnout na řeholi, jež zde měla působit. Klášter zanikl za husitských válek, kostel byl zbořen na počátku 16. století. Jeho půdorys známe z geofyzikálního průzkumu³⁰⁹, z kamenické výzdoby se nedochovalo nic, co by dokládalo nějakou spojitost s Porta coeli, bylo by však s podivem, kdyby se na stavbě zdejšího kostela (která probíhala v naprosto totožném čase), neodrazilo cisterckoburgundské tvarosloví tak, jak ho známe z tišnovské baziliky.

Kostel v Drásově, což je vesnice, která byla spolu s dalšími tišnovskému klášteru darována výměnou za majetky na Jihlavsku, se nám sice zachoval celý, ale nenese dnes žádnou viditelnou kamenickou výzdobu. Jeho výstavba je spojována se stavební činností tišnovských cisterciáčků (v literatuře je datována mezi léta 1240 až 1255³¹⁰, tedy souvisí s nejstarším horizontem výstavby kláštera), absence kamenické práce nám ale brání tuto hypotézu potvrdit či vyvrátit.

Na domácí půdě, tedy v rámci českých zemí, se setkáme s analogiemi k půdorysu a výzdobě baziliky, k uspořádání její hmoty, prostoru i struktury kamenických článků a taktéž ke struktuře a výzdobě konzol a hlavic křížové chodby. S velkým západním portálem je to obtížnější. U něho můžeme srovnávat celkovou koncepci - nakolik je ještě románská nebo už gotická (to platí především ve vztahu k Třebíči). Jeho výzdoba, a to

³⁰³ Kudělka a kol. V, 1988-1989, 64-66.

³⁰⁴ Kudělka a kol. 1977-78, 39.

³⁰⁵ Konečný 1988, 85.

³⁰⁶ Kudělka a kol. 1988-1989, 74.

³⁰⁷ V pozn. č. 140 uvádím listinu, kterou markrabí Přemysl vydal v Tišnově pro veverského purkrabího.

³⁰⁸ CDB III/1, s. 6, č. 8.

³⁰⁹ Doležel 1998, 321-340.

³¹⁰ Vykoupil - Jan - Štěpánek 1988, 12. Autoři předpokládají, že ve stejné době na klášterním zboží vyrostly i kostely ve Svatoslavi, Německých Knínicích, Vémyslicích, Lukově a zřejmě i v Čejči.

především figurální, je však jedinečná. Bohatost vegetace na hlavicích i oblounech ostění se v našem prostředí zopakovala až na výše zmíněném portále v Hradišti nad Jizerou nebo, v menším měřítku, na portále klášterního kostela v Polici nad Metují. Hloubka reliéfu vegetabilních rozvilin se na jiných památkách velice těžko hledá. Figurální plastika v tomto rozsahu, velikosti a materiálu se u nás objevuje až o sto let později, navíc ji známe jen fragmentálně. Z doby vzniku západního portálu máme jedinou analogii, jinak se musíme porozhlédnout za hranicemi země.

Analogií k figurální výzdobě Porta coeli je tympanon, od roku 1928³¹¹ uložený v Moravské galerii v Brně (obr. 26). Nevíme přesně, odkud pochází, někdy na přelomu 19. a 20. století byl nalezen při demolici domu čp. 72 v Klášterské ulici v Tišnově³¹². Tympanon je vytesán z červeného drásovského pískovce, jeho rozměry jsou 104 x 170 cm, na kameni není jediná kamenická značka. V centru tympanonu je vyobrazena ženská polofigura v řeholním rouchu, jež je tradičně označována jako královna Konstancie. Plášť splývající figuře z ramen zakrývá téměř celé paže, pod než je zespoda podkasán. V jedné ruce drží postava knihu, v druhé ruce cíp pláště nebo sudarium, tj. šátek na utírání potu. Na hlavě ženy se nachází čepec, zpod něhož vystupuje rouška, splývající postavě na ramena. Hlava není orámována ani náznakem svatozáře. Šat pod pasem má žena opásán cingulem, z něhož však vidíme pouze přední konec spadající od spínajícího uzlu směrem dolů. Na tomto volném konci se nacházejí tři uzly. Vyobrazení je rámováno lehce lomeným obloukem, jež je zevnitř rámován oblounem a na vnější straně vinnými listy vyrůstajícími z lineárního stonku. Vinné listy rámuji i spodní část tympanonu, zde se však dochovaly ve velmi špatném stavu.

Tympanon v roce 1949 uvedl do odborné literatury A. Kutal³¹³. O původu reliéfu píše, že nepochybně pochází z kláštera, což dokládá ikonografickým určením a stylovou analýzou. V zobrazené figuře vidí královnu Konstancii coby zakladatelku kláštera. Materiál, z něhož je tympanon zhotoven, zapadá do prostředí kláštera. Vinné listy, jež obklopují ženskou postavu, nesou podle Kutala stopu stejné ruky, která pracovala na výzdobě horizontální římsy, oddělující sloupky od archivolt nacházejících se na západním portálu tišnovské baziliky. Tentýž kameník, který vytesal figuru královny, se podílel na postavách některých apoštolů na výše zmiňovaném portálu.

Když pomíneme dodnes nejasnou otázku původu tympanonu a ikonografické určení, svým provedením tato památka zapadá do tišnovského okruhu. Ostatně, není to jediný kus kamenicky opracovaného kamene, který se během staletí přemístil z nám dnes neznámého původního uložení. V roce 1996 bylo v místech, kde nová trasa silnice skrze Předklášteří protнула tok klášterního náhonu (asi 500 m východně od barokní klášterní fortny), objeveno 21 kusů kamenických článků středověkého stáří, které zde tvořily kamennou vyzdívku břehů náhonu³¹⁴. Mezi nimi se nacházely především části a zlomky gotických žeber. Jejich podrobný popis a rozbor provedl P. Borský³¹⁵. Jedná se o profily žeber (obr. 65d), žebra zbavená středové profilace, prohnuté výběhy žeber s odtesanou profilací vrcholu a několik drobnějších žebrových fragmentů. Na některých kusech jsou viditelné kamenické značky (1 , + ,) a lícovací kříže, na několika místech lze pozorovat zbytky polychromie (od vrchu černý či černě mramorovaný nátěr, bílá líčka, světle šedá líčka, cihlově červená barva). Profily žeber odpovídají kapitulní síni, výběhy žeber jsou velmi podobné zbytkům nedochované či neuskutečněné předsíně. Nalezené články však mohou být i z nedochovaných částí z konventu, z kaple sv. Kateřiny či kaplí vedle presbytáře baziliky.

III.5.3.2 Stavby současné s Předklášteřím

Lapidárium v podzemí bývalého cisterciáckého kláštera na Velehradě skrývá řadu pozůstatků z doby nejstarší stavby. V době první fáze budování, tj. před svěcením v roce 1228³¹⁶, vyrostla východní část baziliky, poté se stavělo trojlodí, konvent a ambit, dokončení se předpokládá někdy kolem

³¹¹ MG, tympanon z Předklášteří, evidenční karta č. E 260.

³¹² Krejčí 1927, 33.

³¹³ Kutal 1949, 70–71.

³¹⁴ Šedo 1996.

³¹⁵ Borský 1996.

³¹⁶ CDB II, s. 319, č. 321.

roku 1250. Nás zajímají kamenické články z druhé fáze stavby, mezi nimiž se objevuje řada analogií k tišnovské huti (obr. 83 až 85). Najdeme zde několik kalichovitých hlavic s jazykovitými vertikálně rýhovanými listy, jejichž bobule jsou ulámány, dvě z nich na sobě nesou v řadě za sebou poskládané okřídlené dráčky, jejichž hlava a tělo velmi připomínají podobu stejných bytostí z košovité hlavice na pravé straně západního portálu v Porta coeli. Většina velehradských hlavic je košovitá, ať už jejich koš připomíná svým tvarem kruh či kubický blok, a je obalena listovým dekorem nejrůznějšího druhu. Vedle stylizovaného akantu jsou to především pětilaločnaté listy, dužnaté i s vyznačenou nervaturou. Listy jsou uspořádány buď ve dvou řadách nad sebou, nebo se různě proplétají pomocí úponků, v několika případech se stáčejí do volut, vždy však pravidelně uspořádány podle středové osy. Kvalitou provedení převyšují obdobné příklady z tišnovského ambitu, blíží se tak kamenické výzdobě západního portálu, nedosahují však hloubky, s jakou je na jeho hlavicích probrána hmota kamene.

Velehradské sloupky vyrůstají ze širokých talířových patek, pod nimiž chybí konzolky, kubické sokly jsou u meziokenních trojic postaveny navzájem k sobě pravouhle, a ne diagonálně, jak to můžeme vidět v tišnovském ambitu. Podle horního zakončení hlavic můžeme soudit, že abaky byly polygonální, neznáme však jejich profilaci. Dochovaná žebra mají srdčité náběžní štítky. Oblouky z arkád studničního stavení na sobě nesou řadu vinných listů, obdobnou ke střední části římsy západního portálu v Předklášteří, velehradské provedení je však plošší a stylizovanější. Na Velehradě nenalezneme klínovitá žebra, exempláře uložené v lapidáriu mají hruškovitý profil. Zachovalo se i několik lehce visutých svorníků, některé s malou rosetou uprostřed, okolo jedné můžeme spatřit vějířovitě položené stylizované listy, na dalším svorníku se akantové listové stáčí ve víru. Podobnosti, ale i odlišnosti, které se mezi Tišnovem a druhou fází Velehradu projevují, lze vysvětlit tak, že na obou těchto významných stavbách (obě byly podporovány jak panovnickou rodinou, tak olomouckým biskupem) pracovaly skupiny kameníků, které vyšly ze stejného prostředí, tedy pracovaly společně na nějaké starší zakázce a na našem území se rozdělily. Též můžeme uvažovat o výměně jednotlivých pracovníků mezi hutěmi. Tento postup může souviset s cisterciáckým prostředím³¹⁷, rozhodně však nemůže být spojován s právem vizitace velehradského opata v Porta coeli, tento stav podřízenosti nastal až po roce 1287.

Anežský klášter v Praze tvoří rozsáhlý konglomerát kostelů, kaplí a klášterních prostor, vzniklých v průběhu velké části 13. století. V souvislosti s Tišnovem je třeba věnovat pozornost části, jež byla podle H. Soukupové postavena mezi léty 1238 až 1245³¹⁸. Do této fáze patří klášterní ambit, závěr kostela sv. Františka, kaple Panny Marie (dříve tzv. kapitulní síň) a kaple Máří Magdalény (též Anežčina oratoř). V presbytáři kostela sv. Františka najdeme přípory na stěnách tvořené tříčtvrtečními sloupky, jejich talířovité patky jsou podpírány konzolkami (jejichž tvar se však neshoduje s předklášterskými - obr. 72c)), sokly vystupují ze stěny pěti stranami oktogonu, abaky jsou též polygonální (ale s více rozvinutým houbovitým podvinutím) a profil žeber je analogický k presbytáři tišnovské baziliky, stejně tak jako jediná zachovaná okenní kružba v tomto prostoru. Náběžní štítky jsou fragmentální, přesto na některých z nich lze vytušit srdčitý tvar, který je jasně viditelný na výběžích žeber v klášterním ambitu. Výzdobu svorníku v závěru, tvořenou dvěma řadami vinných listů kolem středové rosety, nenajdeme v Tišnově, ale zcela analogicky v závěru bývalého klášterního kostela v Oslavanech.

V prostoru kaple Panny Marie, sklenuté žebrovou klenbou s mohutným klínovým profilem, se na zdech nacházejí dvojité konzoly, jejichž přípory jsou sice polygonální, ale výzdoba hlavic i spodních výběhů odpovídá hlavicím baziliky a konzolám ambitu v Porta coeli (obr. 70a,b). To samé můžeme sledovat u řady hlavic v již zmíněném presbytáři kostela sv. Františka a taktéž u několika případů v klášterním ambitu (obr. 71).

³¹⁷ Kontakty mezi kláštery dokládá i častá přítomnost jména velehradského opata coby svědka na listinách, jež se váží k tišnovským fundacím a dalším událostem.

³¹⁸ Soukupová 1989, 113.

Kalichovité hlavice nesou bobulový dekor, který je v některých případech ve spodní části obohacen o laločnaté listy, v jednom případě zde nalezneme i horizontálně položený plastický prstenec, přes který se směrem ven přehýbají další listy. Další kalichovité hlavice pokrývají velké stylizované listy s nervaturou nebo trojlístky na stoncích. Košovité hlavice tvoří vertikálně postavené listy na vysokých stoncích, které se stáčejí jedním směrem, objevují se i ve dvou řadách nad sebou (pak se každá řada stáčí jiným směrem). Jiné košovité hlavice mají spodní polovinu pokrytu pravidelně uspořádanými dužnatými listy či palmetami, nad nimiž se složitě rozvíjejí pletence stonků a stylizovaných listů. Podobným způsobem jsou uspořádány i některé výběhy dvojitych konzol.

Srovnáme-li uspořádání trojic a pětic sloupků, které podepírají žebrovou klenbu na okenní straně klášterního ambitu, od mohutné polygonální podnože přes kubické sokly, talířovité patky, dříky s prstenci na obou koncích a hlavice³¹⁹ až po vysoké abaky s houbovitým podvinutím, neexistuje v tomto případě mezi Anežským klášteřem a Předklášteřím viditelnější rozdíl (obr. 72b). Naproti tomu se naprosto odlišují kamenické značky (obr. 72d), které H. Soukupová připisuje této fázi Anežského kláštera, od tišnovských. O to zajímavěji působí, že naopak s Tišnovem souhlasí všechny čtyři typy znaků, které badatelka připsala první fázi pražské stavby, tj. částem postaveným mezi lety 1231 až 1234³²⁰.

Anežský klášter byl založen jako klášter klarisek, a to s největší pravděpodobností už v roce 1231, šlo tedy o jeden z nejstarších klášterů tohoto právě se konstituujícího řádu. Neexistovala řádová pravidla, která by určila jeho podobu, proto si abatyše Anežka zvolila nejmodernější architektonické tvarosloví, které do českých zemí tehdy přinášel cisterciácký řád. První stavební fáze kláštera na Františku, spojovaná se svěcením v roce 1234, je spojována se saským prostředím, jehož cisterckoburgundské hutě do českých zemí pronikly přes osecký klášter, druhou fázi lze s poměrně velkou pravděpodobností spojit s prostředím obdobných hutí působících v moravském Tišnově a Oslavanech. Anežku a Konstancii poutal nejtěsnější příbuzenský vztah, obě se ve stejné době pustily do velkých zakladatelských podniků, obě sledovaly velmi pečlivě průběh stavebních prací a v rámci osobních kontaktů se určitě navzájem o svých podnicích informovaly. Lze tedy s velkou pravděpodobností předpokládat, že na obou stavbách mohli pracovat kameníci poučení jedním mistrem³²¹, či vyškolení ve stejné hutí. Též nelze pustit ze zřetele možnost, že se po smrti královny Konstancie přemístila část skupiny tišnovských kameníků do Prahy³²², datování druhé fáze Anežského kláštera této skutečnosti odpovídá.

V přehledu staveb, jejichž tvarosloví se nějakým způsobem prolíná s výzdobou Porta coeli, nemůžeme opominout klášterní baziliku v Třebíči. 13. století nám ohledně třebíčského benediktýnského kláštera nezanechalo téměř žádné písemné zprávy, proto se dodnes vedou spory o době výstavby zdejší velkolepé baziliky. Starší literatura její zkonstruování kladla do rozmezí let 1240 až 1260, dnešní názor se ustálil na době o deset let dříve. Začátek se klade těsně před nebo po rok 1230, do konce první poloviny 13. století byla stavba hotová, poté se připouštějí už jen kosmetické úpravy na její horní části³²³.

Stavební hutě tedy působily na obou lokalitách ve stejné době, popř. benediktýni započali s výstavbou s nevelkým časovým odstupem. Mezi prvky spojujícími třebíčskou baziliku s Předklášteřím se objevují monolitické sloupky s kalichovitými bobulovými hlavicemi, společná římsa hlavic portálových sloupků, výskyt figurálních nosičů tympanonu, římsa

³¹⁹ Hlavice v Předklášteři jsou výtvoři 19. století, v anežském klášteře jsou poškozené, ale originální.

³²⁰ Soukupová 1989, 63, obr. 42.

³²¹ Münzerová 1932, 19.

³²² Wocel 1859, 274; Prokop 1904, 170 nebo Joachimová 1966 mluví přímo o jednom mistru, který přešel z Předklášteři do Prahy. Soukupová 1989, 98 v Anežském klášteře spojuje znalost moravských, tj. podunajských, tvarů s hutí, jež do Prahy dorazila severní (slezskou) cestou.

³²³ Kuthan 1994, 420.

s pupencovým dekorem na venkovní straně apsid³²⁴, štíhlé válcové přípory zakončené zdobenými hlavicemi s profilovanými kvadratickými i polygonálními abaky, klenební konzoly, z nichž vyrůstá více žeber, okosená hranolová žebra mezilodních arkád, diagonálně umístěné přípory, výzdoba některých hlavic³²⁵, průběžný klenební systém, šestidílné klenby atd. Přes tyto podobnosti je však kostel v Třebíči pojetím své hmoty ještě pozdně románský, ve výzdobě pak převládá daleko více sloh tzv. podunajské benediktýnské hutě, u něhož převažoval důraz na bohatou dekorativnost. K cisterciácké architektuře se přibližuje obecně tím, že pracuje s jejím poměrně moderním pojetím výstavby hmoty a prostoru.

III.5.3.3 Stavby ovlivněné Předklášteřím

Do okruhu staveb, které byly ovlivněny burgundským tvaroslovím, a to především prostřednictvím kameníků pracujících na Porta coeli, je zařazován dominikánský klášter v Brně. Dominikáni byli do Brna povoláni markrabětem Přemyslem, přesné datum neznáme, ale muselo to být v době jeho působení v této funkci, tedy mezi léty 1228 až 1239. V odpustkovém listě salzburského arcibiskupa Filipa, vydaném v roce 1248, se mluví o domě řádových bratří, který byl nedávno založen³²⁶. Někdy před tímto datem vznikla nejstarší část kláštera - západní křídlo původního konventu, které těsně sousedí s původní městskou hradbou a má proto pevnostní charakter vyjádřený úzkými okénky s půlkruhovitými záklenky a šikmými špaletami. K této budově byla velmi brzy přistavěna křížová chodba, z níž se zachovala nádvorní zeď. Klenutí je pozdější (z konce 13. století) a bylo upraveno ještě v pozdní gotice. V 70. letech 13. století následovala výstavba severního křídla konventu s rozměrným sálem (refektářem či kapitulou).

Na vnitřní stěně nádvorní zdi západního křídla ambitu se zachovaly sloupkové přípory, které svádějí tlak tří žeber klenby, což je podle A. Kalinové příznačný prvek nosného systému bočních lodí předklášterské baziliky³²⁷. Do rajského dvora se zeď otvírala trojitými okny s půlkulatými záklenky, vnitřní sloupky se nezachovaly, krajní se v hmotě pozdějších nazdívek dočkaly dnešní doby. V sousedství těchto sloupků, na rozhraní okna a zdi, běží profilované ostění, složené ze dvou oblounů a středového žlábků. Sloupky stojí na okenní lavici, pod širokou talířovitou patkou se nachází kubický soklík, konzolky chybí. Dřík sloupku je na obou koncích zakončen subtilním prstencem, hlavice jsou košovité, v horní části mají kubický tvar. Nachází se na nich především listový dekor, jen výjimečně palmetový. Na jedněch laločnaté i rozeklané listy vyrůstají svými stonky z prstence směrem vzhůru, a to v jedné či ve dvou řadách, na druhých se po obvodu hlavice vinou stylizované úponky nebo stonky s vinným či jetelovým listím (obr. 86 a 87). Bobulový dekor se zde nevyskytuje ani jako doplněk.

Podrobný rozbor tvarosloví dominikánského kláštera provedl J. Bureš³²⁸. Ve svém článku mluví o zjevné souvislosti ve struktuře uspořádání jednotlivých článků, a to mezi ambitem brněnským a současnými ambity cisterciáckých klášterů. Všimá si především cisterciáckého modelu k Brnu nejbližšího, tj. křížové chodby v Předklášteří. Nachází i volnou závislost mezi Tišnovem a ornamentálními pracemi brněnských dominikánů, domnívá se tedy, že po dokončení prací v Porta coeli, což datuje někdy před rok 1250, přešel některý člen huti do Brna, aby zde ve zhrublé podobě nadále tradoval tvary v huti běžné. Kameník vytvářel práci nepřiliš vysoké úrovně, patrně za použití kreslených předloh, které byly mnohdy nesprávně pochopeny³²⁹. Je to tvrzení možná poněkud odvážné, ale časově souhlasí a určité podobnosti mezi hlavicemi dominikánského ambitu a hlavicemi dvojitých konzol na vnitřních stěnách tišnovské křížové chodby skutečně nalézt lze.

Podle A. Kalinové zapůsobil půdorys tišnovské baziliky i na dispozici kostela cisterciáckého kláštera ve Žďáru nad Sázavou, jehož základy byly vysvěceny v roce 1252 (obr. 73c). Považuje ji za jeho pokročilejší období,

³²⁴ Sedláčková-Kladivová 1949, 84.

³²⁵ Kalinová 1980, 86.

³²⁶ CDM III, s. 86, č. 120.

³²⁷ Kalinová 1980, 93.

³²⁸ Bureš 1960.

³²⁹ Bureš 1960, 130-131.

pouze prodloužení bazilikálního trojlodí (devět klenebních travé) a vložení jednoho pole před polygonální závěry kaplí posílilo v souvislosti s gotickým nazíráním hloubkovou tendenci celé stavby. Tento jev je dáván do souvislosti s vlivem západních hutí, jež pracovaly na výstavbě mateřského kláštera v Nepomuku³³⁰.

Na určitou spojitost mezi výzdobou Porta coeli a zbytky klášterního kostela v Hradišti nad Jizerou poprvé upozornili už badatelé v 19. století, kteří však tento názor nijak nerozvedli³³¹. Teprve v roce 1942 použil D. Líbal předklášterské tvarosloví jako srovnávací materiál ve své podrobné analýze klášterní stavby v Hradišti nad Jizerou³³². Detaily z nejstarší fáze stavby zdejšího kostela, tj. presbytáře a příčné lodi, podle jeho názoru odpovídají právě Porta coeli (i Oslavanům), Líbal tuto fázi analogicky datuje okolo roku 1240. Malý portál z farního kostela v Hradišti datuje před rok 1260 a považuje ho za vývojově pokročilejší než západní portál v Předklášteří, jež klade k roku 1250. Velký o samotě stojící hradištský portál klade až za rok 1260 a považuje ho za nejpokročilejší.

Hradištské tvarosloví první fáze, tj. náběžní štítky, houbovitě podvinuté krycí desky, visuté svorníky, palmetové hlavice, zaoblené rohy portálového odstupnění (oblouny), přednaturalistickou výzdobu atd., jež lze spatřit i v Porta coeli, Oslavanech a na Velehradě, označuje za čistý výraz přechodného a raně gotického umění burgundsko-cisterckého rázu. Na tomto základě vyčleňuje umělecky jednotnou skupinu česko-moravských řádových staveb, jež byla z Burgundska ovlivněna skrze jihoněmecké a saské kláštery.

O něco později se ve své disertační práci dotkla Hradiště nad Jizerou i M. Sedláčková-Kladivová, která se věnuje hlavně srovnání portálů. Řadu podobností vidí v jejich uspořádání a vegetabilní výzdobě, která je však v hradištském případě vyvedena v daleko pokročilejším naturalistickém pojetí. Analogie k Tišnovu shledává i mezi fragmenty hlavic z bývalého klášterního kostela³³³.

Opět, podobně jako dříve Líbal, používá Předklášteří jako srovnávací materiál ke Hradišti nad Jizerou J. Kuthan, který si povšiml, že na zbytcích zdejší stavby se objevuje obdobné prolínání románských a gotických prvků. Okna s půlkulatým záklenkem a širokou špaletou se objevují na obou stavebách, dokonce mají podobnou proporcionalitu. Velký hradištský portál má v ostění pravouhlé ústupky, což je prvek ještě románského cítění, tedy určitý krok zpět, neboť gotika v tomto detailu vytváří nálevkovitý tvar. Na ostění i archivoltech se stejně jako v Porta coeli setkáme s vegetabilním motivem stylizovaným do nekonečného útvaru vlnité křivky.

Nejstarší části hradištského kostela, tj. závěr a příčná loď, mají velmi blízko k tišnovskému klášteru, jehož architektura není jevem ojedinělým. S touto stavbou je podle Kuthanova názoru spjata i výzdoba ambitu na Velehradě, klášterního kostela v Oslavanech a presbytáře kostela sv. Františka a ambitu Anežského kláštera v Praze³³⁴. Analogie mezi Hradištěm a Porta coeli je patrná v talířovitých patkách klenebních přípor spočívajících na polygonálních soklech, jejichž dřívky vrcholí v podobně vyvinutých a stejným dekorem zdobených hlavic; krycí desky mají houbovitě podvinutý okraj a výběhy žeber jsou skryty za náběžními štítky. Jestliže se budování Porta coeli datuje mezi léta 1232-1240, stavba východní části hradištského chrámu musela začít ve druhé polovině třicátých let 13. století³³⁵.

Obraťme teď svou pozornost daleko na severozápad od Porta coeli, do dnešní Horní Lužice, kde v této době v rámci fundačních aktivit ženských příslušnic středoevropských panovnických rodů vznikl rovněž nový klášter. Klášter Mařídol (Marienthal) založila česká královna Kunhuta Štaufská, dcera Filipa Švábského, manželka Václava I. K ustanovení konventu došlo v roce 1234³³⁶ u městečka Ostritz na cestě ze Žitavy do Zhořelce na území tehdejšího Budušinska, kam byly přivedeny sestry cisterciáckého řádu,

³³⁰ Mencil 1939, 37.

³³¹ Grueber 1874, 31; Neuwirth 1888, 244.

³³² Líbal 1942, 91-92.

³³³ Sedláčková-Kladivová 1949, 87.

³³⁴ Kuthan 1977a, 604.

³³⁵ Kuthan 1977a, 608.

klášter pak dostal latinský název Vallis sanctae Mariae (Údolí Panny Marie). Nevíme, odkud jeptišky do Mařídolu přišly, ale můžeme předpokládat, že to mohlo být ze stejného zdroje jako do Tišnova. Konstancie a Kunhuta v době založení pobývaly na stejném dvoře, jejich osobní vztahy byly dobré, alespoň nemáme zprávy o konfliktech, mohly tedy vést příslušná jednání společně. Dvouletý odstup mezi jejich fundacemi této představě nijak nebrání. Ostatně se jeví, že jim byla společná i velká snaha, vedená též pocitem osobní prestiže, o dobré zajištění nově vzniklých klášterů, tedy i o rychlou výstavbu jejich kostelů a přilehlých konventů. Kostel v Mařídolu byl vysvěcen roku 1244 pražským biskupem Mikulášem z Újezda, tedy deset let po svém založení, což je poměrně brzy. S touto výstavbou mohou souviset i královniny dluhy, o nichž máme zprávy z následujícího roku, intenzivní kamenické práce si vyžádaly vysoké náklady³³⁷.

Možná spolupráce královen Konstancie a Kunhuty při zakládání obou klášterů nás staví před otázku, zda nelze najít nějakou spojitost mezi stavebními hutěmi, jež na obou stavbách ve stejné době pracovaly. Výše zmíněný příklad analogií mezi Předklášteřím a Anežským klášterem nás k zamyšlení nad touto možností přímo vybízí. Husitské řádění v roce 1427 a obrovský požár v roce 1683 toto zkoumání znemožnily. Mařídolský klášter má dnes podobu, kterou mu vtiskla barokní přestavba celého komplexu probíhající od zmíněného osudného požáru až do roku 1744.

Stavební aktivitu hutě, která, jak se zdá, mohla mít určité kontakty s tišnovskou dílnou, však dokládají některé církevní stavby na území města Žitavy. Žitava a přilehlá krajina byla v raném středověku považována za nedílnou součást českého království, teprve během 14. století došlo k jejímu přičlenění k Horní Lužici. Žitava byla ve sledované době přemyslovskou kastelanií, kde Václava I. zastupoval rod pánů zkrřížených ostrví, teprve k roku 1255 je datován zisk městských práv od Přemysla Otakara II. Přes Žitavu vedla cesta z Čech směrem na Mařídol, který tehdy ležel na původní hranici českého království.

V architektonické výzdobě kaple při jižním boku presbytáře františkánského kostela sv. Petra a Pavla v Žitavě a kostela Panny Marie, ležícího původně za hradbami města, lze najít velmi blízké analogie jak k Porta coeli, tak i k Anežskému klášteru v Praze. Jde o dvojité konzoly s krátkými válcovitými příporami, jež jsou dole podepřeny výběhy bez výzdoby či s jemným rostlinným dekorem. Kalichovité hlavice jsou pokryty listy spojenými jedním úponkem, které už mají velmi naturalistický dekor, či palmetou. Polygonální abaky mají houbovitě podvinuté okraje s vloženým oblounem. Vysoká štíhlá okna mají dvoudílnou v horní části do hrotu vytaženou kružbu, do níž je vložen kružbový kruh atd. J. Kuthan zmiňované stavby považuje za následné pražským a tišnovským předobrazům a datuje je do 50. let 13. století³³⁸. Kostel v Mařídolu byl vysvěcen v roce 1244, mohlo se ale opět jednat pouze o jeho část, kamenické práce zde tedy probíhaly jak před tímto datem, tak i potom. Následně se budovala křížová chodba a další části konventu, zdejší kameníci si mohli přibírat zakázky i v okolí (to bývalo zvykem, zvláště jednalo-li se o stejného stavebníka, v tomto případě o královskou rodinu). Žitavské stavby nám tak mohou dokládat jednak nezachovalou podobu středověkého kláštera v Mařídolu, ale také vzájemnou spolupráci v rámci jednotlivých stavebních podniků mezi příslušnicemi české panovnické rodiny.

Ve starší literatuře můžeme v souvislosti s Tišnovem narazit na jeho srovnání s kostely v Jihlavě. Podle E. Pocheho nejstarší část dominikánského kostela, tj. jeho presbytář, svými románskými reminiscencemi velmi připomíná tišnovské tvarosloví. Klášter Porta coeli se stavěl v letech 1233-1240, pak mohla podle autora stejná huť či kameníci pokračovat v Jihlavě, neboť území předlokačního města patřilo v letech 1234-1340 klášteru v Předklášteří³³⁹. Z historického hlediska Pocheho názor neobstojí, jestliže si připomeneme výše uvedená fakta. Konstancie už v roce 1233, ne-li dříve, věnovala právo k jihlavskému kostelu (tehdy se jednalo ještě o sv. Jana Křtitele v předlokační Jihlavě) německým rytířům, kteří ho

³³⁶ Fundační listina byla vydána 15. října 1234. CDB III/1, s. 93, č. 86.

³³⁷ Žemlička 2002, 491.

³³⁸ Kuthan 1982, 349-351; Kuthan 1994, 534-537.

³³⁹ Poche 1932, 65.

vzápětí prodali želivským premonstrátům. Okolní území ještě před lokací středověkého města král Tišnovu výměnou odebral někdy okolo r. 1238. K lokaci došlo mezi léty 1240 až 1250 a v této době se rozběhla i výstavba tří středověkých kostelů založených uvnitř hradeb města. Tišnovský okruh se tedy nemohl v Jihlavě přímo projevit, dnes se tvarosloví jihlavských kostelů chápe jako odraz dožívání cisterckoburgundských forem a jejich nahrazování raně gotickou formou. Jedním ze vzorů této proměny a zároveň pramenem nového stylu mohla bezesporu být i bazilika Porta coeli³⁴⁰.

Tišnovskou dispozicí velmi vzdáleně připomíná půdorys minoritského kostela Panny Marie. Jde o trojlodní baziliku s nepříliš výraznou příčnou lodí a dlouhým presbytářem, jehož závěr byl podle současných názorů na rozdíl od Porta coeli rovný. V literatuře je označována za nejstarší dochovanou mendikantskou baziliku s žebrovým klenutím ve středoevropském prostředí. V její výzdobě se ve zhrublé podobě objevují tvary typické spíše pro cisterciácké stavby, jako např. dvojité konzoly s krátkým dřikem a s kalichovitými hlavicemi zdobenými bobulovým dekorem (obr. 90c,d). V případě farního kostela sv. Jakuba původní cisterckoburgundské předlohy připomínají redukované tvary polygonálních konzol, oblé přípory, klenební systém, tvary tří vítězných oblouků a okenní kružby hlavního chóru. Dlouhý polygonálně zakončený presbytář dominikánského kostela sv. Kříže byl patrně zaklenut dvěma šestidílnými klenbami, jejichž hruškovitá žebra vybíhala z válcových přípor, polygonálních abaků a srdčitých náběžních štítků. Konzoly a kalichovité i košovité hlavice zmíněných přípor, stejně tak hlavice západního ústupkového portálu, nesou bobulový, listový či palmetový dekor (obr. 90a,b). Celé toto tvarosloví opět vzdáleně připomíná prostředí cisterciáckých klášterních hutí.

Jen velmi okrajově se můžeme v literatuře o Předklášteří setkat s cisterciáckými kláštery v Oseku a Plasech. S tišnovskou výzdobou lze v Oseku srovnávat tvarosloví kapitulní síně, především oktogonální sokly a polygonální abaky s horizontálním oblounem a houbovitým podvinutím, klínovitá žebra s vyžlabeným zkosením a výzdobu košovité hlavice na jednom ze dvou středových pilířích (obr. 70d). Ta je tvořena ve spodní části trojlaločnatými listy, v další řadě složitě utvářenými listy, nahoře pak propletenými úponky s listovým palmetovitým tvarem. Hloubka vybraní jádra hlavice pod strukturou vegetabilní výzdoby je stejně obdivuhodná jako na hlavicích pravé strany tišnovského portálu. Celkově je provedení oseckých plastických detailů daleko preciznější, listový dekor je jemnější, není tak dužnatý jako v Porta coeli. Osecká kapitulní síň vznikla ve třicátých letech 13. století, je tedy současná s předklášterskou stavbou. Naproti tomu královská kaple v Plasech byla postavena o třicet let později, její hmota a tvarosloví se jeví velmi archaické, snad záměrně zde bylo použito starších cisterckých forem, ale jednotlivé detaily ztuhlé rostlinné výzdoby prozrazují, že patří již k poklasické fázi gotiky.

III.5.4 Zahraniční souvislosti

První odborné pojednání o tišnovském klášteře, Vocelův článek z roku 1859³⁴¹, se skládá ze tří částí. Po dvou rozsáhlých kapitolách o historii kláštera a o tehdejší podobě nejstarší části komplexu se v závěru studie nalézají několik odstavců, v nichž autor srovnává výzdobu Porta coeli s jinými památkami. Uspořádání křížové chodby i některé detaily tvarosloví mu připomínají Heiligenkreuz a Lilienfeld v Rakousku. Strukturu portálu srovnává především s jižním portálem dómu v Bamberku, dále s portály kostela v Gelnhausenu, sv. Pavla ve Wormsu a katedrály ve Štrasburku, jeho výzdobu pak s Itálií, blízké analogie vidí v portále kostela Panny Marie v Toscanelle. Lvi jako strážci posvátného prostoru jsou nejen zde, ale i ve Ferrare, Veroně, Modeně, Chiusi a Tridentu. Připomíná, že se objevují i v jižní Francii. Připojíme-li k tomuto výčtu ještě Slezsko, Uhry a Burgundsko, dostaneme všechny země, kam můžeme obrátit pozornost při hledání kořenů tišnovských forem a cest, kterými se na Moravu dostaly.

³⁴⁰ Kalinová 1980, 91.

³⁴¹ Vocel 1859, 273–276.

III.5.4.1 Dosavadní názory

III.5.4.1.1 Architektonická plastika

K půdorysu baziliky jsem se vyjádřil už výše, co se týče uspořádání vnitřního prostoru a ornamentiky, R. Hamann připsal celou stavbu pozdně románské podunajské škole, do níž pronikly gotické tvary, které se sem dostaly přes klášter v Ebrachu a ambit sv. Emmerama v Řezně. Některé prvky, jako např. široká arkáda a boční lodě, pilíře, před které jsou do kříže představeny válcové přípory, jinak nečleněné stěny a visuté svorníky, jsou však podle tohoto autora příznačné pro rýnsko-westfálskou oblast, odkud se tento model rozšířil do Evropy přes dóm v Magdeburku³⁴². Podle E. Bachmanna se na bazilice sklobily vlivy z rakouských cisterciáckých klášterů se saskou pozdně románskou architekturou³⁴³. Trojitě přípory se skupinou hlavic, kdy krajní jsou postaveny nakoso, se objevují v Maulbronnu. Rámování čelních oblouků ústupkem najdeme v klášterním kostele Panny Marie v Magdeburku a v dómu ve Wormsu. Worms do střední Evropy zprostředkoval klínový profil žeber, který vychází snad z jihofrancouzské žebrové klenby, v naší oblasti se s ním poprvé setkáme v klášterním kostele v Heiligenkreuzu. Ve východním a jižním křídle ambitu tohoto rakouského kláštera lze nalézt i houbovitě podvinuté krycí desky, srdčité náběžní štítky a dvojité konzoly. Složitě profilované žebro tišnovského chóru a polygonální tvar abaků pak ukazují na Burgundsko. Kalichovité hlavice s bobulovým a pupencovým dekorem a s laločnatými listy na základně mají svoje vzory opět v Heiligenkreuzu. Jiné typy ze spodní části trojlodí však nalezneme i ve sv. Jakubu v Řezně nebo v dómu v Bamberku³⁴⁴. Pokročilejší tvary horního patra kostela najdeme v Podunají, bobulovité hlavice s horizontálními prstenci tvořenými z ven přehnutých lístků se vyskytují v severním rameni křížové chodby ve Zwettlu.

Kružby v oknech v presbytáři spolu se stejně utvářenými exempláři v chóru kostela sv. Františka v pražském Anežském klášteře jsou nejstarší v českých zemích, patří do předklasické fáze gotiky a jejich analogie najdeme na katedrále v Remeši. Kružbové rosety západního a jižního průčelí nemají u nás obdobu, jde o záležitost především Francie, kde se objevují na velkých řádových stavbách od nejstarších dob (Vaux de Cernay u Paříže)³⁴⁵, v okolních zemích analogický typ nalezneme jedině na klášterním kostele cisterciáků v Sulejów-Poklasztorze (voj. Lodž), dokončeném roku 1232³⁴⁶.

Co se týče tišnovské křížové chodby, zjistíme, že většina autorů hledala její vzor v rakouských cisterciáckých klášterech. Po výše zmíněném Vocelovi to zopakoval B. Grueber³⁴⁷. Z jejich prací pak vyšla řada laických autorů přelomu 19. a 20. století, další důkladnější rozbor provedl až V. Mencl, který nejstarší moravské cisterciácké kláštery zřetelně orientuje k jihu. Rakouské kláštery přechodního slohu se vyznačují srdčitými náběžními štítky, zvláštním profilem žebra i abaku hlavic, svérázným a rychlým vývojem ozdobné hlavice, od formy kalichové přes košovou k bobulové, a zdvojnásobením až čtyřnásobením volného sloupku, zejména v ambitech³⁴⁸. Toto tvarosloví se zrodilo po splynutí vlivů z burgundského Morimundu a saského Maulbronu³⁴⁹. Podle Mencla tišnovská huť navazuje, stejně jako stavitelé křížové chodby a kapituly v Lilienfeldu, na nejmladší části kláštera v Heiligenkreuzu, tj. na jižní a východní křídlo ambitu a kapitulní síň, budované v letech 1230-1245.

Podle E. Bachmanna nenajdeme v křížové chodbě v Předklášteří mnoho prvků, k nimž by neexistovaly blízké analogie v ambitech rakouských klášterů ve Zwettlu, Heiligenkreuzu a Lilienfeldu, jejichž předstupy vidí, stejně jako Hamann, ve sv. Emmeramu v Řezně³⁵⁰. Architekturu křížové

³⁴² Hamann 1923, 133.

³⁴³ Bachmann 1940, 45.

³⁴⁴ Sedláčková-Kladivová 1949, 91.

³⁴⁵ Kutal - Líbal - Matějíček 1949, 14.

³⁴⁶ Świechowski 2000, 244.

³⁴⁷ Grueber 1874, 35.

³⁴⁸ Mencl 1939, 36.

³⁴⁹ Mencl 1937, 225.

³⁵⁰ Bachmann 1940, 45n.

chodby odvozuje od Heiligenkreuzu i M. Sedláčková-Kladivová, a to na základě sdružování monolitických sloupků umístěných na vysokém soklu, podobného řešení okenní části, profilace žeber a běžného použití dvojitých konzol identického tvaru. Ve výzdobě to je řada bobulových či listových hlavic nebo hlavice se vztyčenými listy ve tvaru křídel. Autorka dále uvádí, že v heiligenkreuzském dormitoriu se nachází osmiboký pilíř, jehož tvar, hlavně ve spodní části, je velmi podobný pilířům tišnovské kapitulní síně a v témže dormitáři se vyskytují dvojitě konzoly, jež jsou ale zcela bez dekorace³⁵¹. Na základě velmi pečlivého studia výzdoby hlavic našel J. Bureš řadu totožných motivů mezi Tišnovem (a taktéž Velehradem) na jedné straně a Heiligenkreuzem (1220-1230) a Zwettlem (1210-1220) na straně druhé. Jsou to např. kalichovité hlavice s vertikalizovaným listovým nebo jetelovým trojlístem či košovité polopalmetové srostlice³⁵².

Na spojitost mezi výzdobou hlavic rakouských klášterů (uvádí i augustiniánský Klosterneuburg, který však vznikl pod velkým vlivem soudobých cisterciáckých hutí) a moravskou Porta coeli upozorňuje i H. Soukupová. Do vzájemného srovnávání zapojuje i Velehrad, Anežský klášter, Hradiště nad Jizerou a Osek a na základě tohoto materiálu dochází k závěru, že všechny používané tvary znaly jak hutě podunajské, tak i saské. V obou těchto oblastech probíhal jejich formální vývoj, přičemž jim byl společný burgundský prapůvod, proto je někdy velmi nesnadné určit provenienci jednotlivého konkrétního tvaru³⁵³.

Saských analogií si ostatně podrobně povšimla už M. Sedláčková-Kladivová, která popisuje především rostlinnou výzdobu ve starších partiích dómu (započat 1209) a tzv. biskupské chodby (dat. okolo 1230) v Magdeburku. Připomenu alespoň bobulové hlavice, jejichž bobule se proměnily v malé lístky, dužnaté listoví, hlavice s prstenci z lístečků, svorníky se dvěma řadami listů poháněných vírem, jazykovité listy bez boulí na konci, zvířecí motivy atd. V otázce cesty této magdeburské výzdoby do našich zemí - tedy zda putovala spíše přes Osek a Anežský klášter na Moravu, nebo Podunajím na Moravu a odtud teprve do Čech - se badatelka přiklání ke druhé variantě³⁵⁴. Jen pro úplnost uvádím, že k hlavici lva se dvěma trupy, jež je snad opravdu původní (a ne výtvar z 19. století), našla zmíněná autorka analogii na severním portále San Michele v Pavii, považuje ji tak za doklad italských vlivů ve střední Evropě.

III.5.4.1.2 Figurální plastika

Již jsem uvedl, že západní portál svým rozsahem a výzdobou nemá v českých zemích srovnání. Musíme se tedy poohlédnout po zahraničních analogiích - ani těch však není mnoho, což v konečném důsledku vede ke stavu, kdy jsou do zkoumání zapojeny téměř všechny obdobné portály ve střední Evropě, často bez konečného úsudku.

Vocelův názor o vztahu západního portálu k Bavorsku (dóm v Bamberku), k Sasku (kostel v Gelnhausenu), k Porýní (sv. Pavel ve Wormsu a katedrála ve Štrasburku) a k Itálii (kostel Panny Marie v Toscanelle) jsem připomenul na začátku této kapitoly. Po řadě autorů, kteří zcela nepokrytě vycházeli z Vocela, stojí za připomenutí R. Hamann, který provenienci portálu shledává v saských památkách, jako první uvádí v této souvislosti Zlatou bránu ve Freibergu. Tento vliv se k nám podle jeho názoru dostal jižní cestou, tedy přes Podunají³⁵⁵. Velmi překvapivou příbuznost v typu, motivu a stylu též nachází mezi tympanonem s Kristem, Pannou Marií a Janem Křtitelem a reliéfem na kazatelně zámeckého kostela ve Wechselburku³⁵⁶. Za pokračování freiberského portálu považoval tišnovský portál E. Bachmann³⁵⁷.

Z našich autorů se poprvé podrobně věnoval západnímu portálu J. Pečírka, který při pohledu na sochy apoštolů odmítá „francisující“ českou školu a stylově je přiřazuje ke skupině soch vytvářených v první

³⁵¹ Sedláčková-Kladivová 1949, 93 a 95.

³⁵² Bureš 1960, 132.

³⁵³ Soukupová 1989, 98.

³⁵⁴ Sedláčková-Kladivová 1949, 94-96.

³⁵⁵ Hamann 1922, 124, 126; Hamann 1923, 129.

³⁵⁶ Hamann 1923, 133.

³⁵⁷ Bachmann 1940, 95.

polovině 13. století v Sasku a Westfalsku (Münster, Freiberg, Paderborn a Magdeburg). Saské vlivy shledává i v tympanonu, jako velice blízkou práci uvádí taktéž scénu na kazatelně ve Wechselburku. Lvy považuje za románský přežitek na jinak převážně gotickém portálu, tento motiv má za přenesený do našeho prostředí z Itálie. Plastický ornament pokrývající architekturu portálu je podle Pečírky daleko zručněji proveden než figurální plastiky. Akantové i další pletence na archivoltách, oblounech i hlavicích jsou typické pro stavby francouzské i saské³⁵⁸.

Autorem, který nejvýrazněji ozdobě tišnovské baziliky věnoval nejvíce pozornosti, je A. Kutal³⁵⁹. V práci z roku 1942 píše, že ačkoliv je západní portál svým umístěním soch nikoliv před plochu zdi, ale před dřik sloupku (kdy plastika už není spojena se zdí, ale naopak se odpoutává od její plochy a přejímá tak i nosnou funkci), již výrazem gotického vnímání, celá jeho konstrukce vznikla z neporozumění původnímu systému, jež se zrodil na francouzských katedrálách. Myšlenka je tedy francouzská, avšak kameníci, kteří ji prováděli, vyrostli ještě v domácí románské tradici. Tvarosloví je komponováno směrem ke středu, ne vzhůru, sochy apoštolů nestojí před sloupky, ale před výstupky ostění, tedy před stěnou. Hýřivá dekorace oblounů a archivolt podle jeho názoru odkazuje jak k Burgundsku, tak k jižní Francii a Itálii. Dekorativní podání drapérií vyrůstá ještě z byzantských tradic, samotné figury jsou pojaty spíše jako reliéfy zdobící stěnu, s níž jsou spojeny. Analogie k sochám Kutal hledá především v Sasku (Freiberk a Wechselburk). Zvláště pak vyzdvihuje Wechselburk, kde se stýká byzantinizující dolnosaská tradice (Halberstadt, Hildesheim) s francouzskými pokrokovými proudy. Též připomíná slezské prostředí, kde mělo velký vliv prostředí třebnického kláštera. S wechselburskou kazatelnou podle Kutala souvisí i předklášterský tympanon s Kristem a donátory.

Kutalova studie z roku 1949 přináší další upřesnění jeho myšlenek. Tišnovský portál je podle něj složen ze tří principů, z gotického severofrancouzských katedrál, jež klade postavy před sloupek, z ještě románského jihofrancouzského a italského principu, který pokládá sochu za součást zdi a dává jí tvar stupně, a principu třetího, jež na ostění střídá sloupky a oblouny bohatě pokryté rostlinnou dekorací. Původ třetího principu vidí v Burgundsku (Avallon - St. Lazare, Dijon - St. Philibert), v Německu se objevuje v Gelnhausenu, u nás pak o něco později v Hradišti nad Jizerou. Kutal tu poprvé vyslovuje hypotézu, zda předklášterský portál nebyl původně zamýšlen v této formě a zda později nedošlo k rozšíření jeho programu o postavy apoštolů. Bohatá rostlinná ornamentální výzdoba předklasické formy připomíná jihofrancouzské a italské prostředí, objevuje se ale i v Bamberku (konzola pod jezdcem). Lvi na bocích střežící portál, střídání barevných vrstev kamene a souvislý architráv z listů nad hlavicemi sloupků jsou středomořského původu.

Apoštolové svým antikizujícím a dekorativním pojetím vycházejí z byzantské tradice, jež se ve střední Evropě udržela v saském prostředí - Zlatá brána ve Freibergu, Wechselburk, Hildesheim, Halberstadt. Určitý vliv mohla mít i Knížecí brána v Bamberku. Sv. Jan je zcela rozdílný, odpovídá okruhu štrasburské a chartreské hutě. Nejlépe zachovaný tympanon navazuje na wechselburskou kazatelnu (jedině zde se dochovaly hlavy - na tišnovských apoštolech byly nahrazeny novými). Tympanon s královnou Konstancií, umístěný dnes v Moravské galerii, vznikl rukou kameníka, který na hlavním portále vytesal většinu postav apoštolů. Porta coeli vznikla na konci činnosti stavební hutě, jež zde pracovala od roku 1233, v roce 1239 byl podle slov olomouckého biskupa dokončený, portál musel tedy vzniknout právě tehdy, neboť na něm pracovaly stejné ruce jako na ambitu.

D. Líbal považuje západní portál za velmi neobvyklý na cisterciácké stavbě, jeho sochařskou výzdobu za ohlas klasických francouzských portálů tak, jak je známe z Chartres, kořeny reliéfní výzdoby hledá v Burgundsku³⁶⁰. V. Mencl chápe Porta coeli jako závěrečný článek vývojové řady saského typu cisterciáckého portálu na naší půdě, který s minimálním zpožděním reflektuje vývoj utváření portálové architektury na francouzských

³⁵⁸ Pečírka 1931, 183-185.

³⁵⁹ Dnes již ztracená disertace z roku 1928; Kutal 1942, 10; Kutal - Líbal - Matějčíček 1949, 44-45.

³⁶⁰ Líbal 1948b, 27.

katedrálách³⁶¹. Podle J. Homolky se na realizaci sochařské výzdoby podílelo několik sochařů, za nejkvalitnější dílo považuje tympanon s Kristem a donátory. Jejich provenienci určuje velmi vágně, autoři vyrostli v okruhu pozdně románské plastiky, museli se však už vyrovnávat se silným gotickým vlivem ze severní Francie, který zprostředkovalo nejspíše německé prostředí. Odkazuje na starší literaturou uváděný saský Wechselburk, pojetí sochy sv. Jana Evangelisty mu připomíná gotický proud, který vycházel ze sochařské výzdoby katedrály v Chartres (severní portál 1205-1210) a uplatnil se silně na dómu ve Štrasburku (okolo roku 1230). Figury lvů podle jeho názoru patrně souvisejí s rakouskou románskou tvorbou, speciálně salzburkskou³⁶².

Z nejnovější literatury připomenu práci J. Bažanta, který postavy v antikizujícím šatu spojuje jak s tradičními lokalitami (Remeš, Adamova brána v Bamberku, saský Freiberg a Gelnhausen), tak s jihofrancouzským prostředím (St.-Gilles). Samozřejmě se zde projevil vliv Itálie, a to v barokně působící vegetabilní ornamentice imitující podle autorova názoru antické římské vzory z flaviovského období, patrně prostřednictvím modenského sochařství 12. století. Italskému prostředí je však především vlastní užití soch lvů po stranách portálu, jež jsou současně i podstavci sloupů, analogie severně od Alp najdeme též v Bamberku nebo Königslsrueru, kde lvi rovněž drží v pařátech lidské postavy (ilustrace žalmu 22,22: "Z hltanu lvova mě spasiti spěj"). Celé toto pojetí je zaměřeno k reprezentaci panovnického dvora³⁶³.

Na závěr tohoto krátkého přehledu uvádím názor, který, myslím, vcelku reálně vystihuje možné ovlivnění tišnovské figurální i architektonické plastiky. Při pohledu na spodobnění Krista v tympanonu R. Suckale soudí, že jsme se v našem prostředí zatím nesetkali s tak nápadnými „cikcak“ záhyby, které se zdají být spíše odpozorovány z grafických předloh než z plastických. Také stylisticky příliš nevykazují spojitosti s uměním na západ od našich zemí, pokud pomineme fakt, že pro vývoj tohoto typu portálu byly motivačním východiskem portály bamberského dómu a freiburská Zlatá brána. Naproti tomu předkládá srovnání s uherskými kostely jako je Ják, což v souvislosti s původem zakladatelky neudivuje; srovnatelné tvary můžeme najít také na tzv. Obří bráně vídeňského dómu, jakož i v Durynsku, tzn. převážně ve východních teritoriích střední Evropy. Srovnávací studium těchto skulptur ukazuje, že znalosti této kamenické školy vycházely z hornoitalských děl. V Tišnově je studium italské skulptury patrně především v objemných rozvilinách vnitřních archivolt a na drapériích, jakož i na lvech portálu, kteří původně, dle italských vzorů, nesli sloupy (na zádech jižního lva je dosud zachován kus podstavce). Suckale nabízí závěr, že v tehdejší architektonické skulptuře Čech a sousedících zemí došlo k jakémusi přeorientování. Staré stylové formy byly smíšeny s novými, především italskými. Byly přijímány zdobné motivy malířství. Tento nový styl nebyl homogenní a rovněž nebyl vázán na teritoriální hranice, takže ho nemůžeme nazývat ani moravským nebo českým, ani slezským či uherským nebo rakouským³⁶⁴.

III.5.4.2 Země a lokality

Z uvedeného přehledu vyplývá, že zemí a lokalit, odkud mohla být Porta coeli ovlivněna, ať už prostřednictvím celé hutě, jednotlivých kameníků nebo kresebného plánu či předlohy, je mnoho. Pokusím se je rozebrat jednu po druhé, přehled bude v některých momentech zřejmě nevyvážený, což je dáno tím, že některá místa se mi podařilo navštívit, zatímco u jiných jsem byl odkázán pouze na obrazovou dokumentaci, a to rozdílné kvantitativní i kvalitativní úrovně.

Centrální část starého Burgundska, tj. burgundské vévodství, dnes zabírají departementy Côte-d'Or a Yonne. Na tomto území se lze opravdu setkat s velmi podobnými výzdobnými motivy jako v Předklášteří a jemu příbuzných stavbách. Svazkové přípory, polygonální sloupy a abaky, hlavice

³⁶¹ Mencl 1960b, 18-20.

³⁶² Homolka 1982, 88.

³⁶³ Bažant 2000, 185-186.

³⁶⁴ Suckale 2003, 88.

složené z listů, jejichž vrcholové bobule jsou vytvořeny z lístků stočených do klubička, atp. lze například spatřit v cisterciáckých opatstvích Vezelay či Ourscamp. To ale není nic překvapivého. Cisterckoburgundský sloh, ať už se týká prostoru a hmoty, nebo formálních znaků, se zde pod vlivem duchovního poselství Bernarda z Clairvaux vyvinul a skrze každoroční setkávání všech opatů na generální kapitule v Citeaux vydal na cestu do všech koutů Evropy.

Celkové architektonické uspořádání západního portálu tišnovské baziliky napodobilo vzory západní Evropy. Výzdoba bočních ostění velkých portálů má v kraji klasických francouzských katedrál svůj původ i další vývoj. Původně se střídaly sloupky v ústupcích s pravoúhlými výstupky, pak se objevily v horní polovině sloupků sochy - dolní polovina se zdobily nejrůznějším dekorem a architektonická výzdoba pokryla i výstupky. Následovalo vylopnutí sloupků z hran pravoúhlých výstupků, takže vznikla jakási zdvojená řada sloupků, kde se střídal jeden sloup se sochou a druhý bez ní (katedrála v Mans). V dalším vývoji se v rámci trychtýřovitého tvaru portálu vyrovnal rozdíl mezi ústupkem a výstupkem ostění, tedy se ocitly sloupky s figurami i bez nich v jedné řadě - rozdíl se smazal a už se nedalo rozlišit, jestli je socha na sloupku v ústupku či ve výstupku (Chartres - střední portál na jižní fasádě; Remeš - střední portál na západní fasádě). Tišnovská Porta coeli tedy není výsledkem neporozumění původnímu systému, jak to uvádí A. Kutal, je jen pokračováním výše naznačeného vývoje.

Německé země, tedy Sasko a Bavorsko, sehrály důležitou úlohu, když zprostředkovaly a svým způsobem obohatily cisterckoburgundskou i severofrancouzskou architekturu, kterou zde jednotliví kameníci či celé hutě v podobě klášterních komplexů, biskupských dómů či městských kostelů šířily. Knížecí brána v Bamberku či Zlatá brána ve Freibergu byly určité vzorem pro Portu coeli, neboť kolem roku 1230 ve střední Evropě jiní zástupci klasického katedrálního portálu neexistovali. Vídeňská Obří brána, třebešický portál, portál v uherském Jáku či Hradišti nad Jizerou vznikly buď ve stejné době jako předklášterský exemplář, nebo později. Zvláště Bamberk nabude významu, jestliže si uvědomíme, že tamní biskup Egbert a dómský děkan Poppo, kteří odpovídali za stavbu nového dómu, byli bratry vratislavské kněžny Hedviky³⁶⁵. Pocházeli tedy všichni z rodu Andechs-Meran, který měl v této době výsadní postavení nejen ve střední Evropě. V rodině Bertolda IV., prvního vévody Andechs-Meran se narodili nejen zmiňovaní biskup Egbert, děkan Poppo, burgundský falckrabě Ota a sv. Hedvika, ale i istrijský falckrabě Jindřich (+1228), akvilejský patriarcha Bertold (+1251), Anežka (+1201), která se stala manželkou francouzského krále Filipa II. Augusta, Gertruda (+1213), první žena uherského krále Ondřeje II., a Mechtilda (+1254), abatyše v klášteře v Kitzingen u Würzburgu. Ota Burgundský měl mimo stejnojmenného syna tři dcery. Markétu (+1271), manželku moravského markrabě Přemysla, připomínat nemusím, Anežka (+1263) se provdala dvakrát, poprvé za rakouského vévodu Fridricha II. Bojovného, podruhé za korutanského vévodu Oldřicha III. S třetí dcerou Alžbětou (+1272) se oženil Fridrich Norimberský z rodu Hohenzollernů³⁶⁶. Vrátil-li se k bamberkému biskupovi Egbertovi, určitě stojí za zmínku, že tento muž v době, kdy císař Fridrich II. vyhnal Fridricha Bojovného z Vídně, tedy v letech 1236 až 1237, vykonával funkci říšského správce babenberských zemí. Toto jemné předivo příbuzenských vztahů mohlo mít určitý vliv na přenos architektonických či kamenických forem, z příliš vzdáleného burgundského Dijonu by to bylo sice trochu problematické, v rámci střední Evropy k něčemu takovému ale mohlo dojít. K Sasku žádná výše uvedená stopa nevede, k proniknutí tamních byzantinizujících tendencí na naše území mohlo dojít jižní cestou, tak jak to řada autorů předpokládá, nemůžeme však vyloučit ani přímou cestu přes Prahu a Osek, lze předpokládat, že zdejší cisterciáci při hledání kameníků na stavbu kláštera se nejdříve zaměřili na Sasko, jako na zemi této části Čech nejbližší.

³⁶⁵ Suckale 2002, 87.

³⁶⁶ Žemlička 2002, 488.

Cisterciácké kláštery v Dolním Rakousku stojí k Tišnovu bezpochyby nejbližší. Kamenická výzdoba křížové chodby ve Zwettlu je z velké části antikizující, je vidět, že vznikala ještě pod vlivem pozdně románských forem³⁶⁷, ale struktura ambitu je pokročilá, tvoří ji troj či čtyřdílná okna s okulem v horní části, každé pole rámuje slepá arkáda (obr. 76a a 95). Sloupky v oknech jsou po jednom či po dvou nebo obklopují ze všech stran středový pilířek. Trojice sloupků na vnitřní straně meziokenních pilířů stojí na polygonálním soklu, každý má kubickou podnož, z nichž krajní dvě jsou postaveny diagonálně. Abaky jsou pravoúhlé, několikrát odstupňované, houbovité podvinutí se objevuje, ale je ostře podříznuto (obr. 94). Na vnitřních stěnách ambitu nejsou konzoly, ale buď jeden samotný sloup, nebo opět trojice sloupků. Z jednoduchých či srdčitých náběžních štítků vybíhají žebra z klínovitým i hruškovitým profilem³⁶⁸.

Druhým dolnorakouským klášterem, jehož nejstarší část získala svou současnou podobu v první polovině 13. století, je Lilienfeld. K vysvěcení křížové chodby a kapituly zde došlo v roce 1230³⁶⁹. Výstavba těchto částí kláštera tedy časově těsně předchází Předklášteří. Ambit svou strukturou odpovídá Zwettlu, pouze na vnitřní stěně sloupky nahradily dvojité konzoly s růžkovitými výběhy a bobulovými hlavicemi, na okenní straně trojice sloupků stojí na velmi vysokých polygonálních podnožích, talířovité patky se tak ocitly nad okenní lavicí, tak jako tomu je právě v Tišnově.

Výbudování ambitu, kapituly, dormitáře a fraterie v Heiligenkreuzu se dnes klade do let 1236 až 1240³⁷⁰ (obr. 76b), starší badatelé začátek této stavební činnosti datovali o něco dříve³⁷¹, to však nic nemění na skutečnosti, že je to stejný čas, ve kterém se pracuje i na Porta coeli. Analogie ve struktuře kamenických článků i detailech výzdoby jsou zřejmé. Členěná okna s okulem nahoře svírá arkáda (obr. 93), trojice sloupků na okenní straně křížové chodby stojí na vysokém soklu, dvojité konzoly na vnitřní stěně mají krátkou příporu, kdy spodní výběh ze stěny je pokryt růžky či dlouhými zubatými listy (obr. 92a). Dále zde spatříme polygonální houbovitě podvinuté abaky, srdčité náběžní štítky, oktogonální pilíře v kapitulní síni i dormitáři, v dormitáři navíc s hlavicemi, jejichž jazykovité listy nejsou zakončené bobulemi (obr. 92b), řadu analogických výzdobných motivů na hlavicích atd.

V souvislosti s rakouskými zeměmi určitě stojí za povšimnutí půdorys kostela sv. Michala ve Vídni (obr. 75a). Jeho založení je spojeno s dvorským prostředím posledních Babenberků, přesněji s Leopoldem VI., a došlo k němu 18.11.1221³⁷². Stavba probíhala po následující dvě desetiletí, zvenčí je ještě plně pozdně románská, uvnitř budovy se ale již stačila projevit právě nastupující gotika. Půdorys kostela tvoří trojlodní bazilika o pěti klenebních polích v průběžném systému, čtvercovým polím v bočních lodích odpovídají obdélná v lodi hlavní. Příčnou loď tvoří tři stejně velká čtvercová pole, severní a jižní průčelí je posunuto o šířku bočních lodí za linii vnějších zdí trojlodí. Presbytář původně tvořilo jedno velké klenební pole, na něj navazovala půlkruhová apsida. Její tvar, stejně jako půdorys naprosto stejných apsid na východní straně severního a jižního ramene transeptu, je jedinou vážnější odlišností od půdorysu baziliky v Porta coeli. Přesně naopak je to s uspořádáním vnitřní kamenické výzdoby (obr. 89). Struktura pilířů, polopilířů a přípor je daleko bohatší, lze tu spatřit jednoduché i dvojité konzoly, jejich tvar však nikterak neodpovídá Tišnovu. Pravoúhlé i polygonální abaky jsou bohatě profilovány, nenajdeme na nich ani známku po houbovitě podvinutí, tolik typickým pro předklášterské prostředí. Určité podobnosti lze nalézt jen ve výzdobě některých hlavic a konzol. Kalichovité hlavice kryjí jak jednoduché rýhované jazykovité listy s pupenci, tak lodyhy se stylizovanými lístky a s velkými listy při základně. Na košovitéch hlavicích se živě proplétají stonky s drobnými polopalmetami či trojlístky, na dalších lze spatřit velké ploché listy, ať už to jsou stylizované palmety nebo jednoduché dužnaté či laločnaté listy, které se na některých exemplářích stácejí jedním směrem.

³⁶⁷ Dnes se datuje do období let 1204 až 1227. Fillitz 1998, 313.

³⁶⁸ Buberl 1940, obr. 136-159.

³⁶⁹ Fillitz 1998, 303.

³⁷⁰ Fillitz 1998, 327-329.

³⁷¹ Frey 1926; Mencl 1939.

³⁷² Fillitz 1998, 305.

Celkově lze říci, že tato výzdoba působí dekorativněji než tvarosloví uvnitř tišnovské baziliky a ambitu (do hloubky vybrané hlavice ze západního portálu se zde ale nevyskytují). Přesto ji však nelze jednoznačně spojit s tzv. podunajskou benediktýnskou školou, ve Vídni zastoupenou Obří bránou na západní straně kostela sv. Štěpána, zdá se, že se zde zároveň projevil vliv rakouských cisterciáckých klášterů, v nichž v této době probíhal čilý stavební ruch.

Pramen těchto cisterckoburgundských forem lze snad hledat v Klosterneuburgu. Tato lokalita byla sídlem nejen augustiniánského kláštera, ale od roku 1198 též babenberského vévody Leopolda VI. Zdejší klášterní stavba je tradičně spojována s cisterckými hutěmi, které se tedy musely zákonitě projevit i na vévodské falci a kapli, jež je v pramenech nazývána Capella speciosa (obr. 77a,b). K její vysvěcení došlo v roce 1222, do dnešní doby se nedochovala, byla zbořena v roce 1799, císař František I. však nechal její architektonickou výzdobu zakomponovat do svého letního sídla Franzenburg v Laxenburgu u Vídně³⁷³. Předobraz této stavby je hledán ve francouzském dvorském umění, její velice čistá vnitřní výzdoba však odpovídá i cisterciáckému prostředí. Vysoké jazykovité rýhované listy s jednoduchými bobulemi, na něž jsou přilepeny laločnaté listy (obr. 77c), najdeme i na námi zkoumaných památkách, např. v presbytáři bývalého klášterního kostela v Oslavanech.

Ve druhém a třetím desetiletí 13. století tedy pracovaly cisterciácké hutě především ve Zwettlu a Lilienfeldu, část kameníků se podílela na stavbách v Klosterneuburgu, odkud se časem mohla dostat i do vídeňského prostředí. Před rokem 1230 skončila práce na dvou výše zmíněných kláštorech, kameníci se přesunuli do Heiligenkreuzu a na Moravu. V roce 1229 se Anežka Meranská provdala za Fridricha II. Bojovného, který se následující rok, po smrti Leopolda VI., stal rakouským vévodou. Nezapomeňme též na korespondenci mezi olomouckým biskupem Robertem a heiligenkreuzským opatem Wernerem³⁷⁴, který sice 1228 zemřel, ale dobré vztahy snad přetrvaly. Kontakty královny Konstancie a markrabího Přemysl k rakouskému dvoru a biskupa Roberta k cisterciáckému prostředí tak mohly zajistit kamenické mistry pro Předklášteří, Velehrad, a rovněž pro první i druhou fázi výstavby Oslavan. V jejich případě nevíme, jestli na toto místo přišli kameníci z Předklášteří, jak navrhuji výše, možná tomu bylo přesně naopak, huť mohla putovat z Rakouska přes Oslavany do Tišnova.

Na význam Slezska coby zprostředkovatele nových uměleckých forem upozornila řada výše uvedených autorů. Věnovali se mu buď všeobecně, v tomto smyslu bylo chápáno jako severní analogie k podunajské cestě, kudy se mohly šířit saské vlivy do střední Evropy, nebo zdůraznili speciálně Třebnici³⁷⁵, která se v této době pod dohledem kněžny Hedviky stala významným duchovním centrem. Výstavba zdejšího kostela byla započata brzy po založení kláštera v roce 1202, v roce 1219 došlo k vysvěcení východní části stavby, práce pokračovaly pravděpodobně po celá dvacátá a třicátá léta 13. století, ještě k roku 1234 je v pramenech doloženo jméno kameníka Jakuba³⁷⁶. Otázky půdorysu trebnického klášterního kostela coby předobrazu pro předklášterskou baziliku jsem se dotkl výše. Ani kamenická výzdoba, z níž se zachovaly severní portál západního průčelí a torza dnes uložená v lapidáriu, příliš nedokládá vztahy mezi Třebnicí a Tišnovem v oblasti stavební činnosti (obr. 100). Formální tvarosloví je ještě pozdně románské, figury na tympanonech i reliéfních deskách jsou statické, jejich velmi ornamentální drapérie pokrývá předivo jemných linií. Dochované římsy s vegetabilní výzdobou jsou antikizující, pouze některá se hloubkou propracování blíží výzdobě oblounů západního portálu v Porta coeli. Dynastické a duchovní vazby mezi ženami z panovnických rodin se v tomto případě zřejmě nikterak výrazně neprojevíly.

Jediný spojující článek mezi tišnovským okruhem a slezským prostředím jsem našel v katedrále sv. Jana Křtitele ve Vratislavi, zde by však šlo, v případě prokázání skutečné vazby, o cestu kamenického tvarosloví z moravsko-rakouského prostředí na sever. Pravoúhlý presbytář

³⁷³ Fillitz 1998, 310.

³⁷⁴ Kuthan - Neumann 1979, 116, pozn. 45.

³⁷⁵ Kutal 1949; Richter in: Kalinová 1980.

³⁷⁶ Świechowski 2000, 254.

dnešní gotické katedrály se začal stavět za biskupa Tomáše (1232-1268), a to asi až po tatarském vpádu, tedy někdy okolo roku 1244, svěcení je doloženo krokem 1272³⁷⁷. Některé detaily ve zdejší výzdobě jsou totožné – trojice sloupkových přípor v ochozu se širokými talířovými patkami, jejichž okraje jsou na kubických soklech podepřeny droboučkými konzolkami tvarovanými jako stejný detail ze západního portálu v Předklášteří, hlavice nesou polopalmetový motiv s vloženým laločnatým listem, jiná hlavice má píšťalový motiv, její abakus je polygonální, s houbovitým podvinutím a vloženým horizontálním oblounem (obr. 99).

S Uhrami propojuje problematiku tišnovského tvarosloví postava královny Konstancie. Nejnověji se na tento vztah královny k rodné zemi zaměřila H. Soukupová³⁷⁸. Týká se to především západního portálu. S odvoláním na nedochovanou Portu speciosu katedrálního kostela sv. Vojtěcha na ostříhomském hradě, kterou nechal postavit mezi lety 1188 až 1196 Konstanciin otec, uherský král Béla III. (1148-1173-1196), předpokládá, že se královna vrátila k ideovému programu, tak jak ho znala z mládí, jen mu nechala dát moderní tvarosloví. Ideovým tvůrcem portálu byla tedy samotná Konstancie, ostříhomské Portě speciose odpovídala hluboká proskyeze korunovaných postav, které jsou doporučovány centrálně umístěnému Kristu figurami na boku. Dále to byla barevnost, červená a bílá barva náležející nebeskému ženichovi, tj. Kristovi, tak jak o tom mluví verš z Písně písní, a značí božskou vznešenost a vtělení. Z tohoto důvodu nebyl tišnovský portál zřejmě nikdy polychromován, jak to dokládají i restaurátorské zprávy. Další analogií byla i dvojice lvů, kteří strážili bránu v Ostřihomi, kde jsou spojovány s okruhem italského sochaře Benedetta Antelamiho. Portu speciosu zakrývala honosná předsíň.

Shody mezi Předklášteřím a Ostřihomí shledává H. Soukupová především v ideové oblasti, méně už pak v oblasti formální. Přitom lze nejen na ostříhomském hradě, ale i na řadě dalších míst uherského království najít analogie k tišnovskému tvarosloví. Lvi na bocích tišnovského západního portálu jsou o půl století mladší než dochovaný ostříhomský exemplář (obr. 103), přesto je shoda v jejich podobě až zarážející. Vysoko zvednutá hlava na dlouhém krku, který pokrývá šupinovitě uspořádaná hřívá (v Ostřihomi na zadní polovině krku, v Porta coeli po celém obvodu), ležící tělo, jež je z poloviny zanořeno do masy kamene, tlapy složené před a podle trupu, na zádech patka s rostlinnou výzdobou (v Ostřihomi pod patkou, v Porta coeli na patce), z níž vyrůstá sloupek. Tato podobnost je zřejmě způsobena zemí původu, předobrazem k obou lvům byly obdobné příklady v portálech italských kostelů. Tento typ zobrazení lva se výrazně odlišuje od exemplářů, které známe z území Rakouska, kde se lvi rozšířili zásluhou jednak podunajské benediktýnské školy (Vídeň – Obří brána, Vídeň – skotský kostel, Schöngrabern), jednak salzburského prostředí, které mělo těsné kontakty s italským uměním.

Na území dnešního Maďarska existují i časově bližší analogie. Mezi ně především patří donační tympanon z dnes již zbořeného kostela v Szentkirály³⁷⁹, který je v literatuře datován do doby okolo polovinou 13. Století (obr. 97). Na ploše tympanonu, jehož okraje jsou poničeny, klečí nalevo od sedícího Krista coby soudce posledního soudu donátor, napravo jeho žena. Z formálního hlediska zde najdeme určité společné detaily s tišnovským tympanonem, daleko zajímavější jsou však některé detaily. Především je to model kostela v ruce donátora, jež je zachycen v neobvyklém pohledu od východu. Divák vidí apsidu se stříškou, která je přilepena ke stěně vyšší lodě. Stejný pohled je pravděpodobně uplatněn i na tympanonu v Porta coeli, kde model kostela připomíná trojlodní baziliku v přímém pohledu na závěr a boční kaple. Donátorka má na hlavě čepce, který připomíná pokrývku hlavy ženské polopostavy na tympanonu z Moravské galerie. Maďarští autoři mluví o francouzské módě poloviny 13. století.

Velmi blízkou obdobu k půdorysu předklášterské baziliky najdeme i v uherském prostředí. Kostel Panny Marie cisterciáckého kláštera

³⁷⁷ Świechowski 2000, 291.

³⁷⁸ Soukupová 2002, referát přednesený na konferenci Porta coeli restaurata 2000 – 2002.

³⁷⁹ Dercsényi 1975, obr. 142.

v BÉlapátfalvě, založeného egerským biskupem Kilitem v roce 1232³⁸⁰, stojí na půdorysu bazilikálního trojlodí s průběžným klenebním systémem, transept tvoří tři stejná čtvercová klenební pole, severní a jižní průčelí příčné lodě opět předstupují linii vnějších zdí trojlodí o šířku bočních lodí, presbytář i boční kaple však mají pravoúhlý, ne polygonální závěr (obr. 74b).

Na portálu farního kostela v Litéru z první poloviny 13. století lze spatřit dvě sochy sv. Petra a Pavla, jež se svým sevřeným utvářením blíží nejarchaičtěji pojatým figurám tišnovského portálu. Na rozdíl od nich jsou vloženy před sloupky v ústupcích portálu, nad hlavou nemají záklenek, ale hlavicí sloupku³⁸¹.

V práci E. Marosiho o nejranější gotice na území středověkých Uher se objevuje řada hlavic, jejichž výzdobu můžeme srovnávat s tvaroslovím tišnovského okruhu. Především je to Pilisszentkereszt, cisterciácký klášter založený 1184 Bélou III. Nevíme, kdy začala výstavba klášterního kostela, jeho část kostela byla ale určitě hotova v roce 1213, tehdy zde byla pohřbena Gertruda Meranská, manželka uherského krále Ondřeje II. Stavba skončila někdy před rokem 1236, poté následoval ambit a konvent. Dnes tuto lokalitu, ležící jen několik desítek kilometrů jižně od Ostrihomi, známe pouze z archeologických vykopávek. Výzdoba kalichovitých hlavic, jazykovité listy s pupenci, vertikálně postavené laločnaté listy bez i s hrubou nervaturou atd., vše je dochováno jen ve zlomcích (obr. 98a)³⁸². Stejně je to s torzem tří kalichovitých hlavic z arcibiskupské katedrály v Kalocse, jejichž výzdoba je sestavena z jazykovitých rýhovaných listů s olámanými bobulemi, jež mají na základně přilepené laločnaté listy (obr. 98b)³⁸³. Katedrála se stavěla mezi lety 1202 až 1230, jen pro doplnění uvádím, že v letech 1204 až 1219 byl kalocským arcibiskupem Bertold z rodu Andechs-Meran (+1251), který se posléze stal akvilejským patriarchou. Kostel Panny Marie v Budě vyrostl v letech 1247 až 1269, následuje tedy všechny výše uvedené stavby, výzdoba jeho košovitých hlavic, dole s laločnatými listy, nahoře s propletenými úponky s polopalmetami je volnou analogií některých tišnovských tvarů³⁸⁴.

Věnuji-li se uherským památkám, nemohu vynechat kostel sv. Jiří, původně patřící benediktýnskému opatství v Jáku, na němž se nachází portál, jež jako jediný východně od Předklášteří nese monumentální figurální výzdobu. Stavba, která vyrostla mezi roky 1220 až 1256, zcela bezpochyby patří do podunajské benediktýnské školy. Sochy nad západním portálem jsou jinak formálně pojaté jak v postojích, tak v utváření drapérie, za povšimnutí však stojí detail, že všechny stojící figury mají na spodním lemu šatu onen lasturovitý ohyb, který se objevuje i na drapériích apoštolů v Tišnově. V Jáku je tento motiv pochopitelný, z jeho náznakem se setkáme už na figurách z východní chórové přepážky v bamberském domu³⁸⁵, tedy ve stavbě, ze které se odvozuje celý komplex staveb tzv. benediktýnské školy, vysvětlení jeho výskytu na tišnovských figurách se už hledá hůře.

Problémem památek uherského středověku je stav dochovaného fondu, což se týká nejen malířství či sochařství, ale i architektury. Řada architektonických článků podává svědectví o stavbách s bohatou výzdobou, na níž pracovali i umělci, vyučení v italském a francouzském prostředí, torzovitost však nedovoluje jejich přílišné zapojování do středoevropských vazeb, tedy ani vytváření příliš velkých závěrů.

IV. Závěr

Porta coeli je velmi náročnou stavbou, pro společenství cisterciáček neobvyklé velikosti a podoby, a to především díky bohatému ztvárnění portálu, která sice prohřešuje se proti přísným řadovým regulím, ale vyplývá z patrocinia kláštera. Mnohé cisterciácké ženské kláštery však byly

³⁸⁰ Dercsényi 1975, 201.

³⁸¹ Dercsényi 1975, obr. 80.

³⁸² Marosi 1984, 120, obr. 240-244, 246.

³⁸³ Marosi 1984, obr. 247.

³⁸⁴ Marosi 1984, obr. 347.

³⁸⁵ Hamann 1922, obr. 201-204.

jen ve volném spojení s řádem a byly k němu jen zřídka oficiálně připojeny. Netvořily tak úzce provázané společenství jako mnišská linie řádu. Bernard z Clairvaux se navíc ve svých polemikách k užívání uměleckých děl v řádových kostelech zaměřil především na mnichy, kláštery cisterciáček, ač jich bylo nakonec více než mužských, stály trochu stranou pozornosti generální kapituly v Cîteau, a proto nemusely dodržovat všechny řádové regule.

Vedle toho požívala dynastická založení zvláštní práva, která se mimo jiné odrazila i ve zvláštních formách. Formách, které musely náležitě vyjádřit reprezentativnost celého podniku. Západní portál je toho dodnes důkazem, panovnická rodina pod přísným pohledem nejvyššího soudce odčiňuje své hříchy, aby duše jejích příslušníků mohly vstoupit do nebeského Jeruzalému. Pozemská těla, do nichž se duše vrátí v okamžiku posledního soudu, jsou pak uložena v posvátném prostoru za branou, aby se v okamžiku vzkříšení donátoři ocitli uvnitř zdí, jež vztyčili k větší slávě své a boží. Reprezentace příslušníků panovnické rodiny probíhala uvnitř hradeb vodní pevnosti i po linii světské, do ní lze s největší pravděpodobností zařadit nedochovanou palácovou stavbu vedle vstupní brány (kurii) a kapli sv. Kateřiny. Tato dispozice, kdy vedle sebe koexistují církevní instituce a královské sídlo doprovázené honosnou kaplí, se ve střední Evropě objevuje nejprve v Ostřihomi, zanedlouho poté v Klosterneuburgu. Královna Konstancie obě lokality velice dobře znala, v touze po osobní prestiži se je pokusila napodobit.

Problém postupu stavby baziliky a západního portálu se všemi změnami v koncepci i se spěchem, který celý podnik doprovázel, je shrnut v kapitole III.4. Zde pouze připomenou, že na výstavbě se pravděpodobně podílely tři skupiny kameníků, které koexistovaly vedle sebe, některé části vytvořily odděleně, na jiných spolupracovaly, největší kus práce odvedly za života královny Konstancie, tj. ve třicátých letech 13. století, v následujícím desetiletí pouze dokončovaly rozestavěné budovy.

Bachmannovu teorii o předobrazu půdorysu předklášterské baziliky v burgundském Dijonu, mnohokrát přebíranou a nejrůznějšími argumenty potvrzovanou, lze považovat za jednu z mnoha možností, navíc tuto variantu lze zařadit mezi ty méně pravděpodobné. Tišnovský půdorys spíše vyplývá z obecnějšího rozšíření daného typu ve střední Evropě, a to jak v cisterciáckém prostředí, tak mimo něj. V románském období se projevil ve Zwettlu (obr. 75c), na počátku 13. století se s ním setkáme v Třebnici nebo ve Wilheringu (cisterciácký klášter v Horním Rakousku, stavba zdejšího kostela bez bočních apsid je datována mezi léta 1194 až 1254)³⁸⁶, o něco později byl použit v Tišnově a Bělápátfalvě, nejpozději ve Žďáru nad Sázavou. V městském prostředí, když pomineme vzdálený Dijon, se objevil ve Vídni, ale také např. v Laa an der Thaya (městský kostel stavěný v letech 1225-1235, opět bez bočních apsid, obr. 75b)³⁸⁷. Každá stavba nese jinou variantu zakončení kněžiště a bočních kaplí, ale princip uspořádání hmoty a prostoru je ve všech jmenovaných příkladech stejný.

Představa o půdorysu kostela i celého klášterního komplexu, a stejně tak v kameni vyjádřené formální tvarosloví se mohly do Předklášteří dostat nejrůznější cestou. Jemné předivo příbuzenských vazeb, které rozprostřela po tehdejší Evropě rodina Andechs-Meran, je opět jen jednou z možností. O rodinném vztahu markrabího Přemysla k falckrabímu Otovi Meránskému, který mohl mít za následek příchod kameníků přímo z oblasti Burgundska, jsem se zmínil několikrát. V Bavorsku mohla stavitele zajistit vévodkyně Ludmila, neteř královny Konstancie, která založila klášter Seligenthal u Landshutu, nebo strýcové Markéty Meranské, bratři Egbert a Poppo, kteří působili ve vysokých církevních postech v Bamberku. Zde tehdy vyrůstal nový dóm, ten se však řadí k tzv. podunajské škole. O dobrých vztazích se saskou oblastí v této době nemáme zprávy, pravým opakem je však Slezsko, neboť vratislavská kněžna Hedvika byla velkým vzorem pro řadu žen z rodu Přemyslovců, její klášter v Třebnici byl navíc nejstarší institucí tohoto druhu ve střední Evropě. S rakouským prostředím udržoval velmi dobré kontakty olomoucký biskup Robert, který byl v těsném styku s opatem Wernerem v Heiligenkreuzu, navíc za tehdejšího vládce Rakouska, vévodu Fridricha II. Bojovného, byla provdána sestra Markéty Meranské Anežka.

³⁸⁶ Fillitz 1998, 316.

³⁸⁷ Fillitz 1998, 324.

Nesmíme zapomenout na zemi, odkud pocházela královna Konstancie, neboť Uhry rozhodně nestály nijak bokem uměleckého vývoje, působila tu řada hutí, rozsáhlý komplex středověkých památek se však následkem bouřlivého vývoje novověkých dějin nezachoval v reprezentativní celistvosti.

Ať už se ale kamenické hutě dostaly do Tišnova jakkoli, jejich členové na území historických zemí českého království rozhodně zanechali poměrně dost stop. Předpokládáme, že mimo Porta coeli si jednotliví kameníci mohli „odskočit“ či přímo odejít na jinou zakázku (např. Oslavany), dále můžeme uvažovat o tom, že do bližšího okolí bylo možné objednané a již hotové články z Předklášteří převézt (Brno - Stará radnice, Veverí, Vracov, Dolní Loučky). Též mohlo dojít k určitému prolnutí či snad jakési spolupráci mezi jednotlivými hutěmi (Louka u Znojma, Velehrad, Třebíč, Anežský klášter v Praze), zvláště jednalo-li se o panovnické založení, ať už královské či markraběcí. Kameničtí mistři rovněž mohli vyjít z jedné dílny na starší stavbě nebo se potkat a vzájemně ovlivnit na dřívější zakázce. Tato představa odpovídá i následnému šíření tišnovského tvarosloví, jednotlivé detaily výzdoby se ve čtvrtém až šestém desetiletí 13. století objevují jak na Moravě (Brno - dominikánský klášter, Žďár nad Sázavou, Jihlava), tak v Čechách (Hradiště nad Jizerou, Žitava, Plasy).

K rozsáhlému přehledu oblastí a lokalit, kde jsou hledány prapůvodní vzory pro Porta coeli a jí příbuzných staveb, toliko ve zkratce. Oblasti jako Burgundsko i severní Francie, coby epicentra cisterckoburgundských forem i stylu gotických katedrál, a Sasko a Bavorsko jako země, kudy se styl šířil a obohacoval, jsou sice pro Tišnov důležité, ale přímý vliv se uplatňoval z lokalit, které byly Moravě nejbližší a s nimiž byla stavba jakožto dílo královny Konstancie nějakým způsobem provázána. Nesmíme zapomenout na zřetel, se kterým se dílo budovalo. Bazilika měla plnit funkci pohřebiště moravské větve panovnické rodiny, tomu se podřizovala svým uspořádáním i výzdobou. Reprezentativní cisterciácké kláštery, zakládané nejvyšší společenskou vrstvou jako místo posledního odpočinku, tehdy vyrůstaly po celé křesťanské Evropě západního ritu. Královna Konstancie se svými syny k této elitě patřila a není tak třeba odmítat představu, že náležitě využila svých kontaktů. Z výše naznačených cest a na základě historických skutečností vyplývá, že vzory a kamenické zdroje je proto nutno hledat především v Rakousku, ať již na vévodském dvoře nebo v prostředí cisterciáckých klášterů, na královském dvoře v Uhrách a v okruhu kolem trebnické rezidence kněžny Hedviky. Umělecko-historické zkoumání potvrzuje rakouskou a uherskou cestu, Třebnice zřejmě na české země přímý dopad neměla; Slezsko, stejně jako Podunají, však mohlo hrát zprostředkující úlohu v předpokládaném šíření saské plastiky, i když musím připustit, že tuto otázku se mi nepodařilo v dostatečné míře vyřešit.

V úvodu jsem naznačil, že se v této práci dotknu i problému původnosti, přesněji že se budu snažit zjistit, co lze dnes v komplexu Porta coeli označit za středověké a co za pozdější doplňky. Několikeré poničení kláštera - husity, stavovským povstáním, Švédy, Prusy, naposledy průmyslovou revolucí - přineslo devastaci jednotlivých objektů, řádové společenství se pokaždé určitě snažilo stopy po těchto poničeních zhladit. V několika stručných vstupech v první polovině III. kapitoly jsem naznačil, že k opravám a renovacím ve vzdálenější i bližší minulosti skutečně došlo, zprávy jsou však velmi stručné a neúplné, což platí kupodivu i pro druhou polovinu 19. století, kdy v rámci rakouské monarchie již působila vídeňská Centrální komise pro zkoumání a zachování památek. Problematika zkoumání původnosti se tak stává velmi složitou, její řešení bude vyžadovat značný prostor, tím bych však neúnosně rozšířil rozsah této už beztak lehce předimenzované práce. Proto jsem pouze na některých místech klášterního areálu naznačil, nakolik odpovídají zdejší jednotlivosti původnímu stavu z doby svého vzniku, k podrobnějšímu rozlišení se vrátím v pokračování této práce.

V. Archivní prameny

Moravský zemský archiv v Brně (MZA):

Sbírka E10. Archiv kláštera cisterciáček Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. Kartony č. 67, 79, 76. Pokladní knihy 139, 141.

Sbírka G126. *Sbírka kreseb a ...*, kart. 2, č. 125.

Sbírka G12. Sign. Cerr. I, č. 32-34. Johann Peter Cerroni 1807: Skizze einer Geschichte der bildenden Künste in Mähren und österr. Schlesien, I-III. Brünn.

Sbírka E7. Cisterciáci Velehrad, O 8/1, O 28/6, O 28/8.

Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně (NPÚB):

Spisový archiv.

Fond Porta coeli.

Archiv evidenčních karet.

Porta coeli.

Starý fotoarchiv.

Fond Porta coeli.

Nový fotoarchiv.

Fond Porta coeli.

Archiv restaurátorských zpráv

831/1 Porta coeli, příprava restaurátorského zásahu 2000-2001.

Archiv map a plánů.

4-5-6197 SHP Porta coeli, plány a pohledy kláštera z r. 1964.

4-5-8773 SHP Porta coeli, zaměření zdi kláštera z r. 1964.

4-5-6222 SHP Porta coeli, zaměření kleneb kláštera z r. 1964.

7-4-1092 a 1093 Klášter Porta coeli v Předklášteří u Tišnova.

Stavebně historický průzkum, textová část. Zpracovali M. Heroutová, E. Holanová a D. Líbal. Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů v Praze 1965.

Archiv Moravského zemského muzea v Brně (AMZM):

Sbírka A1. Pozůstalost Mořice Trappa, kart. č. 251, 263 a 265.

Moravská galerie Brno (MG):

Tympanon z Předklášteří, evidenční karta č. E 260.

Státní okresní archiv Brno-venkov, Rajhrad (SOABV):

Farní úřad Předklášteří, farní kronika, inv. č. 1.

Archiv města Brna (AMB):

Sbírka Hofferian. Veduta Tišnova, č. 38/109.

VI. Použitá literatura

ALTRICHTER, H. 1943: Der Ziterzienser in Mähren bis zu Karl IV. Brünn-München-Wien.

AUBERT, M. 1947: L'architecture cistercienne an France I,II. Paris.

BACHMANN, E. 1940: Eine spätstaufige Baugruppe im mittelböhmischem Raum. Brünn.

BACHMANN, E. 1941: Sudetenländische Kunstraume im 13. Jahrhundert. Brünn und Leipzig.

BAŠTA, V. - LÍBAL, D. 1979: Podíl Státního ústavu pro rekonstrukce památkových měst a objektů na obnově československé architektonické kultury. Památky a příroda IV, s. 385-450.

BAYEROVÁ, T. - BAYER, K. 2002: Přírodovědný a technologický průzkum portálu kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. Zpravodaj STOP IV, č. 4, s. 40-50.

BAŽANT, J. 2000: Umění českého středověku a antika. Praha.

BELCREDI, L. a kol. 1989: Archeologické lokality a nálezy okresu Brno-venkov. Brně.

BELCREDI, L. 1990: Čepička - opevnění nad klášterem Porta coeli v Tišnově-Předklášteří. Časopis Moravského muzea LXXV. Vědy společenské, s. 99-122.

BELCREDI, L. 1993: Archeologický výzkum kaple sv. Kateřiny a areálu kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. Archaeologia historica XVIII, s. 315-343.

BENEŠOVSKÁ, K. a kol. 2001: Architektura gotická. Praha.

- BÍLÝ, J. E. 1854:** Klášter Tisňovský, řečený Porta coeli (brána nebes). Brno.
- BÍLÝ, J. E. 1855:** Klášter Tišnovský, řečený Porta Coeli (brána nebes). Moravan IV, s. 41-50.
- BÍLÝ, J. E. 1857:** Tišnovský portál. Památky archeologické a místopisné II, s. 95-96.
- BIRNBAUM, V. 1921:** Vocel jako historik umění. Časopis Společnosti přátel starožitností českých XXIX, s. 19-42.
- BIRNBAUM, V. 1931:** Gotická architektura. In: Dějepis výtvarného umění v Čechách I (ed. V. Birnbaum). Praha, s. 99-180.
- BORSKÝ, P. 1996:** Katalog kamenických článků. In: Šedo, O. 1996: Nálezová zpráva. Předklášteří. Stavba silnice II/385 (ulice Palackého a Uhrova). Brno. Nálezová zpráva ÚAPP Brno uložená v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- BORTLÍK, P. 1980:** Restaurování portálu Porta coeli v Tišnově - Předklášteří. Štěpánovice. Strojopis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- BRADNA, J. 2002:** Zpráva o restaurátorském průzkumu a postupech restaurátorských prací na portále kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. Zpravodaj STOP IV, č. 4, s. 51-63.
- BRADNA, J. - DOBOŠOVÁ, Z. 2001:** Restaurování kamenných prvků portálu Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova. Praha. Strojopis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- BUBERL, P. 1940:** Die Kunstdenkmäler des Zisterzienserkloster Zwettl. Ostmärkische Kunsttopographie. Band 29. Baden bei Wien.
- BURAN, D. a kol. 2003:** Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Bratislava.
- BUREŠ, J. 1960:** Středověké stavby brněnských dominikánů. Časopis moravského muzea XLV, Vědy společenské, s. 107-142.
- BUREŠ, J. 1961:** Účast wormsko-řeženského okruhu na stavbě románského Velehradu. SPFFBU X, F5, s. 157-173.
- CDB II:** Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II (ed. G. Friedrich). Pragae 1912.
- CDB III/1:** Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae III/1 (ed. G. Friedrich). Pragae 1942.
- CDB III/2:** Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae III/2 (ed. G. Friedrich - Z. Kristen). Pragae 1962.
- CIULISOVÁ, I. 2000:** Historizmus a moderna v pamiatkovej ochrane. Obnova stredovekej cirkevnej architektúry Slovenska. Bratislava.
- DERCSÉNYI, D. 1975:** Romanische Baukunst in Ungarn. Budapest.
- DOLEŽEL, J. 1993:** Dohled při stavebních pracích v areálu kláštera porta coeli v Předklášteří u Tišnova (okr. Brno-venkov). Přehled výzkumů 1990, s. 96-97.
- DOLEŽEL, J. 1998:** Ante aream monasterii Santa Crusis - klášter v Doubravniku ve světle dosavadních výzkumů. Pravěk, NŘ 8, s. 321-340.
- DOLEŽEL, J. 1999:** Předklášteří (okr. Brno-venkov). Klášter Porta coeli. Ojedinelé nálezy neolitické?, středověk, novověk. Záchranný výzkum. Přehled výzkumů XXXIX (1995-1996), s. 453-455.
- DONIN, R.K. 1915:** Romanische Portale in Niederösterreich. Wien.
- DONIN, R. K. (Hrsg.) 1946:** Geschichte der Bildenden Kunst in Wien I. Von der Urzeit bis zur Romanik. Wien.
- DUFEK, E. 1950:** Kostel Nanebevzetí Panny Marie „Porta coeli“ v Předklášteří. Brno. Strojopis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- DROBNÁ, Z. 1940:** Předklášteří u Tišnova. Praha.
- DVOŘÁK, J. 1996:** Kámen středověkých staveb na Moravě. Archaeologia historica XXI, s. 509-512.
- DVOŘÁK, J. 1996:** Stavební horninový materiál kostela a kláštera Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova. In: Šedo, O. 1996: Nálezová zpráva. Předklášteří. Stavba silnice II/385 (ulice Palackého a Uhrova). Brno. Nálezová zpráva ÚAPP Brno uložená v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- DVOŘÁK, J. 1998:** Horninový materiál a postup stavebních prací nejstarších klášterů na Moravě. Pravěk NŘ, VIII, s. 379-393.
- EDGAR, E. 1907:** Tišnovská restaurace (Porta coeli). Krása našeho domova III, s. 19-22.
- FIC, K. - ZACPAL, J. 1999:** Tišnovsko. Tišnov.

- FILLITZ, H. (Hrsg.) 1998:** Geschichte der bildenden Kunst in Österreich. Band 1. Früh- und Hoch-mittelalter. München-New York.
- FREY, D. 1926:** Das Stift Heiligenkreuz. Österreichische Kunstbücher. Band 51-52. Wien-Augsburg.
- FRIDRICH, G. 1897:** Kodex Tišnovský. Český časopis historický III, s. 359-369.
- FRÖMLOVÁ, V. 1976:** Restaurování - průzkum polychromie portálu Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova. Strojopis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- GRUEBER, B. 1874:** Die Kunst des Mittelalters in Böhmen II. Wien.
- HÁJEK, J. 1981:** Věže u portálu. Tišnovský kulturní zpravodaj XII, č. 10, s. 177-178.
- HÁLOVÁ-JAHODOVÁ, C. 1972:** Andreas Schweigl, bildende Künste in Mähren. Umění XX, s. 168-187.
- HAMANN, R. 1922:** Deutsche und Francözische Kunst im Mittelalters I. Marburg a. d. Lahn.
- HAMANN, R. 1923:** Deutsche und Francözische Kunst im Mittelalters II. Marburg a. d. Lahn.
- HAŠEK, V. - TOMEŠEK, J. - UNGER, J. 2003:** Po stopách hrobu královny Konstancie. In: Ve službách archeologie IV (ed. V. Hašek). Brno, s. 91-93.
- HAWLIK, E. 1838:** Zur Geschichte der Baukunst, der bildenden und zeichnenden Künste im Markgrafthume Mähren. Brünn.
- HLADÍK, D. 1994:** Dějiny kláštera Porta coeli I. Dějiny kláštera od založení do skončení válek husitských. Tišnov.
- HOMOLKA, J. 1982:** Sochařství doby posledních Přemyslovců. In: Umění doby posledních Přemyslovců (ed. J. Kuthan). Roztoky u Prahy, s. 69-120.
- HOSÁK, V. 1938:** Historický místopis země Moravskoslezské. Praha-Brno.
- HOUDEK, V. 1900:** Stručný soupis historických a uměleckých památek na Moravě IV. Tišnov a Předklášteří. Časopis Matice moravské XXVI, s. 184-189.
- HOUŠKOVÁ, D. (red.) 1994:** Řád cisterciáků v českých zemích ve středověku. Praha.
- HRUDIČKA, A. 1908:** Topografie diecese brněnské. Brno.
- CHARVÁTOVÁ, K. 1991:** Ženská větev cisterciáckého řádu v Čechách a na Moravě. *Medievallia historica bohemica*, I. Praha, s. 297-315.
- CHARVÁTOVÁ, K. 1998:** Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách I. Fundace 12. století. Praha.
- CHARVÁTOVÁ, K. 2002:** Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách II. Kláštery založené ve 13. a 14. století. Praha.
- JOACHIMOVÁ, J. 1966:** K slohovému původu kláštera sv. Anežky. Umění XIV, s. 189-215.
- JOACHIMOVÁ, J. 1968:** Fundace královny Konstancie a pražské statky německých rytířů. Umění XVI, s. 495-501.
- KALINOVÁ, A. 1980:** K stavebnímu vývoji kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. Diplomová práce na SDU FF MU Brno.
- KIMPEL, D. - SUCKALE, R. 1990:** L'architecture gotique en France 1130 - 1270. Paris.
- KLÁTIL, R. 1925:** Paměti Předklášteří a tišnovského kláštera „Porta coeli“. Předklášteří.
- KOLÍSEK, L. 1901:** Klášter „Brána nebes“. Brno.
- KONEČNÝ, L. 1988:** Klášter Porta coeli v Předklášteří u Tišnova - Probošství. Podpovrchový stavebně historický průzkum. Vyhotovilo SÚRPMO pro Okresní muzeum Brno-Venkov. Uložen v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- KOPIČKOVÁ, B. 1993:** Ženské cisterciácké kláštery v Čechách a na Moravě ve vztahu k církevní hierarchii (13. - poč. 15. století). Český časopis historický, XCI, č. 3, s. 385-399.
- KOŽÍŠEK, A. V. 1924:** Tišnov a Předklášteří. Brno.
- KRÁL, A. B. 1979:** Lapidarium v Porta coeli v Tišnově II. - Předklášteří. Vlastivědný věstník moravský XXXI, s. 59-61.
- KRÁL, A. B. 1987:** Podhorácké muzeum a areál porta coeli v Tišnově - Předklášteří. Ivančice.
- KREJČÍ, K. 1927:** Umělecké památky Tišnovska. Otisk z katalogu Podhorácké výstavy v Tišnově. Tišnov.
- KREJČÍ K. (1931):** Práce O. Schweigla v Předklášteří u Tišnova. Tišnov.
- KREJČÍ, K. F. 1934:** Porta coeli. Akord, č. 1, s. 11-12.

- KREJČÍ, K. 1938:** Josef Břenek. Příspěvek k dějinám sochařství 19. století na Tišnovsku. Tišnov.
- KREJČÍ, K. F. 1940:** Klášter Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova. Krása našeho domova XXXII, s. 37-41.
- KUDĚLKA, Z. a kol. 1977-1978:** Výzkum románské architektury na Moravě I. SPFFBU XXVI-XXVII, F 21-22, s. 39-42.
- KUDĚLKA, Z. a kol. 1988-1989:** Výzkum románské architektury na Moravě V. SPFFBU XXXVII-XXXVIII, F 32-33, s. 63-74.
- KUDĚLKA, Z. a kol. 1990-92:** Výzkum románské architektury na Moravě VI. SPFFBU XXXIX-XLI, F 34-36, s. 183-204.
- KUDĚLKA, Z. 1984:** Románská architektura na Moravě. In: Dějiny českého výtvarného umění I/1. Praha, s. 74-91.
- KUTAL, A. 1934:** Portál kostela v Dolních Loučkách u Tišnova. Akord, č. 6, 2-4.
- KUTAL, A. 1938:** Moravská dřevěná plastika první poloviny 14. stol. Časopis matice moravské LXII, 167-200, s. 311-342.
- KUTAL, A. 1942:** Gotické sochařství v Čechách a na Moravě. Praha.
- KUTAL, A. 1949:** Příspěvek k dějinám české pozdně románské plastiky. In: Cestami umění (ed. O. J. Blažíček - J. Květ). Praha, s. 67-72.
- KUTAL, A. 1984:** Gotické sochařství. In: Dějiny českého výtvarného umění I/1. Praha, s. 216-283.
- KUTAL, A. - LÍBAL, D. - MATĚJČEK, A. 1949:** České umění gotické I. Stavitelství a sochařství. Praha.
- KUTHAN, J. 1974:** Fundace a počátek kláštera cisterciáček v Tišnově. Časopis matice moravské XCIII, s. 361-370.
- KUTHAN, J. 1977a:** Pozůstatky středověkých staveb cisterciáckého kláštera v Hradišti nad Jizerou. Památky a příroda II, s. 597-608.
- KUTHAN, J. 1977b:** Výtvarný charakter středověkých staveb cisterciáckého kláštera v Oseku. Umění XXV, s. 314-339.
- KUTHAN, J. 1982:** Architektura v přemyslovském státě 13. století. In: Umění doby posledních Přemyslovců (ed. J. Kuthan). Roztoky u Prahy, s. 181-351.
- KUTHAN, J. 1986:** Královské kaple 13. století v českých zemích. Styl, typologie, sociální kořeny a význam. Umění XXXIV, s. 35-47.
- KUTHAN, J. 1994:** Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Vimperk.
- KUTHAN, J. 2001:** Cisterciácké kláštery jako pohřební místa vladařských rodů střední Evropy. In: Historická inspirace (ed. Kubelík, M. - Pavlík, M. - Štulc, J.). Praha, s. 199-214.
- KUTHAN, J. - NEUMANN, I. 1979:** Ideový program tišnovského portálu a jeho kořeny. Umění XXVII, s. 107-117.
- LEGNER, A. 1996:** Romanische Kunst in Deutschland. München.
- LEHNER, F. J. 1901:** Exkurse gotické 5. Klášter „Porta coeli“ u Tišnova na Moravě. Method XXVII, s. 1-4, 25-29, 49-53, 69-77.
- LEHNER, F. J. 1905:** Dějiny umění národa českého, díl I., sv. 2., část 2. Praha.
- LEHNER, F. J. 1907:** Dějiny umění národa českého, díl I., sv. 3. Praha.
- LÍBAL, D. 1942:** Cisterciácký klášterní chrám v Hradišti nad Jizerou. Zprávy památkové péče VI, s. 89-92.
- LÍBAL, D. 1948a:** Časové zařazení stavby kláštera klarisek v Praze ve XIII. století. Památky archeologické XLIII (ř. Historie), s. 59-67.
- LÍBAL, D. 1948b:** Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha.
- LÍBAL, D. 1956:** Výtvarný profil cistercké architektury 12. století. In: Umění věků. Praha, s. 105-156.
- LÍBAL, D. 1984:** Gotická architektura. In: Dějiny českého výtvarného umění I/1. Praha, s. 145-215.
- LÍBAL, D. 2001:** Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha.
- LIPNICKÝ, L. (1885):** Topografický popis výletních míst, ležících při nově otevřené železniční trati Brněnsko-Tišnovské. Šumperk.
- LÜBKE, W. 1870:** Geschichte der Plastik von ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Leipzig.
- MACEK, P. 2000:** Kompletní průzkum západního portálu konventního kostela Nanebevzetí Panny Marie. Závěrečná zpráva pracovní skupiny o činnosti v roce 2000. Praha. Strojopis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.

- MACEK, P. 2002:** Proměny portálu konventního kostela cisterciáckého kláštera Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova. Zpravodaj STOP IV, č. 4, s. 11-14.
- MACHOVÁ, J. 2000:** Nemovité kulturní památky jižní Moravy. Svazek 7. Okres Brno-venkov. Brno.
- MAROSI, E. 1984:** Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest.
- MAŠÍN, J. 1977:** Malerei und Plastik der Romanik. In: Romanik in Böhmen (ed. E. Bachmann). München, s. 138-234.
- MEDEK, V. 1971:** Osudy moravské církve do konce 14. věku, I. Praha.
- MEIER, B. 1911:** Die romanischen Portale zwischen Weser und Elbe. Heidelberg.
- MENCL, V. 1937:** Stredoveká architektúra na Slovensku. Kniha prvá. Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konce doby románskej. Praha-Prešov.
- MENCL, V. 1939:** Románská architektura v zemích českých. Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1937 a 1938, s. 19-41.
- MENCL, V. 1945-1946:** Francouzská románská architektura na české půdě. Umění XVII, s. 207n.
- MENCL, V. 1960a:** Vývoj okna v architektuře českého středověku. Zprávy památkové péče XX, s. 181-236.
- MENCL, V. 1960b:** Vývoj středověkého portálu v českých zemích. Zprávy památkové péče XX/1, s. 3-4, 8-26, 112-153.
- MENCL, V. 1969:** Podunajská reforma gotické katedrály. Umění XVII, s. 312-317.
- MERHAUTOVÁ, A. 1971:** Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
- MERHAUTOVÁ, A. - TŘEŠTÍK, D. 1983:** Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha.
- MICHNA P. 1984:** Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1983. Vlastivědný věstník moravský XXXVI, s. 334-342.
- MICHNA, P. 1990:** Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1989. Vlastivědný věstník moravský XLII, s. 420-427.
- MICHNA, P. 1996:** Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1995. Vlastivědný věstník moravský XLVIII, s. 310.
- MÜNZEROVÁ, Z. 1932:** Klášter blahoslavené Anežky na Starém městě Pražském. Památky archeologické XXXVIII (N. Ř. II), Skupina historická, s. 3-20.
- NEJEDLÝ, V. 1983a:** Památková péče na Moravě I. (Padesátá až sedmdesátá léta 19. století). Umění XXXI, s. 269-278.
- NEJEDLÝ, V. 1983b:** Restaurátorské práce na jižní Moravě v roce 1982. Památky a příroda VIII, s. 402-406.
- NEJEDLÝ, V. 1988:** Památková péče na Moravě II. Vídeňská škola dějin umění a opravy oravských památek v prvních dvou desetiletích 20. století. Umění XXXVI, s. 543-557.
- NEJEDLÝ, V. 1991:** K dějinám památkové péče na Moravě - sedmdesátá léta 19. století až počátek 20. století. Památky a příroda XVI, s. 449-469.
- NEJEDLÝ, V. 2002:** Obrisy přístupů k památkové péči na Moravě do poloviny 20. Století. In: Památková péče na Moravě. 150 let od vzniku první státní instituce na ochranu památek. Brno, s. 9-110.
- NEUGEBAUEROVÁ, D. 1989:** Cisterciácký klášter v Oslavanech. Diplomová práce na SDU FF MU Brno.
- NEUWIRTH, J. 1888:** Geschichte der Christtlichen Kunst in Böhmen bis zum Aussterben der Přemysliden. Prag.
- NOVOTNÝ, F. 1930:** Romanische Bauplastik in Österreich. Wien.
- NOVOTNÝ, V. 1928:** České dějiny, I.3. Praha.
- OHAREK, V. 1923:** Tišnovský okres. Vlastivěda moravská 42a. Brno.
- PEČÍRKA, J. 1931:** Gotická plastika. In: Dějepis výtvarného umění v Čechách I (ed. V. Birnbaum). Praha, s. 181-239.
- PERNES, J. 1991:** Muzejnictví v Jihomoravském kraji v letech 1960-1990. Časopis Společnosti přátel starožitností XCIX, s. 132-136.
- POCHE, E. 1932:** Bývalý dominikánský kostel sv. Kříže v Jihlavě. Časopis Společnosti přátel starožitností československých XL, s. 54-66.
- POJSL, M. 1990:** Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera. Brno.
- PROKOP, A. 1904:** Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung, I. Wien.

- RAAB, A. 1895:** Die Denkstein von Porta coeli. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Baudenkmale, Neue Folge XXI, s. 27-30.
- RICHTER, V. 1957:** Raněgotická stavba vracovského kostela. In: Umění a svět I, 1956. Gottwaldov, s. 7-16.
- RICHTER, V. 1960:** K obnově Oslavan. Umění VIII, s. 14-24.
- RICHTER, V. - SAMEK, B. - STEHLÍK, M. 1966:** Znojmo. Praha.
- RICHTER, V. - KUDEĽKA, Z. 1972:** Die Architektur des 17. und 18. Jahrhunderts in Mähren. Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, F 16, XXI, s. 91-130.
- SAMEK, B. 1963:** Brněnská radnice. In: Brno v minulosti a dnes V, s. 168-196.
- SAMEK, B. 1994:** Umělecké památky Moravy a Slezska 1 (A/I). Praha.
- SEDLÁČKOVÁ-KLADIVOVÁ, M. 1949:** Ženské cisterciácké kláštery na Moravě v první polovině 13. století. Disertační práce na SDU FF MU Brno.
- SEDLÁK, B. 2000:** V závěťtí Květnice. Tišnov.
- SCHWOY, F. J. 1793:** Topographie vom Markgrafthum Mähren, II. Wien.
- SLAVÍK, F.A. 1891:** Kostel v Předklášteří u Tišnova. Časopis Matice moravské XV, s. 55-56.
- SOCHOR, S. 1913:** Portál kláštera tišnovského (Porta coeli). Umělecké poklady Čech I, s. 56-57.
- SOUKUPOVÁ, H. 1989:** Anežský klášter v Praze. Praha.
- SUCKALE, R. 2003:** Beiträge zur Kenntniss der böhmischen Hofkunst des 13. Jahrhunderts. Umění LI, s. 78-98.
- SYLVA-TAROUCCA, F. 1857:** Die Gräfte in der Klosterkirche von Tischnowitz. Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der k. k. mähr. schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, N. 2, s. 14-15.
- ŠEDO, O. 1996:** Nálezová zpráva. Předklášteří - stavba silnice II/385 (ulice Palackého a Uhrova). Vyhotovil ÚAPP Brno. Uložena v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- ŠILHAN, J. 1987:** Počátky tišnovského kláštera. Vlastivědný věstník moravský XXXIX, s. 311-320.
- ŠTAFFEN, Z. 2002:** Petrografický výzkum západního průčelí kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. Zpravodaj STOP IV, č. 4, s. 30-39.
- ŠTAFFEN, Z. 2003:** Petrografický průzkum portálu kostela Nanebevzetí Panny Marie kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. In: Ve službách archeologie IV (ed. V. Hašek). Brno, s. 169-171.
- ŠTAFFEN, Z. - UNGER, J. 2001:** Archeologický výzkum před portálem „Porta coeli“ v Předklášteří u Tišnova. In: Ve službách archeologie III (ed. V. Hašek). Brno, s. 190-196.
- ŠVÁBENSKÝ, M. 1959:** K dějinám manufaktury a dělnického hnutí na Tišnovsku. Vlastivědný věstník moravský XIV, s. 47-49.
- ŠVASTAL, J. 1987:** Geometrická rekonstrukce historické architektury. Památky a příroda XII, s. 522-530.
- ŚWIECHOWSKI, Z. 2000:** Architektura romanska w Polsce. Warszawa.
- ŚWIECHOWSKI, Z. 1984:** Románske umenie v Polsku. Bratislava.
- Tätigkeitsbericht. (1913)** Vorkloster bei Tischnowitz, Kloster Porta coeli. Mittheilungen der k. k. Zentral-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Baudenkmale, Dritter Folge XII, 1913, s. 148.
- TRAPP, M. 1857a:** Das gotische Portal zu Vorkloster Tischnowitz. Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der k. k. mähr. schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, N. 5, s. 36-37.
- TRAPP, M. 1857b:** Návštěva v Tišnově v Moravě. Památky archeologické a místopisné, II, s. 21-24.
- TRAPP, M. 1866:** Zur mähr.-schles. Biographie, XXXVII. Josef Břenek, Bildhauer. Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der k. k. mähr. schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde, N. 2, s. 11-12.
- TRMAČ, M. 1975:** Tišnovský klášterní velkostatek a baron Mundi. Tišnovský kulturní zpravodaj, březen, s. 30.

- TRMAČ, M. 1980:** Z osudů památek v Předklášteří. Tišnovský kulturní zpravodaj XI, č. 1, s. 8-9.
- TRMAČ, M. 1984:** Tišnov před 140 lety. Tišnovsko XV, č.1, s. 10-12.
- ULIČNÝ, P. 2003:** Fotografická dokumentace Centrální komise pro zachování památek ve Vidni. Zprávy památkové péče LXIII, s. 174-176.
- UNGER, J. 2002a:** O královně Konstancii a o tom proč je někdy dobré nedodržovat předpisy. Univerzitní noviny, IX, č. 3, s. 34-36.
- UNGER, J. 2002b:** Příspěvek archeologie k historii portálu v klášteře Porta coeli v Předklášteří. Zpravodaj STOP IV, č. 4, 25-26.
- VÁCHA, Z. 2002:** Restaurování portálu z hlediska památkové péče. Zpravodaj STOP IV, č. 4, s. 15-24.
- VANIČEK, V. 2000:** Velké dějiny zemí Koruny české, II. 1197-1250. Praha-Litomyšl.
- VINAŘ, J. 2002:** Portál kostela Nanebevzetí P. Marie v klášteře Porta coeli. Statický průzkum a odvlhčení. Zpravodaj STOP IV, č. 4, s. 27-29.
- VYKOUPILOV, L. - JAN, L. - ŠTĚPÁNEK, V. 1988:** Drásov 1238-1988. Drásov.
- WEIS, K. 1857:** Correspondenzen. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale II, 166, s. 278.
- WOCEL, J.E. 1859:** Die Kirche des ehemaligen Cistercienser Nonnenklosters Porta coeli zu Tišnowic. Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Baudenkmale III, s. 251-276.
- WOLNY, G. 1837:** Die Markgrafschaft Mähren topographisch und historisch dargestellt, II. Abtheilung, Brünnner Kreis, 2. Band. Brünn.
- WOLNY, G. 1856:** Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften, II. Abtheilung, Brünnner Diöcese, 1. Band. Brünn.
- Z archivu Podhoráckého muzea. (1993)** K stavebním změnám klášterního kostela v Předklášteří. Tišnovsko XXIV, 1993, s. 50-52.
- ZACPAL, J. 1997:** Klášter Porta coeli a Podhorácké muzeum. Brno.
- ZACPAL, J. 2002:** Klášter Porta coeli. Zpravodaj STOP IV, č. 4, s. 5-10.
- ZAHRADNÍK, P. (2000):** Portál v Předklášteří u Tišnova. Praha. Strojopis uložený v Podhoráckém muzeu v Předklášteří.
- ZDICHYNEC, J. 2003:** Klášter Marienthal mezi králi, městy a šlechtou (1234-1547). In: Korunní země v dějinách českého státu (ed. L. Bobková). Praha.
- ZEMEK, M. - POHANKA, J. (ed.) 1964:** Cronika domus sarensis. Brno.
- Zprávy. (1915)** Restaurování památek. Časopis Společnosti přátel starožitností českých XV, 1915, s. 35-36.
- ŽEMLIČKA, J. 2002:** Počátky Čech královských 1198-1253. Proměna státu a společnosti. Praha.

VII. Obrazové přílohy

1. Předklášteří, výřez z indikační skici z roku 1826.
2. Předklášteří, výřez z katastrální mapy (Belcredi 1993).
- 2A. Předklášteří, rozmístění jednotlivých klášterních objektů.
3. Porta coeli, půdorys kláštera (Wocel 1859).
4. Porta coeli, řez ambitem a pohled na jeho nádvorní stranu (Wocel 1859).
5. Porta coeli, pohled na okenní stranu ambitu a profily pilířů, sloupků a přípor (Wocel 1859).
6. Porta coeli, půdorys přízemí a prvního patra západního křídla konventu („staré sýpky“) z roku 1876 od brněnského stavitele Ed. Exnera (MZA, sbírka E10, kart. 76, č. 130).
7. Porta coeli, plány na přestavbu západního křídla konventu na novogotickou kapli Nanebevzetí Panny Marie z roku 1900 od brněnského stavitele Fr. Pavlů (MZA, sbírka E10, kart. 79, č. 1).
8. Porta coeli, půdorys přízemí středověké části kláštera (Houšková 1994).
9. Porta coeli, půdorys přízemí středověké části kláštera (Líbal 1965).
10. Porta coeli, plán horní části baziliky (Líbal 1965).
11. Porta coeli, stavebně historický průzkum (Líbal 1965).
12. Porta coeli, půdorys kaple sv. Kateřiny (Belcredi 1993).
13. Porta coeli, ideální rekonstrukce klášterního komplexu ve 13. století (Belcredi 1993).
14. Porta coeli, klášterní majetky ve 13. století (Hladík 1994).

15. Porta coeli, S-J řez východním koncem proboštství v místech, kde bylo objeveno branské stavení (Konečný 1988).
16. Porta coeli, kamenické články nalezené ve stěnách a základech proboštství a v prostoru jižně od kostela (Konečný 1988).
17. Porta coeli, kamenické značky ze stěn baziliky (Sedláčková-Kladivová 1949).
18. Porta coeli, kamenické značky ze stěn baziliky, číslo v závorce značí počet zjištěných případů (Kalinová 1980).
19. Porta coeli, kamenické značky ze stěn baziliky, číslo v závorce značí počet zjištěných případů (Kalinová 1980).
20. Tišnov - Předklášteří, pohled od jihu. Originál kolorované kresby od tišnovského syndika C. J. Wokauna je uložen v Archivu města Brna, sbírka Hofferian, č. 38/109.
21. Porta coeli, pohled na klášter od severovýchodu. Originál anonymní kolorované kresby ze šedesátých let 18. století byl dříve uložen v knihovně oseckého kláštera, dnes v pozůstalosti Z. Wirtha uložené v ÚDU AV ČR v Praze.
22. Porta coeli, pohled na západní průčelí baziliky. Anonymní kolorovaná kresba z poloviny 19. století (MZA, sbírka G126, kart. 2, č. 125).
23. Porta coeli, fotografie západního průčelí baziliky z roku 1898 (Kutal 1934).
24. Porta coeli, fotografie západního křídla konventu a průčelí baziliky, 1899/1900 (Podhorácké muzeum v Předklášteří, F920).
25. Porta coeli, fotografie západního křídla konventu (staré sýpky) od jihozápadu, 1899/1900 (Podhorácké muzeum v Předklášteří, F780).
26. Tympanon z Moravské galerie, ev. karta č. E260, tradičně spojovaný s Předklášteřím, nalezený neznámo kdy při demolici domu čp. 72 v Klášterní ulici v Tišnově.
27. Porta coeli, bazilika, exteriér.
 - a - pohled na trojlodí od jihu
 - b - pohled na západní průčelí s portálem
 - c - okno v ose severní boční kaple
 - d - průčelí jižního ramene transeptu
28. Porta coeli, bazilika, exteriér.
 - a - roseta na jižním průčelí transeptu
 - b - Olivetská hora na západním průčelí
 - c - sokl s římsou na jižní straně trojlodí
 - d - sokl s římsou na západním průčelí
29. Porta coeli, bazilika, exteriér.
 - a - severní rameno transeptu od východu
 - b - kněžiště se sakristií od jihu
 - c - severní boční kaple
 - d - detail oken v závěru
30. Porta coeli, bazilika, exteriér.
 - a - okno v závěru kostela
 - b - okno v závěru kostela
 - c - jižní boční kaple
 - d - detail římsy na jižní boční kapli
31. Porta coeli, bazilika, interiér.
 - a - pohled hlavní lodi k oltáři
 - b - pohled hlavní lodi ke kruchtě
 - c - pohled jižní boční lodi k západu
 - d - klenba křížení
32. Porta coeli, bazilika, interiér.
 - a - přípora v jižním bočním prostoru
 - b - dvojitá konzola v severním bočním prostoru
 - c - přípora v severním bočním prostoru
 - d - přípora v severním bočním prostoru
33. Porta coeli, bazilika, interiér.
 - a + b - hlavice přípor v severní boční lodi
 - c - dvojitá konzola v severní boční lodi s druhotně použitým architektonickým článkem
 - d - hlavice přípory a konzola zdvojeného pasu v místě rozdílné výška kleneb v severní boční lodi
34. Porta coeli, bazilika, interiér.
 - a + b + d - hlavice přípor v jižní boční lodi

- c - nejčastější typ hlavice přípor v mezilodních arkádách
35. Porta coeli, bazilika, interiér.
a až d - svorníky bočních lodí
36. Porta coeli, bazilika, interiér.
a + b - hlavice přípor vstupních arkád do bočních kaplí
c - sokl po pravé straně vstupní arkády severní kaple
d - místo v podlaze po odsekaném soklu přípory v severní boční kapli
37. Porta coeli, bazilika, interiér.
a až d - hlavice svazků přípor hlavní lodě v prostoru nad kruchtou
38. Porta coeli, bazilika, interiér.
a - lví maska v prostoru nad kruchtou
b - kočičí maska v prostoru nad kruchtou
c - hlavice rohové přípory v prostoru nad kruchtou
d - hlavice rohové přípory v severním rameni transeptu
39. Porta coeli, bazilika, interiér.
a - hlavice přípor v křížení
b + d - hlavice přípor v hlavní lodi
c - sokl mezilodního pilíře
40. Porta coeli, bazilika, interiér.
a - přípora na severní stěně kněžiště
b - přípora na jižní stěně kněžiště
c + d - hlavice přípor na rozhraní kněžiště a závěru
41. Porta coeli, portál.
a + b - apoštolové v ostění
c + d - ornamentálně zdobené oblouny v ostění
42. Porta coeli, portál.
a + b - hlavice sloupků na jižní straně ostění
c + d - hlavice sloupků na severní straně ostění
43. Porta coeli, portál.
a + c + d - příšera a lev pod nohama apoštolů
b - drak v úpatí archivoly na severní straně
44. Porta coeli, portál.
a až d - draci v úpatí dekorativních oblounů
45. Porta coeli, portál.
a - severní dvojitá konzola přízedního žebra
b - jižní dvojitá konzola přízedního žebra
c - hlavice pod severním apoštolem
d - hlavice pod jižním apoštolem
46. Porta coeli, portál.
a - severní apoštol
b - jižní apoštol
c - severní lev
d - jižní lev
47. Porta coeli, portál.
a - tympanon
b - archivoly
c - klečící král v tympanonu
d - klečící královna v tympanonu
48. Porta coeli, portál.
a - dráčci ve vrcholu archivolt
b - dráčci z vlysu obíhajícího tympanon
c + d - srdčité náběžní štítky archivolt
49. Porta coeli, portál.
a - Panna Marie z tympanonu
b - Jan Křtitel z tympanonu
c + d - figurky z konzol ve vstupního otvoru
50. Porta coeli, portál.
a - průběžná římsa s vinným listím
b - profilovaná podnož se sokly a drobnými konzolkami pod talířovitými patkami sloupků
c - druhotně použitý článek na jižní straně ostění
d - kvádr vyrovnávající stavební chybu na jižní straně
51. Porta coeli, ambit.
a až d - dvojité konzoly východního křídla

52. Porta coeli, ambit.
a až d - dvojité konzoly severního křídla
53. Porta coeli, ambit.
a až d - dvojité konzoly západního křídla
54. Porta coeli, ambit.
a až d - dvojité konzoly jižního křídla
55. Porta coeli, ambit.
a až d - původní hlavice okenních sloupků
56. Porta coeli, ambit.
a + b - původní figurální hlavice okenních sloupků
c - nepůvodní hlavice okenních sloupků
d - původní a nepůvodní hlavice okenních sloupků
57. Porta coeli, ambit.
a až d - zřejmě nepůvodní hlavice meziokenního svazku tří sloupků
58. Porta coeli, ambit.
a - struktura jedné okenní arkády
b - nepůvodní hlavice okenního sloupku
c + d - nepůvodní hlavice okenních sloupků
59. Porta coeli, ambit.
a - venkovní nároží ambitu
b - původní a nepůvodní hlavice okenních sloupků
c - nepůvodní hlavice okenních sloupků
d - původní hlavice okenních sloupků
60. Porta coeli, kapitulní síň.
a - celkový pohled k severu
b až d - původní dvojité konzoly
61. Porta coeli, kapitulní síň.
a - hlavice středového pilíře
b + d - klenební svorníky
c - sokl středového pilíře
62. Porta coeli, kapitulní síň.
a až d - klenební svorníky
63. Porta coeli, novogotická kaple.
a - pohled od jihozápadu
b - raně gotické okénko na západní stěně
c - pohled od severu
d - detail římsy vedle severního průčelí kaple
64. Porta coeli, východní křídlo konventu.
a - torzo středověkého okénka na východní stěně
b - celkový pohled od východu
c - podélné okno kapitulní síně
d - rosetové okno kapitulní síně
65. Porta coeli
a - jižní strana branského stavení na východním konci proboštství
b - mozaiková podlaha z kaple sv. Kateřiny (rekonstrukce)
c - rohový pilíř arkády na severní straně branského stavení
d - kamenické články nalezené v mlýnském náhonu v roce 1995
66. České a moravské cisterciácké kláštery (Houšková 1994).
67. Ideální půdorys cisterciáckého kláštera (půdorys Velehradu v rekonstrukci M. Pojsla)
68. Oslavany, klášter cisterciáček.
a - stavební etapy výstavby původního klášterního kostela (Neugebauerová 1989)
b - půdorys bývalého kláštera (Richter 1960)
69. Vracov, farní kostel.
a - půdorys kostela (Richter 1957)
b - přípora v presbyteriu kostela (Richter 1957)
70. Anežský klášter v Praze
a + b - dvojité konzoly v kostele Panny Marie (Soukupová 1989)
c - hlavice přípory v presbytáři kostela sv. Františka (Soukupová 1989)
d - hlavice středového pilíře v kapitulní síni v Oseku (Soukupová 1989)

71. Anežský klášter v Praze
 a až d - hlavice přípor v presbytáři kostela sv. Františka (Soukupová 1989)
72. Anežský klášter v Praze
 a + b - hlavice trojice sloupků v ambitu (Soukupová 1989)
 c - sokl klenební přípory v presbytáři kostela sv. Františka (Soukupová 1989)
 d - kamenické značky z kostela Panny Marie a presbytáře kostela sv. Františka (Soukupová 1989)
73. Půdorysy analogické k Předklášteří.
 a - klášterní bazilika Porta Coeli (Bachmann 1941)
 b - městský kostel Notre-Dame v Dijonu (Bachmann 1941)
 c - kostel cisterciáckého kláštera ve Žďáru nad Sázavou (Houšková 1994)
74. Půdorysy analogické k Předklášteří.
 a - kostel kláštera cisterciáček v Třebnici (Świechowski 2000)
 b - kostel cisterciáckého kláštera v Béalpátfalvě (Dercsényi 1975)
75. Půdorysy analogické k Předklášteří.
 a - dvorský a městský kostel sv. Michala ve Vídni, tečkovaně rekonstruované apsidy (Fillitz 1998)
 b - městský kostel sv. Víta v Laa an der Thaya (Fillitz 1998)
 c - kostel cisterciáckého kláštera ve Zwettlu, šikmo vyšrafovaná nejstarší fáze (Buberl 1940)
76. Půdorysy analogické k Předklášteří.
 a - ambit cisterciáckého kláštera ve Zwettlu (Fillitz 1998)
 b - ambit cisterciáckého kláštera v Heiligenkreuzu (Fillitz 1998)
77. Klosterneuburg, Capella speciosa.
 a - řez kaplí východ-západ (rekonstrukce)
 b - řez kaplí sever-jih (rekonstrukce)
 c - hlavice sloupku, dnes ve Franzenburgu
78. Louka u Znojma, premonstrátský klášter.
 a - severní křídlo ambitu od jihu
 b - hlavice okenních sloupků
 c - talířovitá patka s drobnou konzolkou na soklu sloupku na vnitřní stěně ambitu
 d - sokly a patky okenních sloupků
79. Louka u Znojma, premonstrátský klášter.
 a - pohled severním křídlem ambitu k západu
 b - struktura jedné okenní arkády
 c + d - hlavice sloupků na vnitřní stěně ambitu
80. Louka u Znojma, lapidárium na znojenském hradě.
 a - svazek přípor z nároží ambitu
 b + c - hlavice sloupků z ambitu
 d - hlavice sloupku z ve východním křídle ambitu
81. Louka u Znojma, lapidárium na znojenském hradě.
 a až d - hlavice svazku sloupků z ambitu
82. Louka u Znojma, premonstrátský klášter.
 a až d - svorníky v klenbě severního křídla ambitu
83. Velehrad, lapidárium cisterciáckého kláštera.
 a - hlavice přípory
 b až d - hlavice svazků sloupků
84. Velehrad, lapidárium cisterciáckého kláštera.
 a + b + d - hlavice přípor
 c - výzdoba oblouků studničního stavení
85. Velehrad, lapidárium cisterciáckého kláštera.
 a až d - klenební svorníky
86. Brno, dominikánský klášter, západní křídlo ambitu.
 a až d - hlavice okenních sloupků
87. Brno, dominikánský klášter, západní křídlo ambitu.
 a + b - hlavice okenních sloupků
 c - hlavice meziokenního sloupku
 d - patka okenního sloupku

88. Brno, Stará radnice, prostor tzv. Klenotnice.
a až d - dvojité konzoly v nároží místnosti
89. Vídeň, dvorský a městský kostel sv. Michala.
a až d - hlavice přípor na mezilodních arkádách
90. Jihlava, raně gotické kostely.
a + b - dvojité konzoly v minoritském kostele Panny Marie
c + d - hlavice sloupků v západním portálu dominikánského kostela sv. Kříže
91. Dolní Loučky, farní kostel sv. Martina.
a - sokly a patky sloupků v portálu
b - západní portál kostela
c + d - hlavice sloupků v portálu
92. Heiligenkreuz, cisterciácký klášter.
a - východní křídlo ambitu (Frey 1926)
b - dormitář (Frey 1926)
93. Heiligenkreuz, cisterciácký klášter, struktura několika okenních arkád (Frey 1926).
94. Zwettl, cisterciácký klášter.
a + b - meziokenní sloupky západního ramene ambitu (Buberl 1940)
95. Zwettl, cisterciácký klášter.
a + b - struktura dvou okenních arkád severního ramene ambitu (Buberl 1940)
96. Ják, benediktýnské opatství, západní portál před restaurací (Dercsényi 1957).
97. Tympanon ze Szentkirály, dnes uložen v Národní galerii v Budapešti.
98. Hlavice ze zaniklých uherských kostelů (Marosi 1984).
a - Pilisszentkereszt, cisterciácký klášter (6x)
b - Kalocsa, katedrála (1x)
99. Vratislav, katedrála sv. Jana Křtitele, ochoz presbytáře (Walicki 1968).
100. Třebnice, klášter cisterciáček, kamenická i figurální plastika z lapidária (Świechowski 2000).
101. Oslavany, klášter cisterciáček.
a - pohled na závěr klášterního kostela
b - pohled do interiéru kostela
c - hlavice v kněžišti
d - svorník na klenbě kněžiště
102. Oslavany, klášter cisterciáček; Veveří, hrad.
a - hlavice na vítězném oblouku
b - detail levé části západního portálu kostela
c - pilíře v průjezdu zadního hradu
d - pilíře v průjezdu zadního hradu
103. Ostřihom, hrad, zaniklá katedrála sv. Vojtěcha, levý lev z Porty speciosy (Dercsényi 1975).